

Альвейг
Стефан

Марія
Стюарт

Убейіз

Стефан

Марія
Стюарт

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 821.112.2(436)

Ц26

Stefan Zweig
MARIA STUART

Перекладено за виданням: Stefan Zweig. Maria Stuart. —
Frankfurt am Main — Hambourg: Fischer Bücherei, 1959.

Переклад з німецької
П. В. Тарашука

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова

Die Übersetzung ins Ukrainische dieser
Ausgabe wurde vom Europäischen Übersetzer-Kollegium
Straelen (Deutschland) unterstützt.

Переклад цього видання здійснено за підтримки
Європейського колегіуму перекладачів
у Штралені (Німеччина).

Цвейг С.

Ц26 **Марія Стюарт / Стефан Цвейг; пер. з нім. П. В. Та-
ращук; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків:
Фоліо, 2017. — 348 с.**

ISBN 978-966-03-7988-6.

«Марія Стюарт» — один з кращих життєписів, що належить перу найпопулярнішого австрійського письменника Стефана Цвейга (1881—1942). У романі зображено протистояння Марії Стюарт, шотландської королеви, яка претендувала ще й на англійський трон і для якої на першому місці завжди були поклики серця і тільки потім — аргументи розуму, та англійської королеви Єлизавети, що ніколи не пізнала радощів материнства й подружньої любові. Але передусім це була боротьба не двох королев, а двох Жінок — видатних, розумних, підступних, хоробрих, які діяли в ім'я любові та влади, і кожна з них заплатила за це свою ціну.

УДК 821.112.2(436)

© П. В. Тарашук, переклад
українською, 2017

© О. А. Гугалова, художнє
оформлення, 2017

ISBN 978-966-03-7988-6

ВСТУП

Виразне та відкрите саме себе пояснює, натомість таємниця діє творчо. Саме тому історичні постаті та події, затінені запиналом непевності, вимагають нової інтерпретації і нової фантазії. За класичний коронний приклад такого невичерпного повабу таємничості, властивої історичній проблемі, може правити життєва трагедія Марії Стюарт. Навряд чи якій-небудь іншій жінці в світовій історії присвячено так багато літератури: драм, романів, біографій і дискусій. Понад три сторіччя Марія Стюарт незмінно вабила поетів, давала роботу вченим, і її постать ще й досі з не меншою силою спонукає по-новому зображувати її. Адже сенс усього заплутаного — прагнути ясності, а всього темного — світла.

Але, як часто трапляється, життєву таємницю Марії Стюарт зображували й тлумачили вкрай протилежно: мабуть, немає жодної жінки, яку б змальовували в таких різних постанях: то як убивцю, то як мученицю, то як дурну інтриганку, то як небесну святу. Але диво дивне, ця розмаїтість її образу — наслідок не браку збережених матеріалів, а надміру їх, який плутає і бентежить. Є тисячі й тисячі збережених документів, протоколів, актів, листів і повідомлень, уже триста років завжди з іншим і щоразу новим завзяттям рік у рік поновлюють процес про її провину або невинність. Але, що докладніше вивчати документи, то прикрішою стає в них сумнівність усіх історичних свідчень (а отже, і зображень). Навіть якщо якийсь документ з огляду на характер його пись-

ма справжній, давній і його автентичність підтверджено архівною експертизою, він однаково не конче може бути надійним і по-людському правдивим. Навряд чи ще де-небудь так виразно, як у випадку Марії Стюарт, можна пересвідчитись, із якими несамовитими розбіжностями тогочасні спостерігачі описували однієї пори ту саму подію. Проти кожного документально засвідченого «так» стоїть документально засвідчене «ні», проти кожного звинувачення — виправдання. Неправдиве з правдивим, вигадане з дійсним переплетені так тісно, що, власне, кожному сприйняттю образу Марії Стюарт можна надати найбільшій вірогідності: той, хто хоче довести, що вона — співучасниця вбивства свого чоловіка, може подати десятки свідчень очевидців, але ж так само й той, хто прагне довести її непричетність до того вбивства; для будь-якого зображення її характеру фарби змішані ще наперед. А якщо до цієї плутанини наявних повідомлень додається ще й партійність політики або націонал-патріотизму, викривлення образу стає ще несамовитішим. Щоправда, людська натура однаково, тільки-но йдеться про суперечку за буття або небуття між двома людьми, ідеями чи світоглядами, навряд чи уникає спокуси стати на якийсь бік, визнати, що хтось каже правду, а хтось — ні, назвати одного винним, а другого — невинним. А якщо, як-от у даному випадку, автори здебільшого самі належать до котрогось із двох напрямів, релігій чи світоглядів, які борються між собою, односторонність їхніх зображень майже неминуче визначена наперед; загалом протестантські автори всю провину покладають на Марію Стюарт, католицькі — на Єлизавету. В англійських зображеннях Марія Стюарт майже завжди постає як убивця, в шотландських — як бездоганна жертва нищої обмови. Листи зі скриньки, ці найсуперечливіші предмети дискусій, одні, присягаючи, називають правдивими не менш несхитно, ніж інші — фальшивими, бо навіть у найнезначніші події вперто втручається партійне забарвлення. Мабуть, саме тому людина, що не є ані англійцем, ані шотландцем, людина, що не має визначених кров'ю поглядів і пов'язаностей, має чисту й вільну від упереджень можливість бути об'єктивною; можливо, їй швидше буде дарована змога підступити до цієї трагедії з палкою і водночас безсторонньою цікавістю митця.

Щоправда, було б зухвальством, якби дослідник мав намір дізнатися всю правду, тільки правду про всі життєві обставини Марії Стюарт. Він може досягти лише максимуму правдивості, і навіть те, що він, найкраще обізнаний і з чистим сумлінням, вважав би за об'єктивність, завжди було б лише суб'єктивним. Адже, оскільки джерела непрозорі, він мав би видобувати свою ясність із їхньої каламуті. Оскільки тогочасні повідомлення суперечать одні одним, йому доведеться в процесі праці вибирати у випадку кожної деталі між свідченнями, які виправдовують, і свідченнями, які звинувачують. Хоч як обережно вибиратиме дослідник, інколи він учинить найчесніше, якщо поставить коло своєї думки знак запитання і признається, що той або той факт життя Марії Стюарт і досі, коли йдеться про правду, ще темний і цілком може лишитися таким і на всі прийдешні часи.

У спробі зображення, яка лежить перед вами, автор суворо дотримується принципу взагалі не брати до уваги всіх свідчень, видобутих тортурами, страхом або примусом: щирий шукач істини ніколи не вважатиме за правдиві та слушні зізнання, здобуті насильством. Так само й повідомлення шпигунів та послів (тієї пори ними майже завжди були ті самі люди) використано з крайньою обережністю і кожен документ наперед поставлено під сумнів; а якщо в цій книжці подано думку, що сонети і великою мірою ще й листи зі скриньки слід вважати за справжні, такий висновок іде після найсуворішої перевірки і подачі переконливих особисто для мене причин. Усюди, де в архівних документах схрещуються протилежні свідчення, їхнє походження і політичні мотиви підлягають ретельному дослідженню, і, коли неминуче треба вирішити, котрого з них дотримуватися, за останній критерій править міра, якою та або та окрема дія узгоджується з погляду психології з усім характером.

Адже характер Марії Стюарт сам по собі не має в собі нічого таємничого, він позбавлений єдності тільки в своїх зовнішніх виявах, а внутрішньо від початку до кінця однолінійний і ясний. Марія Стюарт належить до одного вкрай рідкісного і збудливого типу жінок, чия справжня здатність переживати зосереджена в дуже короткому періоді, жінок, які мають недовгий, але бурхливий розквіт і виявляють себе

в усій повноті не протягом усього життя, а тільки у вузькому й розпеченому просторі єдиної пристрасті. Аж до двадцятирічного віку почуття Марії Стюарт дихають спокійно та рівно, і так само й після двадцятьох п'ятьох років вони вже жодного разу не підносяться з силою вгору, натомість у цьому проміжку, протягом двох коротеньких років, шаленіє, мов справжній ураган, вибух стихійної величі, і з пересічної долі раптом постає трагедія античного виміру, наростаючи велично і гвалтовно, немов «Орестея». Лише в ці два роки Марія Стюарт справді становить трагічну постать, тільки під тиском того трагізму вона підноситься над собою, і завдяки цій безмірності її життя стає руйнівним, а водночас лишається у вічності. Тільки завдяки тій єдиній пристрасті, яка знищила Марію Стюарт як людину, її ім'я ще досі живе в поезії та творчості.

З огляду на таку вкрай стислу форму перебігу душевного життя, який зводиться до єдиної вибухової миті, будь-яке зображення життя Марії Стюарт власне вже від початку підпорядковане певній формі та ритму; автор повинен лише докласти зусиль, щоб подати в усій несподіваній неповторності відтінок життя, який круто здіймається вгору, а потім раптом спадає вниз. Тому читач аж ніяк не відчує суперечності, якщо в цій книжці тривалий період перших двадцятьох трьох років життя Марії Стюарт, а потім майже двадцять років її ув'язнення займають не більше місця, ніж два роки її натхненої пристрастю трагедії. Адже в сфері пережитої долі внутрішній час і зовнішній збігаються тільки позірно, насправді тільки наповненість переживаннями визначає масштаб душі, що по-іншому рахує плин годин, ніж холодний календар. Сп'яніла почуттям, радісно напружена і запліднена долею, душа здатна за найкоротший проміжок часу зазнати безкінечної повноти, а потім, позбавлена пристрасті, може знову нескінченні роки відчувати порожнечу, бути хиткою тінню, глухим ніщо. Тому в історії життя важать лише напружені, вирішальні миті, а правдиво розповідати можна, тільки поглядаючи на них і стаючи на місце героя в ті миті. Тільки там, де людина докладає всю свою силу, вона справді жива і для себе, і для інших; завжди тільки тоді, коли її душа палає та горить, вона буде постаттю й для зовнішнього світу.

DRAMATIS PERSONAE¹

Перша сцена	Шотландія, 1542—1548 роки.
Друга сцена	Франція, 1548—1561 роки.
Третя сцена	Шотландія, 1561—1568 роки.
Четверта сцена	Англія, 1568—1587 роки.

Ш О Т Л А Н Д І Я

Яків V (1512—1542), батько Марії Стюарт.

Марія де Гіз, Лотаринзька (1515—1560), його дружина, мати Марії Стюарт.

Марія Стюарт (1542—1587).

Джеймс Стюарт, граф Морей (1533—1570), нешлюбний син Якова V від Маргріт Дуглас, доньки лорда Ерскіна, єдинокровний брат Марії Стюарт, регент Шотландії до і після правління Марії Стюарт.

Генріх Дарнлі (Стюарт) (1546—1567), правнук Генріха VII по лінії своєї матері леді Леннокс, небоги Генріха VIII. Другий чоловік Марії Стюарт, а отже, завдяки цьому шлюбові, король Шотландії.

Яків VI (1566—1625), син Марії Стюарт і Генріха Дарнлі. Після смерті Марії Стюарт (1587 р.) законний король Шотландії, після смерті Єлизавети (1603 р.) король Англії як Яків I.

Джеймс Генберн, граф Босвелл (1536—1578), згодом герцог Оркнейський і третій чоловік Марії Стюарт.

Вільям Мейтленд Лесінгтон, державний секретар Марії Стюарт.

Джеймс Мелвілл, дипломат, довірена особа Марії Стюарт.

¹ Дійові особи (латин.). — Тут і далі примітки перекладача.

Джеймс Дуглас, граф Мортон, регент Шотландії після вбивства Морея; страчено 1581 року.

Метью Стюарт, граф Леннокс, батько Генріха Дарнлі, головний обвинувач Марії Стюарт після його вбивства.

Арґайл

Арран

Мортон Дуглас

Ерскін

Гордон

Гарріс

Гантлі

Керколді Грейндж

Ліндсей

Мар

Рутвен

Мері Бітон

Мері Флемінг

Мері Лівінгстон

Мері Сетон

Лорди, то прихильники, то противники Марії Стюарт, які ненастанно перебувають у союзах один з одним, один проти одного і майже без винятку померли не своєю смертю.

Чотири Мері, подружки дитячих літ Марії Стюарт.

Джон Нокс (1505—1572), проповідник *kirk* (протестантської церкви), головний противник Марії Стюарт.

*Давід Ріцціо*¹, музикант і секретар при дворі Марії Стюарт, убито 1566 року.

П'єр де Шастеляр, французький поет при дворі Марії Стюарт, страчено 1563 року.

Джордж Б'юкенен, гуманіст і вихователь Якова VI, автор ненависних памфлетів проти Марії Стюарт.

Ф Р А Н Ц І Я

Генріх II (1518—1559), король Франції від 1547 року.

Катерина Медичі (1519—1589), його дружина.

Франциск II (1544—1560), їхній найстарший син, перший чоловік Марії Стюарт.

Карл IX (1550—1574), молодший брат Франциска II, король Франції після його смерті.

Кардинал Лотаринзький

Клод де Гіз

Франсуа де Гіз

Анрі де Гіз

Чотири Гізи.

¹ Rizzio в тексті С. Цвейга. Загалом більш поширена й правильна форма Riccio (Річчо).

Ронсар
Дю Белле
Брантом

} Поети, автори творів на честь Марії Стюарт.

А Н Г Л І Я

Генріх VII (1457—1509), король Англії від 1485 року, дід Марії Стюарт і прадід Дарнлі.

Генріх VIII (1491—1547), його син, король від 1509 року.

Анна Булін (1507—1536), друга дружина Генріха VIII, звинувачена в перелюбі й страчена.

Марія I (1516—1558), донька Генріха VIII від шлюбу з Катериною Арагонською, королева Англії після смерті Едуарда VI (1553 р.).

Єлизавета (1533—1603), донька Генріха VIII і Анни Булін, за життя батька проголошена бастардом, а після смерті єдинокровної сестри Марії (1558 р.) королева Англії.

Едуард VI (1537—1553), син Генріха VIII від його третього шлюбу з Джоанною Сеймур; змалку заручений із Марією Стюарт, від 1547 року король.

Яків I, син Марії Стюарт, наступник Єлизавети.

Вільям Сесіл, лорд Берлі (1520—1598), всемогутній і вірний державний секретар Єлизавети.

Сер Френсіс Волсінгем, головний секретар і міністр поліції.

Вільям Дейвісон, другий секретар.

Роберт Дадлі, граф Лестер (1532—1588), коханець і довірена особа Єлизавети, якою вона пропонувала Марії Стюарт як чоловіка.

Томас Говард, герцог Норфолк, перший аристократ королівства, що просив руки Марії Стюарт.

Толбет, граф Шрузбері, що за дорученням Єлизавети п'ятнадцять років наглядав за Марією Стюарт.

Ейміес Політ, останній тюремник Марії Стюарт.

Лондонський кат.

Розділ 1
КОРОЛЕВА В КОЛИСЦІ

1542—1548 роки

Марії Стюарт лише шість днів, як вона стає королевою Шотландії, бо вже з самого малку справджується закон її життя: отримувати все від долі занадто рано і без усвідомленої радості. Похмурого грудневого дня 1542 року, коли вона народилася в замку Лінлітгоу, в сусідньому замку Фолкленд лежав на смертному одрі Яків V, її батько, що мав лише тридцять один рік, але був зламаний життям, утомлений від корони і боротьби. Він був сміливим чоловіком із лицарськими манерами і попервах мав ясний розум, палко шанував мистецтва і жінок, тішився народною довірою; він часто, переодягнувшись, щоб його не впізнавали, ходив на свята в села, танцював і жартував із селянами, а чимало шотландських пісень та балад, які він написав, ще довго жили в пам'яті рідного краю. Але цей нещасний нащадок нещасного роду народився несамовитої доби, в непокірній країні, тож йому від самого початку судилася трагічна доля. Генріх VIII, сусідній король, тиснув, щоб він запровадив Реформацію, але Яків V зберігав вірність церкві, натомість шотландське дворянство, завжди схильне створювати труднощі своєму володареві, одразу скористалося незгодою і ненастанно втягувало цього веселого та миролюбного чоловіка всупереч його волі в неспокій і війну. Ще чотири роки тому, коли Яків V сватався до Марії де Гіз, він виразно зобразив свою лиху долю: що означає бути змушеним утверджуватись як король супроти того затятого і пожадливого гурту. «Мадам, — писав він у своєму приголомшливо щирому

проханні про руку, — мені виповнилося лише двадцять сім років, а життя пригнічує мене не менше, ніж моя корона... Змалку сирота, я був в'язнем честолобного дворянства; могутній дім Дугласів довго тримав мене в рабстві, тож я ненавиджу це прізвище і будь-яку згадку про нього. Арчибальд, граф Енгес, Джордж, його брат, і всі його вигнані родичі ненастанно нацьковували на нас короля Англії, в моїй державі немає жодного дворянина, що не був би спокушений його обіцянками або підкуплений його грішми. Немає ніякої безпеки для моєї особи, жодної запоруки утвердження моєї волі й справедливих законів. Це все лякає мене, Мадам, і я сподіваюся від Вас сили й поради. Без грошей, обмежений тільки допомогою, яку я отримую від Франції, або завдяки незначним пожертвам мого багатого духовництва, я намагаюся прикрасити свої замки, підтримувати фортеці й будувати кораблі. Проте мої барони вважають короля, який справді прагне бути королем, за нестерпного суперника. Незважаючи на дружбу короля Франції та підтримку його військ і незважаючи на прихильність мого народу, я боюся, що не зможу здобути вирішальної перемоги над своїми баронами. Я б подолав усі труднощі, щоб прочистити для моєї країни шлях справедливості та спокою, і, можливо, досяг би своєї мети, якби дворянство моєї країни було саме. Проте англійський король невтомно сіє чвари між дворянством і мною, а ересі, які він запровадив у моїй державі, нищівно й далі пожирають геть усе аж до церковних кіл і народу. Моя сила і сила моїх предків здавна спиралася тільки на жителів міст і на церкву, тож я змушений запитувати себе: чи надовго ще вистачить її?»

Усе лихо, яке король передбачив у цьому листі Кассандри, справдилося, і навіть ще тяжчі нещастя спіткали його. Обидва сини, яких подарувала йому Марія де Гіз, померли в колісці, тож Яків V у свої найкращі чоловічі літа бачив, що він досі не має спадкоємця корони, яка рік у рік дедалі болючіше стискає йому чоло. Зрештою шотландські барони втягнули Якова V всупереч його волі у війну з могутньою Англією, а потім вирішальної миті зрадливо кинули його напризволяще. Під Солвей-Мос Шотландія не тільки програла битву, а й утратила честь: власне, навіть не почавши по-справжньому бою, війська, позбавлені проводирів, не маючи своїх клано-

вих ватажків, жалюгідно розбіглися, тоді як сам король, що загалом був сповнений усіх лицарських чеснот, тієї вирішальної миті давно вже боровся не з чужоземними ворогами, а зі своєю смертю. Знесилений, він лежав у гарячці в замку Фолкленд, наситившись марною боротьбою, обтяжливим життям.

Коли того тьмяного зимового дня, 9 грудня 1542 року, туман навідав на вікна, у двері постукав посланець. Немічному, вмирущому чоловікові він повідомив, що в нього народилася донька, спадкоємиця. Але виснажена душа Якова V вже не має сили для надії та радості. Чому не син, чому не спадкоємець? Приречений на смерть бачить в усьому тільки ще більше нещастя, трагедію і загибель. Розчаровано відповідає: «Від жінки нам дісталася корона, з жінкою вона й зникне». Це похмуре пророцтво було водночас і його останнім словом. Потім Яків V тільки зітхнув, відвернувся в ліжку до стіни й не відповідав на жодне запитання. Через кілька днів короля поховали, і Марія Стюарт, ще, власне, не розплющивши очей, щоб бачити життя, стала спадкоємицею його королівства.

Але ця спадщина — бути Стюарт і королевою Шотландії — двічі сумнівна, бо ще жоден Стюарт на тому троні не мав щастя і не сидів довго. Двох королів, Якова I і Якова III, вбили, двоє, Яків II і Яків IV, загинули на бойовищі, а двох їхніх нащадків, цю невинну дитину і Карла I, онука її крові, спіткала ще жорстокіша доля: ешафот. Жодному з цих Атрідів не судилося прожити до розквіту літ, жоден не мав легкого щастя і щасливої зорі. Стюарти завжди були змушені боротися проти зовнішніх ворогів, проти ворогів у країні й проти самих себе, завжди навколо них і в них панував неспокій. Неспокійною, як і вони самі, була й країна, і найбільш невірними їм були саме ті, хто мав би бути найвірнішим: лорди і барони, це темне й могутнє, несамовите й нестримне, пожадливе й задержувате, вперте й несхитне лицарство, — *“un pays barbare et une gent brutelle”*¹, — як дратливо нарікав Ронсар, поет, закинутий у той туманний край. Ті абсолютні кланові ватажки, що й самі були дрібними королями в своїх маєтках і замках, владно, немов

¹ «Край варварський і люд брутальний» (фр.).

худобу на забій, гнали отари селян і пастухів на свої споконвічні дрібні війни та в грабіжницькі наїзди, не знали, крім війни, ніякої іншої радості існування, борня була насолодою для них, заздрість — стимулом, жадоба влади — головною думкою їхнього життя. «Гроші й вигода, — писав французький посол, — єдині сирени, до яких дослухаються шотландські лорди. Прагнути проповідувати їм про обов'язок щодо володарів, честь, справедливість, чесноту означає лише смішити їх». Подібні до італійських кондот'єрів у своїй аморальній задержаності й зажерливості, тільки, на відміну від них, неосвічені та нестримніші в своїх інстинктах, вони ненастанно підбурюють і сперечаються за першість і верховенство: всі ті давні могутні клани Гордонів, Гамільтонів, Арранів, Мейтлендів, Кроуфордів, Ліндсеїв, Ленноксів і Аргайлів. Вони то гуртуються одні проти одних у багаторічній ворожнечі, то присягають, даючи врочисті зобов'язання, в короткочасній вірності, щоб ударити разом на когось третього, завжди збиваються в гурти і зграї, але жоден з них не має внутрішньої прихильності до жодного, і кожен, дарма що споріднений та пов'язаний із кожним, — однаково його нещадний заздрісник і ворог. У їхніх диких душах і далі живе, непорушене, щось поганське і варварське, байдуже, називають вони себе протестантами чи католиками, — залежно від того, де прагнуть здобути вигоду, — бо насправді всі вони — онуки Макбета і Макдуфа, криваві тани, яких так рельєфно зобразив Шекспір.

Тільки з одного приводу вся ця неприборкувана, заздрісна згряя одразу набуває єдності: завжди лише тоді, коли треба присадити спільного володаря, свого короля, послух якому їм не менш нестерпний, ніж вірність йому — невідома. Якщо ця *“parcel of rascals”*¹, як загаврував їх Бернс, шотландець із правіку, взагалі ще терпить примарну королівську владу над своїми замками і маєтками, то тільки через міжкланові ревності. Гордони тільки тому лишають корону Стюартам, щоб вона не дісталася Гамільтонам, а Гамільтони — через заздрість Гордонам. Але лихо, коли король Шотландії справді наважиться бодай раз бути володарем і накинати країні дисципліну й порядок, коли король, наділений ще пер-

¹ «Згряя негідників» (англ.).

шою, юнацькою мужністю, намагається виступити проти зарозумілості й пожадливісті лордів! Тоді вони миттю гуртуються по-братньому у ворожу зграю, щоб зробити свого володаря безвладним, а якщо їм не вдається досягти цього мечем, цю послугу надійно виконує кинджал убивці.

Шотландія — трагічна країна, роздерта похмурими пристрастями, це темне і романтичне, омите морем невеличке острівне королівство на крайній півночі Європи, а крім того, ще й злиденний край. Адже всі сили тут руйнує правічна війна. Кілька міст, що, власне, й не міста, а лише злиденні халупи, скупчені під захистом фортець, ніколи не доростають до багатства чи бодай міщанського добробуту, бо їх щоразу знову плюндрують і палять. А дворянські замки, руїни яких ще й сьогодні похмуро й грізно здіймаються над землею, — теж не справжні замки, де панують двірська пишнота і розкіш; їх збудовано для війни як неприступні фортеці, і ніхто не присвячував їх лагідному мистецтву гостинності. Поміж цими нечисленними клановими зграями та їхніми кріпаками цілковито бракує живлющої сили творчого середнього класу, яка підтримує державу. Єдиний густонаселений район між Твідом і Фертом міститься поблизу від англійського кордону, а отже, постійно зазнає спустошень і людських утрат унаслідок наїздів. А на півночі можна годинами йти повз самотні озера, безрадісні луки й темні північні ліси, не бачачи ніде ні села, ні фортеці, ні міста. Тут не тиснуться, як у заповонених людом європейських країнах, містечка і села, немає руху на битих шляхах і торгівлі в країні, немає прикрашених прапорцями кораблів, що в Голландії, Іспанії та Англії відпливають із рейдів, щоб привезти з далеких океанів золото і приправи; люди тут животіють, випасаючи овець, ловлячи рибу і полюючи, немов за патріархальних часів; у законах і звичаях, у багатстві й культурі тодішня Шотландія відставала від Англії і Європи принаймні на сто років. Якщо з початком нової доби в усіх прибережних містах почали процвітати банки і біржі, тут, як і за біблійних часів, усе багатство й далі вимірювали землею та вівцями; Яків V, батько Марії Стюарт, мав десять тисяч овець, то було все його майно. Він не мав ніякого коронного скарбу, не мав армії, не мав охорони для забезпечення своєї влади, бо ж не міг оплатити

її, а парламент, у якому вирішували лорди, не давав своєму королю ніяких реальних засобів влади. Все, чим володів той король і що виходило за межі його голих природних потреб, йому позичали або дарували його союзники з Франції та папа, кожен килим, кожен гобелен, кожен свічник у його покоях і замках був куплений приниженням.

Ця споконвічна нужда — гнійні виразки, які висисали політичну силу з тіла Шотландії, цього гарного і шляхетного краю. Адже внаслідок нужденності та пожадливості своїх королів, солдатів і лордів вона завжди була кривавим м'ячем для гри чужих володарів. Той, хто боровся проти короля і за протестантизм, отримував платню з Лондона, а той, хто боровся за католицизм і Стюартів, — із Парижа, Мадрида й Рима: всі ті іноземні країни охоче й залюбки платили за шотландську кров. Остаточне вирішення ще досі коливається між двома великими державами, між Англією і Францією, і тому цей найближчий сусід Англії є для Франції неоціненним партнером у грі. Щоразу, коли англійські армії вдираються в Нормандію, Франція швидко поціляє тим кинджалом у спину Англії, всякчас охочі до війни шотландці одразу сунуть через *border*, кордон, проти своїх *auld enimies*, давніх ворогів, і навіть за мирних часів становлять постійну загрозу. Зміцнити військову силу Шотландії — відвічна турбота французької політики, тож не було нічого природнішого, що Англія зі свого боку намагалася зламати ту силу, нацьковуючи лордів і раз по раз влаштовуючи бунти. Отож ця нещасна країна стала кривавим бойовищем столітньої війни, яка лише в долі цієї ще невинної дитини дійде нарешті до остаточного вирішення.

Ця боротьба справді почалася ще в колисці Марії Стюарт, і то був пишний драматичний символ. Немовля ще не вміє розмовляти, не вміє думати, відчувати, навряд чи здатне поворушити ручечками в туго запнутих пелюшках, як політика вже хапається за його нерозвинене тіло, за безневинну душу. Адже лихо Марії Стюарт полягало в тому, що вона завжди була скута в тій грі розрахунків. Вона ніколи не мала нагоди безтурботно виявляти себе, своє Я, бо завжди мала на собі путо політики, була об'єктом дипломатії, м'ячем чужих бажань, завжди тільки королевою, наступницею трону, союзницею або воро-

гом. Тільки-но посланець привіз у Лондон обидві звістки, що Яків V помер, а його щойно народжена донька стала спадкоємицею і королевою Шотландії, як король Англії Генріх VIII вирішив якнайшвидше посватати цю неоціненну наречену для свого сина і спадкоємця Едварда; ще незрілим тілом, ще не пробудженою душею вже розпоряджались, немов товаром. Але політика ніколи не рахується з почуттями, а бере до уваги тільки корони, землі й право на успадкування. Для політики не існує індивіда, він ніщо проти очевидних і реальних цінностей світової гри. Але в цьому особливому випадку думка Генріха VIII заручити спадкоємицю шотландського трону зі спадкоємцем англійського трону була все-таки розумна і навіть гуманна. Адже ненастанна війна між двома братніми країнами давно вже не мала сенсу. Живучи на одному острові у світовому океані, омиті й захищені одним морем, будучи спорідненими расами, схожими своїми умовами життя, народи Англії і Шотландії, безперечно, мали перед собою одне завдання: об'єднатися, і природа тут ясно виразила свою волю. Тільки ревності обох династій, Тюдорів і Стюартів, стоять перешкодою на шляху до цієї останньої мети, тож якщо тепер завдяки шлюбу пощастить обернути конфлікт обох монарших домів у союз, спільні нащадки Стюартів і Тюдорів могли б бути королями водночас Англії, Шотландії та Ірландії і об'єднана Великобританія могла б узяти участь у високому змаганні: боротьбі за панування над світом.

Але лихо: завжди, коли в політиці з'явиться як виняток ясна й логічна ідея, її занапащують безглуздою реалізацією. На початку все видавалося напрочуд успішним. Лорди, яким швидко наповнили грішми кишені, радісно пристали на шлюбну угоду. Але спритному Генріху VIII не досить простого пергаменту. Він надто часто пересвідчувався в лицемірстві й зажерливості тих чесних людей, щоб не знати: ніяка угода не зобов'язує ненадійних лордів, тож, коли їм запропонують більше, вони одразу будуть ладні продати немовля-королеву спадкоємцеві французького трону. Тому від шотландських посередників Генріх VIII вимагає як першої умови негайної передачі неповнолітньої дитини до Англії. Але, якщо Тюдори не довіряють Стюартам, то й Стюарти не меншою мірою не довіряють Тюдорам, а надто мати Марії Стюарт чинить опір

угоді. Діставши як нащадок роду Гізів суворе католицьке виховання, вона не хоче віддавати рідну дитину еретикові, що дотримується хибної віри, крім того, їй було не важко помітити в угоді небезпечну пастку. Адже в одному таємному пункті шотландські посередники, яких підкупив Генріх VIII, зобов'язалися — в разі, якщо дитина передчасно помре — докластати зусиль, щоб, незважаючи на це, «вся влада і майно королівства» дісталися Генріху VIII, і цей пункт дуже небезпечний. Від чоловіка, який двом своїм дружинам уже зігнув голову на ешафоті, можна хіба що сподіватися, що він, прагнучи швидше підступитися до такої важливої спадщини, подбає, щоб смерть цієї дитини була трохи завчасною, а не природною, і тому королева, як дбайлива мати, одразу відмовляється передавати дитину до Лондона. Сватання тепер стало майже війною. Генріх VIII посилає війська, щоб силою забрати неоціненну запоруку, і наказ, який він дав своєму війську, — це нелюдський образ голої брутальності того сторіччя. «Воля Його Величності така, щоб усе було знищене вогнем і мечем. Спалить Единбург і зрівняє його з землею, тільки-но заберете й пограбуєте там усе, що можна... Сплюндруйте палац Голіруд і так багато міст та сіл навколо Единбурга, скільки зможете, пограбуйте, спалить і поневольте Літ та інші міста, нещадно вбивайте чоловіків, жінок і дітей, де тільки чинитимуть опір». Озброєні зграї Генріха VIII рушили через кордон, наче гунська орда. Але останньої миті матір і дитину перевезли в безпечне місце в укріпленій замок Стерлінг, і Генріх VIII мусив задовольнитися угодою, згідно з якою Шотландія зобов'язалася передати Марію Стюарт (її й далі трактували і продавали, наче предмет) в Англію тоді, коли дівчинці виповниться десять років.

Знову видається, ніби все впорядковано найкраще. Але політика завжди — наука безглуздя. Їй не до вподоби прості, природні, розумні вирішення, труднощі — найбільша насолода для неї, чвари — її стихія. Невдовзі католицька партія, вдаючись до прихованих махінацій, починає думати, чи не було б краще дитину — яка може лише гугукати і всміхатися — віддати синові французького короля, а не англійського, а коли Генріх VIII помер, схильність дотримуватися договору стала вже дуже невелика. Але тепер англійський регент

Сомерсет від ім'я неповнолітнього короля Едварда вимагає передачі дівчинки-нареченої в Лондон, а коли Шотландія відмовилася, дав армії наказ вирушати, щоб лорди почули єдину мову, яку поважали: насильство. 10 вересня 1547 року в битві — радше побоїщі — під Пінкі-Клеф шотландське військо було розбите, понад десять тисяч погблих укривали землю. Марія Стюарт не дожила ще й до п'ятого року, як кров через неї проливали вже річками.

Тепер Шотландія лежить перед англійцями безборонна й відкрита. Але в сплюндрованій країні навряд чи можна щось пограбувати, для Тюдорів там, власне, є тільки одна коштовність: дитина, що втілює собою корону і право на корону. Проте, довівши до відчаю англійських шпигунів, Марія Стюарт раптом безслідно зникає з замку Стерлінг, ніхто навіть у найближчому колі не знає, де заховала її королева-мати. Адже гніздо, де був би безпечний притулок, обрали напрочуд добре: вночі та у великій таємниці через одного цілком надійного слугу дитину вивезли в монастир Інчмагом, що стоїть, прихований бездоріжжям, на острові в озері Ментіт, *“dans le pays des sauvages”*, «у країні дикунів», як повідомляв французький посол. Жодна стежка не веде до того романтичного місця, неоціненний вантаж човном доправили на берег острова, де знайшли собі притулок побожні ченці, які ніколи не покидали монастиря. Там, абсолютно прихована, відокремлена від збудженого і неспокійного світу, несвідома дитина живе в затінку подій, тим часом як дипломатія над країнами й морем заклопотано тче її долю. Адже на сцену вже грізно виходить Франція, щоб запобігти цілковитому англійському поневоленню Шотландії. Генріх II, син Франциска I, посилає могутній флот, і генерал-лейтенант французького допоміжного корпусу просить від ім'я короля руки Марії Стюарт для його сина і наступника трону Франциска. Доля дитини змінилася за одну ніч завдяки політичному вітру, що несамовито і воївниче бурхає над Ла-Маншем: маленькій доньці Стюартів судилося тепер бути замість королеви Англії королевою Франції. Тільки-но цю нову й вигідну торговельну оборудку уклали належним чином, як 7 серпня неоцінений об'єкт цих махінацій — маленьку Марію Стюарт віком п'ять років і вісім місяців — спакували й відправили до Франції, продавши на

все життя іншому і так само невідомому чоловікові. Знову і аж ніяк не востаннє чужа воля формує і змінює її долю.

Невинність — ласка дитинства. Що знає трирічна, чотирирічна, п'ятирічна дитина про війну і мир, про битви і договори? Що для неї такі назви, як Франція і Англія, Едвард і Франциск, що для неї все несамовите божевілля світу? З розмаяними білявими косами бігає і грається струнконога дівчинка в темних і світлих покоях замку, коло неї — чотири подруги-перевесниці. Адже — чудова думка за варварської доби — Марії Стюарт від самого початку дали для ігор чотирьох подружок-однолітків, обраних із найшляхетніших родин Шотландії, листочок конюшини з чотирма Мері: Мері Флемінг, Мері Бітон, Мері Лівінгстон і Мері Сетон. Діти, які сьогодні є милими подругами під час дитячих ігор, завтра будуть товаришками на чужині, щоб та чужина не видавалася такою чужою, а згодом стануть її придворними дамами і в ніжному настрої складуть присягу вийти заміж не раніше, ніж вона сама вибере собі чоловіка. Якщо потім троє відкинуться від Марії в її нещасті, одна поїде за нею у вигнання і буде поряд аж до її смертної години: сяйво щасливого дитинства світитиме Марії Стюарт аж до її найтемнішої години. Але який ще далекий той каламутний і притьмарений час! А нині п'ятеро дівчаток ще граються жваво цілісінський день, і день попри день, у замку Голіруд або Стерлінг і нічого не знають про високість та гідність королівської влади, нічого про притаманні їй гордість і небезпеки. А потім настав вечір, уночі маленьку Марію дістали з дитячого ліжечка, на березі озера її чекав човен, її перевезли на острів, де спокійно і добре: в Інчмагом, місце миру. Там її вітають незнайомі чоловіки, вдягнені по-іншому, ніж уже бачені, вони всі в чорному, в широких складчастих сутанах. А втім, приязні, лагідні, гарно співають у високому приміщенні з барвистими вікнами, і дитина приживається там. Але якось увечері її забирають знову (Марія Стюарт завжди змушена їхати і тікати вночі, від однієї долі до іншої), а потім вона раптом стоїть на високому кораблі, де лопотять білі вітрила, серед чужих воїнів і бородатих матросів. Але чому маленька Марія повинна боятися? Адже все таке лагідне, приязне і добре, сімнадцяти-

річний єдинокровний брат Джеймс, один із численних бастардів Якова V, народжених ще до шлюбу, гладить їй біляві коси, та й чотири Мері, улюблені подружки, тут. Отож п'ятеро дівчаток пустують і безтурботно сміються поміж гармат французького військового корабля і матросів у обладунках, зачаровані та щасливі, як діти, кожною несподіваною зміною. Проте вгорі, на майданчику на марсі, стоїть моряк і з острахом оглядає навколишні простори: він знає, що англійський флот крейсує в Ла-Манші, щоб бодай останньої хвилини схопити наречену англійського короля, перше ніж вона стане нареченою спадкоємця французького трону. Але дитина бачить тільки близьке, тільки нове, бачить лише, що море синє, люди приязні, а могутній корабель, сапаючи, мов велетенський звір, пробивається поміж хвиль.

13 серпня галіон нарешті припливає в Роскоф, невеличку гавань коло Бреста. Човни пливають на берег. По-дитячому збуджена від розмаїтих пригод, сміючись, пустотлива й невинна, вискакує шотландська королева, якій не виповнилося ще й шістьох років, на французький берег. Але на цьому її дитинство й скінчилося, починаються обов'язок і випробування.

Розділ 2

ЮНІСТЬ У ФРАНЦІЇ

Французький двір украй досвідчений у шляхетних звичаях і бездоганний у таємничій науці церемоній. Генріх II, із династії Валуа, знає, що належить нареченій дофіна відповідно до її гідності. Ще до її приїзду він підписав доручення, щоб *la reinette*, маленьку королеву Шотландії, вітали в усіх містах і селах на її шляху з не меншими почестями, ніж якби вона була його рідна донька. Отож уже в Нанті на Марію Стюарт чекає ряснота чарівливих дивовиж. Не тільки на кожному розі спорудили галереї з античними символами, богинями, німфами та сиренами, не тільки настроїв загону, що супроводив її, поліпшили кількома барилами дорогого вина, не тільки на її честь влаштували феєрверки і давали залпи з гармат, — ціла армія ліліпутів, сто п'ятдесят малих дітей, яким ще не виповнилося вісьмох років і з яких сформували почес-

ний полк, у білих мундирах, із дудками й барабанами, з мініатюрними піками й алебардами радісно виступила назустріч малій королеві. Таке відбувається в кожному містечку та селі, й по тій нерозривній низці свят дитина-королева Марія Стюарт нарешті добувається до Сен-Жермену. Там дівчинка, якій не виповнилося навіть шістьох років, уперше побачила свого нареченого: хирного, блілого й рахітичного хлопчика, що мав чотири з половиною роки; отруєна кров наперед призначила його для тяжкої хвороби та ранньої смерті, і він несміливо й налякано вітає свою «наречену». Але тим щиріше вітають її інші члени королівської родини, в захваті від її дитячої привабливості, а Генріх II в одному листі захоплено охарактеризував її як *“la plus parfait enfant qu je vys jamès”*, «найгарнішу дитину, яку я бачив коли-небудь».

Французький двір у ті роки був одним із найблискучіших і найпишніших у світі. Вже минуло середньовіччя з його похмурістю, але на тому перехідному поколінні ще лежить останній романтичний відблиск умируючого лицарства. Сила й відвага ще по-давньому суворо і мужньо виявляються в radoщах полювання, лицарських каруселей зі списом і турнірів, у пригодах, на війні, але духівництво вже набуло прав господаря в колі можновладців, а гуманізм після монастирів та університетів здобув і королівські замки. Любов пап до розкоші, ренесансне духовно-чуттєве розкошування насолодами, втіха від красних мистецтв переможно дійшли з Італії до Франції, і тієї історичної миті в цій країні постає майже унікальне поєднання сили і краси, мужності й безтурботності: високе мистецтво не боїться смерті й водночас суто чуттєво любити життя. У вдачі французів природніше й вільніше, ніж деінде, поєднуються темперамент і легкість, а галльська *chevalerie*, лицарськість, напрочуд добре пасує до класичної культури Ренесансу. Водночас від кожного шляхтича вимагають, щоб він і в обладунку на турнірі мчав учвал на супротивника зі списом, і зі зграбними поворотами взірцево виконував вигадливі фігури танку; він повинен опанувати суворе мистецтво війни не гірше, ніж витончені закони двірської куртуазності; та сама рука, що в ближньому бою орудує важким дворучним мечем, повинна вміти видавати ніжні звуки й писати коханій жінці сонети; вміння поєднувати в собі силу і лагідність, бруталь-

ність і освіченість, вправність у битвах і обізнаність у мистецтвах — ось ідеал часу. Король і його аристократи цілісні дні з запіненими хортами полюють оленів і кабанів, ламають і трощать списи, а ввечері шляхетні кавалери і дами збираються в залах розкішно оновлених замків — у Луврі, Сен-Жермені, Блуа чи Амбуазі — для духовних розваг. Читають вірші, співають мадригали, komponують музику, в маскарадах пробуджують дух античної літератури. Присутність багатьох гарних і причепурених жінок, творчість таких поетів і художників, як Ронсар, Дю Белле і Клуе, надавали тому королівському двору неповторної барвистості й радості, що марнотратно витрачалися в усіх формах мистецтва і життя. Як і всюди в Європі напередодні сумнозвісних релігійних війн, Франція стояла тоді перед поривом до високої культури.

Той, хто живе при такому дворі, а передусім той, хто на такому дворі колись має бути володарем, повинен припасуватися до нових культурних вимог. Він повинен прагнути досконалості в усіх мистецтвах та науках і кувати свій дух не меншою мірою, ніж тіло. В найпишнішій книзі слави гуманізму назавжди лишиться те, що саме тих, хто прагнув діяти у вищих колах життя, він зобов'язував бути обізнаним з усіма мистецтвами. Навряд чи коли-небудь так наполегливо дбали водночас про довершену освіту не тільки чоловіків шляхетного стану, а й шляхетних дам, і з цією турботою про їхню освіту почалася нова доба. Як і Марія, королева англійська, та Єлизавета, Марія Стюарт теж була змушена вивчати класичні мови, давньогрецьку й латину, а також сучасні: італійську, англійську та іспанську мови. Але завдяки ясному і проворному розумові та успадкованій від предків любові до культури обдарованій дитині кожне зусилля дається за іграшки. Вже в тринадцять років вона, навчившись латини з «Розмов» Еразма Роттердамського, читає перед усім двором у залі Лувру свою власну латинську промову, тож її дядько, кардинал Лотаринзький, гордо повідомляє Марії де Гіз, матері Марії Стюарт: «Ваша донька так виросла і так росте день у день, набуваючи внутрішньої величі, краси та розуму, що в усьому доброму і почесному вона вже така довершена, як тільки можна, і в цьому королівстві серед доньок аристократів або людей інших станів із нею нікого не можна було б порівняти. Я можу пові-

домити, що вона так припала до вподоби королю, що він часто понад годину спілкується тільки з нею, і вона вміє дотепними й розумними словами розважати його так добре, немов двадцятип'ятирічна жінка!» Духовний розвиток Марії Стюарт і справді незвичайно ранній. Невдовзі вона опанувала французьку мову з такою впевненістю, що наважується на поетичний вислів і спробується гідно відповідати на вірші, якими уславляють її Ронсар і Дю Белле, проте не тільки під час принагідної двірської гри, а саме в миті душевного смутку свої почуття відтоді вона найлюбіше довіряє віршам, бо ж любить поезію, а її саму люблять усі поети. Але і в усіх інших видах мистецтва Марія Стюарт засвідчує незвичайний смак: вона гарно співає під лютню, її танок вихваляють як чарівливий, її вишивки — витвори не просто вправної, а дуже обдарованої руки, вона одягається скромно й не обтяжена помпезними сукнями, мов дзвін, у яких пишається Єлизавета; і в шотландській спідничці, і в урочистій шовковій сукні вона зі своєю дівчакою привабливістю видається цілком природною. Від самого початку такт і чуття краси в Марії Стюарт — природне обдаровання, і цю піднесеність (але все-таки не театральність), яка завжди надаватиме аури поетичності, ця донька Стюартів зберігатиме навіть у найтяжчі години як неоціненну спадщину своєї королівської крові і свого монаршого виховання. А втім, навіть у фізичних вправах Марія Стюарт навряд чи відстає від найвправніших цього лицарського двору, вона невтомна вершниця, завзята мисливиця, вправно грає в м'яча; її гінке, струнке дівоче тіло, попри всю притаманну йому тендітність, не знає ні втоми, ні знесилення. Ясна і весела, безтурботна й щаслива, ця багата й романтична юність п'є з усіх келихів, не здогадуючись, що вона тепер, навіть не усвідомивши, вже вичерпала найчистішу радість свого життя; навряд чи в якійсь іншій постаті жіночий ідеал французького Ренесансу знайшов таке лицарсько-романтичне втілення, як у постаті цієї веселої і палкої дитини-королеви.

Не тільки музи, а й боги благословляють це дитинство. На додачу до втішних духовних обдаровань Марія Стюарт має ще й незвичайну фізичну привабливість. Тільки-но дитина стала дівчинкою, жінкою, як уже змагаються всі поети,

оспівуючи її красу. «На п'ятнадцятому році життя її краса вже проступає, наче світло серед білого дня», — повідомив Брантом, а Дю Белле — ще палкіше:

En vôtre esprit le ciel s'est surmonté
Nature et art ont en vôtre beauté
Mis tout le beau dont la beauté s'assemble.

Таж вищий від небес проворний розум твій,
Природа і мистецтво в постаті одній
Все гарне й миле поєднали у красі.

Лопе де Вега мріє: «Зорі дають її очам свій найгарніший блиск, а її рисам — барви, які надають їм такої чарівності», а Ронсар приписує Карлу IX під час смерті його брата Франциска наступні слова майже заздрісного захвату:

Avoir joui d'une telle beauté
Sein contre sein, valoit ta royauté.

Яка краса була тобі як насолода,
Ті грудоньки обидві — найвища нагорода!

А Дю Белле збирає всю похвалу багатьох описів і віршів у захопленій вигук:

Contentez vous mes yeux,
Vous ne verrez jamais une chose pareille.

Впивайте насолоду мої очі:
Такого й близько не побачите ніколи!

Що ж, поети професійно перебільшують, а надто придворні поети, тільки-но йдеться про оспівування переваг їхньої володарки, тому ми з цікавістю поглядаємо на тогочасні картини, яким майстерна рука Клуе надала вірогідності, і ми ані розчаровані, ані цілковито опановані тим висловленим у гімнах захватом. Ми бачимо не променисту красу, а радше пікантну: ніжний привабливий овал, що завдяки гостренькому носикові набуває тієї легенької неправильності, яка завжди надає жіночому обличчю великої привабливості. М'які темні очі світяться таємницею і прихованим блиском, спокійно й мовчки спочиває рот: слід визнати, що природа дала цій королівській дитині свій справді найкоштовніший

матеріал: дивовижну білу, чисту, осяйну шкіру, сіро-попелясті й пишні коси, привабливо засіяні перлинами, довгі, витончені білі, мов сніг, руки, довгастиий гнучкий тулуб, де *“dont le corsage laissait entrevoir la neige de sa poitrine et dont le collet relevé droit decouvrait le pur modelé de ses épaules”*¹. Жодної вади не можна помітити на цьому обличчі, але саме тому, що воно таке холодно бездоганне, таке просто гарне, йому бракує будь-якої вирішальної риси. Ми нічого не знаємо про цю привабливу дівчинку, дивлячись на її портрет, а вона сама теж ще нічого не знає про свою справжню сутність. Те обличчя ще не пронизане зсередини душею і чуттєвістю, жінка ще не озвалася в цій жінці; на нас приязно й мило дивиться гарненька й лагідна дівчинка з пансіонату.

Цю неготовність і непробудженість підтверджують, незважаючи на красномовну балакучість Марії Стюарт, і всі усні повідомлення. Адже саме тому, що люди завжди вихваляють тільки бездоганність, надто вже добру вихованість, завзяття і коректність Марії Стюарт, вони говорять про неї, немов про зразкову ученицю. Ми дізнаємося, що вона напрочуд добре вчиться, люб'язна в розмовах, гречна й побожна, що вона досконала в усіх мистецтвах та іграх, проте не має ніякого особливого, вирішального обдаровання в якомусь мистецтві; що вона сміливо й слухняно опановує всю освітню програму, приписану нареченій короля. Але всі завжди в захваті від товариських, двірських умінь та здібностей Марії Стюарт, від неособистого в ній замість особистого; про людське, про її характер немає жодного конкретного повідомлення, і це свідчить, що властиві, істотні риси її натури поки що приховані від кожного погляду, і то тільки тому, що ще не розквітли. Ще довгі роки добра вихованість і світські манери принцеси не дають змоги здогадатися про внутрішню силу пристрастей, на яку буде здатна душа цієї жінки, найглибше зворушившись і наважившись. Її біле чоло ще сяйливе й холодне, уста всміхаються приязно й ніжно, око, що дивиться тільки у світ, а не зазирає у власні глибини, бачить і шукає, мов у тумані; і люди, і Марія Стюарт ще нічого не

¹ «Корсаж давав змогу побачити сніг її грудей, а прямий височий комір відкривав її немов вирізьблені плечі» (*фр.*).

знають про спадщину, притаєну в її крові; не знає вона й про властиву їй небезпеку. Завжди тільки пристрасть розкриває в жінці її найпотаємнішу душу, завжди тільки в коханні та стражданні досягає вона власного виміру.

Побачивши, що дитина так чудово набуває рис майбутньої володарки, весілля влаштували раніше, ніж передбачали: Марії Стюарт знову судилося, щоб її життєвий годинник у будь-якому розумінні йшов швидше, ніж у її однолітків. Щоправда, дофінові, призначеному їй договором, ледве минуло чотирнадцять років, крім того, це дуже кволий, блідий, хирний хлопець. Але політика тут нетерплячіша за природу, вона не хоче і не може чекати. На французькому королівському дворі панував досить підозрілий поспіх укласти зрештою шлюб, дарма що з тривожних повідомлень лікарів знали про немічність і небезпечну хворобливість спадкоємця трону. Найважливіше для Валуа в цьому шлюбі — лише намагання забезпечити собі шотландську корону, саме тому обох дітей так похапцем тягнуть до вівтаря. Згідно зі шлюбним контрактом, укладеним спільно з послами шотландського парламенту, дофін отримував «матримоніальну корону», тобто корону короля Шотландії внаслідок шлюбу, а водночас Гізів, родичів Марії Стюарт, п'ятнадцятирічної дівчинки, яка ще не усвідомлює своєї відповідальності, змусили цілком таємно підписати другий документ, який мали приховати від шотландського парламенту і згідно з яким Гізи наперед зобов'язувалися — в разі передчасної смерті Марії Стюарт або її смерті без спадкоємця — віддати французькій короні країну Марії Стюарт (наче то була приватна власність), а також її спадкові права на Англію та Ірландію.

Річ зрозуміла, цей договір — нечесний, і про це свідчить сама таємність його підписання. Адже Марія Стюарт не має ніякого права свавільно змінювати порядок успадкування і віддавати в разі своєї смерті свою батьківщину чужій династії, немов мантию або якесь інше майно, але її дядькам потрібна для підпису рука, яка ще ні про що не здогадується. Трагічний символ: перший підпис, який Марія Стюарт ставить на політичний документ під тиском пальця свого родича, становить водночас першу брехню цієї глибоко щирої,

довірливої і недвозначної натури. Але, щоб стати королевою, щоб бути королевою, їй відтепер уже ніколи не дозволятимуть бути цілком правдивою: людина, яка склала присягу політиці, вже не належить собі й повинна дослухатися до інших законів, а не до святого закону своєї природи.

Але всі ці таємні махінації чудово приховані від світу пишною виставою весілля. Понад двісті років жоден дофін Франції не брав шлюб у межах своєї батьківщини, і тому двір Валуа вважав, що повинен показати своєму загалом не розбещеному народові приклад нечуваної пишноти. Катерина Медичі ще зі своєї батьківщини обізнана з урочистими святами, програми яких складали перші митці Ренесансу, і повниться честолюбним прагненням перевершити на весіллі рідної дитини найбільш пишноту свого дитинства: Париж 24 квітня 1558 року став святковою столицею світу. Перед собором Матері Божої Паризької спорудили відкритий павільйон, накритий синім кіпрським шовком із витканими на ньому золотими лілями, до павільйону вів синій килим, теж із вишитими на ньому лілями. Попереду йшли музики в червоних та жовтих убраннях, грали на різноманітних інструментах, за ними під вітальні вигуки юрби ступала в розкішних уборах королівська процесія. Шлюб відбуватиметься перед очима народу, тисячі, багато тисяч очей зачудовано вітають наречену поруч із хирним блідим хлопчиком, майже пригніченим своїм помпезним убором. Придворні поети перевершують самі себе, маючи такий привід для екстатичного зображення краси Марії Стюарт. «Вона видається, — пише, вдавшись до гімну, Брантом, що загалом полюбляв розповідати галантні анекдоти, — у сто разів гарнішою за небесну богиню», і, мабуть, справді тієї хвилини блиск щастя надавав цій страшенно честолюбній жінці особливої аури. Адже тієї пори ця усміхнена, юна, квітуча чудова дівчина, яку вітають зусібіч, бажаючи щастя, пережила, мабуть, найрозкішнішу мить свого життя. Навколо Марії Стюарт уже ніколи не буде стільки багатства, зачудування й радості, як тепер, коли вона поряд із сином першого володаря всієї Європи, на чолі пишної прикрашеної кавалькади їде ступою по вулицях, де аж до покрівель злітають крики радості й захвату. Ввечері в Палаці правосуддя накрили доступний для всіх стіл, тепер увесь Париж тиснеться в радісному збудженні,

щоб милуватися юною дівчиною, яка до корони Франції додала нову корону. Славний день закінчується балом, для якого митці повигадували найдивовижніші несподіванки. Невидимі механіки затягли в залу шість геть усюди оздоблених золотом кораблів із вітрилами з срібної парчі, й ті судна майстерно відтворювали плавання по бурхливому морю. На кожному сидить, у золотих уборах і в масці зі штофу, принц, і кожен галантним жестом заводить у свій корабель якусь придворну даму: Катерину Медичі, королеву, Марію Стюарт, наступницю трону, королеву Наваррську і принцес Єлизавету, Маргариту і Клавдію. Ця вистава має символічно натякати на щасливу подорож по життю серед пишноти та розкоші. Але доля не підпорядковується людським бажанням, до інших, небезпечних берегів пливе від цієї єдиної безтурботної миті життєвий корабель Марії Стюарт.

Перша небезпека приходить цілком несподівано. Марія Стюарт давно вже помазана як королева Шотландії, а тепер, коли вона вийшла заміж за дофіна, наступника французького трону, над її головою невидимо ширяє друга, ще коштовніша корона. Але доля тримає перед нею як згубну спокусу ще й третю корону, і вона по-дитячому, безпорадними, засліпленими руками хапається за її оманливий блиск. Того самого 1558 року, коли Марія Стюарт стала дружиною спадкоємця французького трону, померла Марія, англійська королева, і на англійський трон одразу зійшла її єдинокровна сестра Єлизавета. Але чи справді Єлизавета — королева, яка має право стати наступницею на троні? Генріх VIII, цей багатий на дружин Синя Борода, лишив трьох дітей: Едварда і двох доньок, Марія була від його шлюбу з Катериною Арагонською, а Єлизавета — від шлюбу з Анною Булін. Після ранньої смерті Едварда спадкоємицею трону стала Марія як старша донька, народжена в безперечно законному шлюбі, але тепер, коли вона померла, не лишивши дітей, чи є законною спадкоємицею трону ще й Єлизавета? Так, стверджують англійські придворні правники, бо єпископ уклав той шлюб, а папа визнав. Ні, заперечують французькі придворні юристи, бо Генріх VIII згодом оголосив свій шлюб з Анною Булін нечинним, а Єлизавету завдяки постанові парламенту — бастардом. Якщо

Єлизавета — згідно з цим підтвердженням усім католицьким світом розумінням — негідна трону як бастард, право на королівський трон Англії дістається не кому іншому, як Марії Стюарт, правнучці Генріха VII.

Отже, шістнадцятирічна недосвідчена дівчина раптом постає перед незмірно важливою постановою, наслідки якої матимуть значення для історії всього світу. Марія Стюарт має дві можливості. Вона може бути поступливою й діяти політично, може визнати свою родичку Єлизавету законною королевою Англії і відмовитися від власних претензій, які, безперечно, можна обстоювати тільки зброєю. Або ж може сміливо й рішуче назвати Єлизавету узурпаторкою і просити французьку та шотландську армії силою зброї усунути узурпаторку з трону. На лихо, Марія Стюарт та її радники обирають третій шлях, найгірший, який є в політиці: середній шлях. Замість сильного й рішучого удару по Єлизаветі французький двір лише хвальковито струшує повітря: з наказу Генріха II подружжя наступників трону запроваджує до свого герба ще й англійську королівську корону, тож згодом Марія Стюарт велить прилюдно і в усіх документах називати себе "*Regina Franciae, Scotiae, Angliae et Hiberniae*", «Королевою Франції, Шотландії, Англії та Ірландії». Отже, претензію висувають, але не захищають її. З Єлизаветою не воюють, а тільки розсердили її. Замість справжньої дії залізом і мечем обирають безсилий жест претензії на мальованому дереві й писаному папері, тож унаслідок була створена тривала дво-значність, бо в такій формі претензія Марії Стюарт на англійський трон начебто є, а водночас її немає. Залежно від того, як заманеться, її то приховують, то знову дістають на світ Божий. Отож Генріх II відповідає Єлизаветі, коли вона згідно з договором вимагає повернути Кале: «В такому разі Кале слід повернути дружині дофіна, королеві Шотландії, яку ми всі вважаємо за королеву Англії». А з другого боку, Генріх II пальцем не ворухить, щоб захистити цю претензію своєї невістки, а далі провадить справи з начебто узурпаторкою трону, немов із законною монархинєю.

Унаслідок цього безглузлого пустого жесту, по-дитячому й марнославно примальованого герба, Марія Стюарт нічого не здобула і все занапастила. В житті кожної людини трап-

ляється помилка, якої вже ніколи не можна виправити. Тож і тут ця політична невірність Марії Стюарт, скоєна в дитячому віці радше з упертості та пихи, ніж унаслідок усвідомлених роздумів, занастила все її життя, бо через цю образу наймогутніша жінка Європи стала її непримиреним ворогом. Справжня володарка все може дозволити й терпіти, крім одного: щоб хтось інший засумнівався в її праві володарювати. Тож немає нічого природнішого, — і тут годі звинувачувати Єлизавету, — якщо вона відтоді вважає Марію Стюарт за найнебезпечнішу суперницю, за тінь позаду її трону. Те, що вони обидві відтепер скажуть або напишуть між собою, буде тільки видимістю і облудними словесами, щоб приховати внутрішнє суперництво, але під тим покровом однаково існує незціленна розколина. Половинчастість і нечесність у політиці та житті завжди завдають більше шкоди, ніж енергійні та гострі постанови. Лише символічно примальована англійська корона на гербі Марії Стюарт призвела до більшого проливу крові, ніж справжня війна за справжню корону. Адже відкрита боротьба вирішила б ситуацію раз і назавжди, а ця, підступна боротьба, поновлюється щоразу і занастає обом жінкам володарювання і життя.

У липні 1559 року цей згубний герб з англійською державною емблемою несли, гордо показуючи всім, перед королем-дофіном і королевою-дофіною в Парижі під час турніру, яким відзначили укладання Като-Камбрезійського миру. Король-лицар Генріх II не позбавляє себе втіхи зламати спис *pour l'amour des dames*, «задля любові дам», і кожен знає, яку він даму має на увазі: Діану Пуатьє, що, пишна й горда, поглядає з ложі на свого королівського коханця. Але розвага раптом обернулася страхітливою трагедією. Цей двобій вирішив долю світової історії. Адже Монтгомері, капітан шотландської гвардії, з уже розщепленим списом, так невірливо і з такою силою мчав із тим обрубок на короля, свого супротивника на турнірі, що одна скалка крізь забороло встряла глибоко в око і король, непритомний, упав із коня. Спершу ту рану не вважали за небезпечну, але король уже не опритомнів, перелякана родина обступила ліжко вмирущого, що знемагав від гарячки. Могутня натура відважного Ва-

луа ще кілька днів бореться зі смертю, аж поки 10 липня його серце зупинилося.

Але навіть у найтяжчому горі французький двір однаково вшановує звичай як найвищого господаря життя. Коли королівська родина виходить із замку, Катерина Медичі, дружина Генріха II, раптом зупиняється на порозі. Від миті, коли вона овдовіла, не їй уже годиться йти попереду, а жінці, яка тієї самої миті піднеслася до королеви. Несміливим кроком, збентежено і спантеличено Марія Стюарт як дружина нового короля Франції змушена проминати вчорашню королеву. Цим єдиним кроком вона, сімнадцятирічна, перегнала всіх своїх перевесниць і ступила на найвищий щабель влади.

Розділ 3

КОРОЛЕВА, ВДОВА І ВСЕ-ТАКИ КОРОЛЕВА

Липень 1560-го — серпень 1561 року

Лінію життя Марії Стюарт ніщо так не повернуло в бік трагічності, як те, що доля вкрай оманливо й без зусиль з її боку дала їй у руки всю найвищу земну владу. Її злет відбувся по кривій, яку вона долала зі швидкістю ракети, — у шість днів королева Шотландії, в шість років наречена наймогутнішого принца Європи, в сімнадцять років королева Франції, — тож вона мала в своїх руках найвищий обсяг зовнішньої влади ще до того, як почалося по-справжньому її внутрішнє життя. Марії Стюарт падає все з невидимого рога достатку, що видається невичерпним, вона нічого не здобуває своєю волею, не виборює своєю силою, ніде немає ані зусиль, ані заслуг, усе — тільки спадщина, ласка і подарунок. Немов у сновидді, де пропливають барвисті й мінливі образи, Марія Стюарт бачить себе у весільній сукні, в коронаційній сукні, але, ще не здатна зрозуміти пробудженими чуттями цю передчасну весну, не помічає, що та вже відцвіла, зів'яла, минула, і дівчина прокидається розчарована, спустошена, пограбована й розгублена. У віці, коли інші люди тільки-но починають бажати, сподіватися, жадати, Марія Стюарт уже проминула всі можливості тріумфу, не мавши ані часу, ані дозвілля зрозуміти їх ще й душею. У цій покvapності її долі ще й криється,

мов у насінині, таємниця її неспокою та невдоволеності: хто так рано став першим у країні, першим у світі, той уже ніколи не вдовольниться малою життєвою мірою. Тільки слабкі натури зрікаються й забувають, сильні не подаються і йдуть у боротьбу, кидаючи виклик навіть усемогутній долі.

І справді, мов сновиддя, минає короткий час королювання у Франції, мов квапливе, неспокійне сновиддя, сповнене страху і клопоту. Реймський собор, де архієпископ поклав корону на голову блідому хворому хлопчику, і гарна, прикрашена всіма самоцвітами скарбу королева, що немов маленька, зграбна, ще не зовсім розквітла лілея, зринає поміж аристократії, — ось єдина барвіста, сяйлива мить, подарована долею, хроніка не повідомляє ні про які свята та веселощі. Доля не лишає Марії Стюарт часу створити сповнений трубадурів двір мистецтв і поезії, про який вона мріяла, не лишає часу навіть художникам відтворити образ монарха і його прегарної дружини на пишному полотні, не лишає часу хроністам зобразити її характер, не лишає часу народові пізнати свого володаря чи навіть навчитися любити його; обидві дитячі постаті, немов квапливі тіні, гнані лихим вітром, проминають у довгій низці королів Франції.

Адже Франциск II хворий і від самого початку позначений, наче дерево в лісі, для ранньої смерті. Положливо, важкими, втомленими очима, немов розплющеними після страшного сновиддя, на нас дивиться кругле, набрякле обличчя блідого хлопчика, а раптовий, отже, й неприродний розвиток ще більше ослаблює властиву йому силу опору. Навколо нього всякчас пильнують лікарі й наполегливо радять щадити себе. Але в хлопця озивається дурнувате дитяче честолюбство, він прагне не відставати від стрункої, жилавої дружини, що палко полюбляє полювання і фізичні розваги. Він силою примушує себе до нестямної їзди верхи та фізичних зусиль, щоб створити враження здоров'я й чоловічої сили, але природу годі одурити. Його кров невиліковно млява й отруєна, це лиха спадщина його діда Франциска I, в хлопця раз по раз трапляється гарячка, коли лютує негода, він завжди змушений сидіти вдома, нетерплячий, переляканий і втомлений, жалюгідна тінь, яку дбайливо обступають численні лікарі. Такий нещасний король породжує на своєму дворі радше

співчуття, ніж шанобливу повагу, натомість серед народу поширилися невдовзі лихі чутки, мовляв, він хворіє на проказу, і купається, щоб зцілитися, в крові щойно вбитих дітей; похмуро поглядають селяни на жалюгідного блідого юнака, коли той повільно їде повз них на огирі, а придворні вже починають думати наперед і гуртуються навколо Катерини Медичі, королеви-матері, і Карла, спадкоємця трону. Такими млявими, кволими руками недовго можна напинати віжки влади; хлопчик уряди-годи малює жорстким, невірним письмом своє ім'я "*François*" під документами і декретами, але насправді керують замість нього Гізи, родичі Марії Стюарт, а сам він бореться тільки за одне: якомога довше зберегти свою дрібку життя і сили.

Таке спільне перебування в кімнаті хворого, постійне піклування і догляд навряд чи можна назвати щасливим шлюбом, якщо він узагалі став справжнім шлюбом. Але ніщо не дає підстав і припускати, що ці обоє напівдітей не могли вживатися, бо навіть такий лихий і сповнений пліток двір, усі любовні зв'язки якого Брантом зобразив у своєму "*Vie de dames galantes*", «Житті галантних дам», не знаходить жодного слова докору чи підозри для поведінки Марії Стюарт. Адже задовго до того, як державні міркування пов'язали Марію і Франциска перед вівтарем, вони здружилися, спільні дитячі ігри давно вже поєднали їх, і тому еротичний елемент навряд чи відігравав якусь суттєву роль у цих напівдітей; треба чекати ще роки, перше ніж у Марії Стюарт прокинеться здатність палко віддаватися, а Франциск, цей виснажений гарячкою хлопець, був би останнім, хто пробудив би цю здатність у стриманій, глибоко замкнутій у собі натурі. Звісно, відповідно до своєї співчутливої, люб'язної і зичливої вдачі Марія Стюарт найревніше дбала про чоловіка, бо, якщо не почуттям, то бодай розумом мала знати, що вся її могутність і влада залежать від віддиху та ударів серця бідолашного хирного хлопця і що, беручи його життя, вона захищає власне щастя. Але в цьому періоді існування королівства взагалі не було місця для справжнього щастя: в країні вирувало гугенотське повстання, і після сумнозвісних заворушень у замку Амбуаз, які загрожували самій королівській парі, Марія Стюарт була змушена заплатити сумну данину обов'язкові володарки.

Вона мусила бути присутньою під час страт бунтівників, мусила дивитись, — і цей момент глибоко закарбувався в її душі, можливо, згодом він спалахнув, немов магічне дзеркало, іншої, її власної миті, — як живих людей зі зв'язаними руками кладуть на колоду, як після замашного удару ката сокира з глухим, хрустким і деренчливим звуком рубає шию і голова, кривавлячи, котиться в пісок; цей образ був досить моторошний, щоб стерти блискучий образ коронування в Реймсі. А потім одна лиха звістка наздоганяла іншу: в червні 1560 року померла мати, Марія де Гіз, що від ім'я Марії Стюарт правила в Шотландії, лишивши питомі володіння Стюартів у стані релігійних чвар і бунту, з війною на кордоні, з англійськими військами глибоко в країні, тож Марія Стюарт замість святкових уборів, про які по-дитячому мріяла, була змушена одягати жалобне вбрання. Музика, така люба серцю, повинна мовчати, немає вже танців. Але кістяна рука знову стукає в серце та дім. Франциск II день у день слабшає, отруєна кров у його жилах неспокійно б'ється на скронях і шумить у вухах. Він уже не може ходити, не здатний їздити верхи, і його лише в ліжку переносять із місця на місце. Нарешті проривається гнояк у його вусі, лікарі нічим не можуть зарадити, і 6 грудня 1560 року страждання бідолоашного хлопчика скінчилися.

Знову повторюється — трагічний символ — сцена між двома жінками, Катериною Медичі і Марією Стюарт, коло ліжка вмируючого. Тільки-но Франциск II зітхнув востаннє, Марія Стюарт, бо ж вона вже не королева Франції, поступається в дверях Катерині Медичі, молодша королівська вдова має пускати попереду старшу. Вона вже не перша жінка держави, а знову лише друга; за один рік мрія скінчилася, Марія Стюарт уже не королева Франції, а лише та, якою була від першої миті й лишиться до останньої: королева Шотландії.

Згідно з церемоніалом французького двору найсуворіша жалоба вдови короля триває сорок днів. Протягом цього нещадного життя взаперті вдова ні на мить не може покидати своїх покоїв, перші два тижні ніхто, крім нового короля і її найближчих родичів, не має права провідувати її в штучному склепі, в затемненій кімнаті, освітленій тільки свічками. Але, на відміну від жінок із простолоюду, королівська вдова

не вдягається в ті дні в похмурі чорні убори, в завжди доречний колір жалоби, бо тільки їй одній личить “*deuil blanc*”, «біла жалоба». Білий чепчик над блідим обличчям, білий парчевий одяг, білі туфлі, панчохи, лише темніє флер над тим дивним світінням — такою ходить Марія Стюарт у ті дні, такою зображує її Жане на своєму відомому портреті, такою описує її Ронсар у своєму вірші:

Un cresse long, subtil et délié
Ply contre ply, retors et replié
Habit de deuil, vous sert de couverture,
Depuis le chef jusques à la ceinture,
Qui s'enfle ainsi qu'un voile quand le vent
Soufle la barque et la cingle en avant,
De tel habit vous étiez accoutrée
Partant, hélas! de la belle contrée
Dont aviez eu le sceptre dans la main,
Lorsque, pensive et baignant votre sein
Du beau cristal de vos larmes coulées
Triste marchiez par les longues allées
Du grand jardin de ce royal château
Qui prend son nom de la beauté des eaux.

Тонкий і довгий крeп легенький,
І складки до складки дотик м'якенький, —
Жалобне вбрання вкриває ваш стан,
Сумна ознака незагойних ран,
І надимається, напнувшись, мов вітрила,
Як вітер дасть човнам тут білі крила.
Такі-бо шати ви на собі мали,
Коли країну нашу гарну покидали,
Якої скіпетр вже тримали у руках.
Тепер, замислені та зі сльозами на очах,
Що падають на груди, мов кришталь,
Ви ходите, а з вами смуток і печаль,
Алеями в парку, де пишний замок став,
Що назву від краси озер дістав.

І справді, навряд чи на якійсь іншій картині симпатичність і лагідність цього юного обличчя відтворені з більшою переконливістю, ніж на тому портреті, бо поважна задума оповила спокоем жваві за інших обставин очі й надала ще більшої ясності однорідній, чистій блідості шкіри, де не вид-

но ніяких прикрас; у жалобі ми відчуваємо шляхетне й королівське, притаманне людській натурі Марії Стюарт, багато виразніше, ніж на давніших картинах, які зображували її, надміру рясно прикрашену самоцвітами і всіма регаліями влади, серед розкоші та пишноти монаршої гідності.

Цей шляхетний смуток промовляє й у строфах, які вона сама в ті дні присвячує як погребовий плач померлому чоловікові. Ці вірші цілком гідні її наставника і вчителя Ронсара. Навіть якби цей тихий жалобний плач не був написаний королівською рукою, він промовляв би до серця завдяки простому тонові своєї щирості. Адже овдовіла дружина аж ніяк не вихваляється палкою любов'ю до небіжчика, — Марія Стюарт ніколи не брехала в поезії, завжди тільки в політиці, — а дає висловитися чуттю, що вона покинута й розгублена:

Sans cesse mon cœur sent
Le regret d'un absent
Si parfois vers les cieux
Viens à dresser ma veue
Le doux traict de ses yeux
Je vois dans une nue;
Soudain je vois dans l'eau
Comme dans un tombeau
Si je suis en repos
Sommeillant sur ma couche,
Je le sens qu'il me touche:
En labeur, en recoy
Toujours est près de moy.

Всякчас у серці моїм сутні
Тяжкі жалі за тим відсутнім.
Якщо на небо в певні хвили
Сумний я погляд піднімаю,
Я бачу очі його милі,
Що ось були, — і вже немає.
Чи раптом бачу у воді,
Немов небіжчика в труні.
А очі склепивши смутні,
Як на подушці спочиваю,
Його обійми відчуваю.
У праці та у відпочинку
Він тут зі мною щохвилинки.

Годі сумніватися, що жалоба Марії Стюарт за Франциском II — не просто поетична вигадка, а щирий і відвертий жаль. Адже в постаті Франциска II Марія Стюарт утратила не тільки зичливого і поступливого товариша, ніжного друга, а й своє європейське становище, свою владу, свою безпеку. Невдовзі дитина-вдова вже відчула різницю, як багато означає бути першою на своєму дворі, бути королевою і як мало — раптом стати другою, утриманкою на ласці наступника трону. Це вже й так гнітюче становище було обтяжене ворожістю, яку засвідчувала їй свекруха, Катерина Медичі, тільки-но знову ставши першою дамою двору; здається, ніби Марія Стюарт колись нерозумним словом смертельно образила ту зарозумілу й підступну представницю роду Медичі, зневажливо порівнявши незначний рід «купецької доньки» зі своєю успадкованою протягом низки поколінь королівською гідністю. Така бездумність — супроти Єлизавети поривна, позбавлена доброї поради дівчинка теж припустилася такої помилки — згубніша між жінками, ніж відверта образа. Тільки-но Катерина Медичі, змушена два десятки років приборкувати своє честолюбство, спершу через Діану Пуатьє, а потім через Марію Стюарт, здобула політичну владу, вона жорстко і виключно дає відчути свою ненависть обом поваленим.

Але Марія Стюарт — саме тепер виразно проступає визначальна риса її характеру: нестримна, несхитна, по-чоловічому непоступлива гордість — не хоче лишатися ніде, де вона тільки друга, її високе й запальне серце ніколи не вдоволюється непомітним становищем, якимсь проміжним рангом. Вона радше обрала б небуття, обрала б смерть. Якусь мить Марія Стюарт думає назавжди податись у монастир, зректися всіх рангів, якщо вже не можна досягти найвищого в цій країні. Але спокуса жити ще надто велика, довічне зречення суперечило б природній вдачі вісімнадцятирічної дівчини. Крім того, втрачену корону вона й досі може поміняти на іншу, не менш коштовну. Посол іспанського короля вже приходив як сват від ім'я дона Карлоса, майбутнього володаря двох світів, австрійський двір уже посилав таємного посередника, королі Швеції і Данії просять її трону і руки. Зрештою, Марії Стюарт і досі належить спадкова корона, корона Шотландії і ще й тепер витає претензія на другу, су-

сідню, англійську корону. Цю дівчинку, що стала королівською вдовою, цю жінку, що тільки-но розквітла до своєї повної краси, ще чекають незмірні можливості. Але тепер уже не так, як раніше, коли доля дарувала їй усе й підносила, відтепер вона сама має виборювати все, з допомогою спритності та терпіння брати гору над непоступливими суперниками. А втім, із такою відвагою в серці, з такою красою на обличчі, з такою молодістю в гарячому, квітучому тілі можна бездумно наважитись і на найвищу гру. З рішучою душею Марія Стюарт вступає в боротьбу за свою спадщину.

Щоправда, розстатися з Францією їй нелегко. Дванадцять років прожила вона на французькому монаршому дворі, і гарна, багата, радісна й мила країна стала їй рідніша за Шотландію, де минули дитячі літа. У Франції Марія Стюарт має материних родичів, які дбають про неї, тут є замки, в яких вона була щаслива, є поети, які вихваляли її і розуміли, тут панує легка, лицарська привабливість життя, і в глибинах душі вона знає, що народилася для неї. Тому Марія Стюарт зволікає місяць у місяць, хоча її вже давно закликали негайно повернутися у власне королівство. Вона відвідує своїх родичів у Жуанвілі, в Нансі, присутня в Реймсі під час коронації свого десятирічного швагра Карла IX і завжди шукає, немов попереджена таємничим здогадом, той або той привід, щоб відсунути від їзд. Марія Стюарт, власне, немов чекає на якийсь перст долі, який позбавить її потреби повертатися в Шотландію.

Адже, хоч яка, можливо, нова й недосвідчена Марія Стюарт у державних справах, ця вісімнадцятирічна дівчина все-таки мала зрозуміти, що в Шотландії на неї чекають суворі випробування. Після смерті матері, що замість неї керувала як регент її спадщиною, протестантські лорди, її найзапекліші супротивники, взяли гору і навряд чи приховують прагнення чинити опір наміру закликати в країну правовірну католичку, прихильницю проклятої меси. Вони відверто заявляють, — про це в захваті повідомляє в Лондон англійський посол, — що «приїзд королеви Шотландії слід відкласти ще на кілька місяців, і, якби вони не були зобов'язані до послуху, то взагалі навряд чи мали б бажання бачити її». По-тай вони давно вже вдаються до підступної гри й намагалися запропонувати англійській королеві як чоловіка наступного

законного претендента на шотландський трон: протестантського графа Аррана, а отже, всупереч праву віддати в руку Єлизаветі корону, яка безперечно належить Марії Стюарт. Не більше вона може довіряти й своєму єдинокровному братові Джеймсу Стюарту, графу Морею, що за дорученням шотландського парламенту приїздить до неї у Францію, бо він перебуває в небезпечно близьких стосунках із Єлизаветою і, можливо, навіть отримує платню, перебуваючи в неї на службі. Тільки швидке повернення Марії Стюарт на батьківщину здатне вчасно розбити всі ті темні й туманні інтриги, тільки з допомогою успадкованої від своїх предків, королів із династії Стюартів, мужності зможе вона утвердити свою королівську владу. Отже, зрештою Марія Стюарт, щоб не втратити того самого року після першої корони ще й другу, вирішила з пригніченим серцем і похмурими здогадами дослухатися до закликів, який ішов не від щирого серця і якому вона сама вірила тільки наполовину.

Але, ще навіть не ступивши на землю свого королівства, Марія Стюарт змушена відчувати, що Шотландія має кордон з Англією і що королева там не вона, а інша жінка. Єлизавета не має ніяких підстав і ще менше — схильності полегшувати життя цій суперниці й претендентці на трон, і тому її державний міністр Сесіл із цинічною відвертістю підтримує кожну ворожу дію: «Що довше справи шотландської королеви будуть непевні, то краще для справи Вашої Величності». Адже суперечка, породжена тією паперовою і мальованою претензією на трон ще не вирішена. Щоправда, шотландські делегати в Единбурзі уклали з англійським послом договір, у якому від імені Марії Стюарт зобов'язалися визнати Єлизавету *“for all times coming”*, отже, назавжди, законною королевою Англії. Але, коли той договір привезли в Париж і треба було поставити підпис під безперечно слушною угодою, Марія Стюарт та її чоловік Франциск II відмовилися; визнання не набігає їй на перо, і вона ніколи, дозволивши одного разу нести перед собою в гербі, немов прапор, претензію на англійську корону, не опускає той прапор. У крайньому разі Марія Стюарт готова з політичних міркувань відкласти своє право, але ніколи не подумає відкрито й чесно зректися предківської спадщини.

Єлизавета не годна терпіти таку двозначність «так» і «ні». Посли шотландської королеви підписали від її ім'я договір в Единбурзі, отже, пояснює вона, Марія Стюарт зобов'язана схвалити ті підписи. Але визнання без оголошення, таємної згоди Єлизаветі не досить, бо для неї як протестантки, половина держави якої й далі ревно дотримується католицизму, претендентка-католичка означає небезпеку не тільки для трону, а й для життя. Якщо королева-суперниця не зречеться вивазно всіх претензій, Єлизавета не буде справжньою королевою.

У цьому суперечливому питанні право, без сумніву, належить Єлизаветі, і цього ніхто не може заперечити, але вона сама мерщій удається до протиправних дій, намагаючись вирішити великий політичний конфлікт дріб'язковим і вбогим способом. Жінки в політиці завжди мають небезпечну властивість колоти суперницю тільки шпилькою і отруювати антагонізм особистою злобою, тож і тепер ця загалом видюща володарка коїть вічну помилку жінок-політиків. Маючи намір плисти до Шотландії, Марія Стюарт суто формально звернулася з проханням про *“safe conduct”*, «гарантію безпеки», — сьогодні ми б сказали про транзитну візу, — і з її боку це був лише акт куртуазії, який можна інтерпретувати як офіційну гречність, бо прямий морський шлях на батьківщину був їй і так відкритий; а якби вона хотіла їхати через Англію, то мовчки просила б отак суперницю про можливість дружньої розмови. Проте Єлизавета одразу хапається за нагоду вколоти конкурентку. На чемність вона відповідає грубою нечемністю і каже, що відмовляє Марії Стюарт у *“safe conduct”*, поки та не підпише Единбурзький договір. Щоб поцілити королеву, Єлизавета ображає жінку. Замість сильного жесту погрози війною вона обирає злобну й безсильну особисту образу.

З внутрішнього конфлікту обох жінок тепер уже зірвано покривало, суворими, гарячими очима дивиться гордість на гордість. Марія Стюарт, не зволікаючи, звеліла викликати до себе англійського посла і гостро нападається на нього: «Мені ніщо так не болить, як те, що я могла так забутися й просити у вашої володарки, королеви ласки, якої мені аж ніяк не годилося просити. Я потребую її згоди для своєї подорожі не

більше, ніж вона — моєї для своїх подорожей, і можу повернутися в своє королівство й без її паспорта та дозволу. Адже, хоча покійний король створив усі перешкоди, щоб піймати мене, коли я їхала в цю країну, знайте, пане амбасадоре, що я приїхала сюди жива та ціла і так само я знайшла б добрі засоби і шляхи повернутися такою й на батьківщину, якби погукала своїх друзів... Ви відверто казали мені, що дружба між королевою і мною була б бажана й вигідна нам обом. Тепер я припускаю наявність певних причин, що королева вже не дотримується цієї думки, бо інакше не відкидала б так неприязно моє прохання. Створюється враження, ніби вона більше покладається на дружбу непокірних із числа моїх підданих, ніж на мою, дружбу володарки, а я їй усе-таки рівня за рангом, хоч і маю менше розуму та досвіду, і я їй найближча родичка і найближча сусідка... Я нічого не прошу від неї, крім дружби, я не збурую її держави, не веду переговорів із її підданими, хоч і знаю, що в її королівстві досить тих, хто залюбки б слухав мої пропозиції».

Це вже сильна погроза, можливо, більш сильна, ніж розумна. Бо, ще не ступивши ногою на шотландську землю, Марія Стюарт уже виказує свій потаємний намір: у разі потреби провадити боротьбу з Єлизаветою навіть в Англії. Посол чемно ухиляється. Всі труднощі породжені тільки обставиною, що Марія Стюарт свого часу додала до свого герба ще й англійський. На цей закид Марія Стюарт швидко дає відповідь: «Пане амбасадоре, я перебувала тоді під впливом короля Генріха, мого свекра, і короля, мого пана і чоловіка, і те, що сталося, сталося з їхнього наказу та за їхнім розпорядженням. Ви знаєте, що після їхньої смерті я ніколи не мала ані герба, ані титулу королеви Англії. Думаю, таке пояснення має заспокоїти королеву. А втім, для моєї родички, королеви, не було б ніяким нечестям, якби я як королева теж мала б герб Англії, бо я знаю, що й інші люди, рангом нижчі від мене й не так близько споріднені, мають цей герб. Зрештою, ви ж не можете заперечити, що моя бабуся була однією з двох сестер короля, її батька, і то старшою сестрою».

Під приязною формою знову проблискує небезпечне нагадування: Марія Стюарт, наголошуючи на своєму походженні від старшої лінії, ще раз підтверджує своє право. А коли

тепер посол заспокоїливо благає її, щоб уникнути прикрого інциденту, все-таки дотриматися даного слова й підписати Единбурзький договір, Марія Стюарт, як і завжди, коли йдеться про делікатне питання, тікає, прикриваючись зволіканнями: ні, вона ніяк не може підписати, не порадившись із шотландським парламентом; але й посол теж не хоче давати їй зі свого боку запевнень від ім'я Єлизавети. Завжди, коли переговори доходять до критичного пункту, де та або та королева має ясно й виразно відступити дещо від своїх прав, починається нещирість. Кожна судомно тримає в руці свій козир, тож гра безкінечно й трагічно триває далі. Зрештою Марія Стюарт гостро уриває переговори про вільний проїзд, здавалося, ніби раптом роздерли тканину: «Якби мої готування не зайшли так далеко, то, можливо, неприязнь королеви, вашої володарки, ще могла б перешкодити моїй подорожі. А тепер я вирішила наважитись на подорож, хоч би що потім сталося. Сподіваюся, вітер буде ходовий і я не матиму потреби приставати до англійського берега. А якщо таке станеться, тоді я дістанусь у руки королеві, вашій володарці. В такому випадку вона може робити зі мною що завгодно, а коли в неї таке черстве серце, що вона вимагатиме моєї смерті, то нехай собі діє на свій розсуд і жертвує мною. Можливо, таке вирішення було б кращим для мене, ніж жити далі. У такому разі нехай тільки справдиться воля Божа».

У цих словах Марії Стюарт знову лунає небезпечний, впевнений і рішучий тон. Від природи досить м'яка, недбала, легковажна й створена радше для насолод життя, ніж для боротьби, ця жінка одразу стає тверда, мов криця, вперта і смілива, тільки-но йдеться про її честь, тільки-но порушено її право, якого вона вимагає як королева. Краще загинути, ніж схилитися, краще королівська дурниця, ніж дрібна слабкість. Посол приголомшено повідомляє в Лондон про свою невдачу, і тепер Єлизавета, наділена гнучким державницьким розумом, швиденько поступається. Виготовляють паспорт і посилають його в Кале. Але він спізнився на два дні. Адже Марія Стюарт вирішила тим часом наважитися на подорож, навіть якщо натрапить у Ла-Манші на англійські каперські судна; їй краще вільно і сміливо обрати небезпечний шлях, ніж безпечний коштом приниження. Єлизавета про-

гавила єдину нагоду усунути своєю великодушністю зі світу загрозу конфлікту, зобов'язати як гостя ту, кого боялась як суперницю. Але розум і політика рідко ходять однією дорогою: мабуть, драматичне формування світової історії завжди є наслідком лише втрачених можливостей.

Ще раз, коли проміння вечірнього сонця оманливо осягло й позолотило краєвиди, Марія Стюарт у мить прощання тішитися розкішшю і пишнотою французького церемоніалу на свою честь. Адже та, що ступила на цю землю як наречена короля, аж ніяк без почету і супроводу має покинути місце свого втраченого володарювання; слід показати всім, що королева Шотландії повертається на батьківщину не як бідна покинута вдова, не як слабка й безпорадна жінка, а має позаду своєї долі всю озброєну честь Франції. Від замку Сен-Жермен за Марією Стюарт їде в Кале пишна кавалькада. На конях, прикрашених багатими попонами, марнотратно вбравшись у щедру пишноту французького Ренесансу, брязкаючи зброєю та позолоченими й вишукано інкрустованими обладунками, разом із королівською вдовою їде вся еліта французької аристократії, і попереду в пишних каретах троє її дядьків: герцог де Гіз і кардинали Лотаринзький і Гіз. Навколо самої Марії Стюарт їдуть її чотири вірні Мері, шляхетні дами й служниці, пажі, поети і музики, за барвистою процесією везуть важкі вантажі коштовного хатнього начиння, а в замкненій скрині — коронні прикраси. Як королева, так само, як і приїхала, в повазі та честі, в блиску та величі їде Марія Стюарт із країни, до якої прикипіло її серце. Бракує тільки радості, яка колись із такою чудовою безтурботністю сяяла в дитячих очах. Прощання — це завжди сяєво вечірнього сонця, наполовину ще світло і наполовину вже пільма.

У Кале більша частина монаршої процесії лишається на березі. Аристократи повертаються додому. Завтра в Луврі вони служитимуть уже іншій королеві, бо придворним завжди йдеться тільки про титул і ніколи не йдеться про людину, якій він належить. Усі вони забудуть про Марію Стюарт, тільки-но вітер напне вітрила галіонів, усі, хто тепер із зачарованим поглядом схиляє перед нею коліна й обіцяє вічну вірність на далеку дорогу, забудуть її в своєму серці: для

лицарів цього прощального почту це лише патетична церемонія, як і коронація або похорон, більш нічого. Щирий смуток, справжню тугу відчують під час від'їзду Марії Стюарт лише поети, бо обдаровані тоншим чуттям, щоб передчувати й попереджати. Вони знають, що з цією молодого жінкою, яка прагнула створити двір веселощів і краси, Францію покидає все пов'язане з музами, тепер настають похмурі роки і для неї, і для всіх: політична доба, чвари і розбрат, боротьба з гугенотами, Варфоломійська ніч, пора забіяк і фанатиків. Із цією юною постаттю минули лицарські й романтичні часи, ясність і безтурботна краса, триумф мистецтва. Поетичне сузір'я *Pléiade*, Плеяд, невдовзі зблідне на потьмянілому небі війни. З Марією Стюарт, нарікають вони, тікає геть мила духовна радість:

Ce jour le meme voile emporta loin de France
Les Muses, qui songoient y faire demeurance.

Те саме судно з Франції тепер забрало в далину
Всіх муз, що тут мистецтвам мріяли платити данину.

Ронсар, чиє серце по-юному захоплюється всім молодим і привабливим, у своїй елегії "*Au depart*", «На прощання», ще раз вихваляє всю красу Марії Стюарт, наче хотів принаймні у вірші зберегти вже назавжди втрачене для свого гарячого ока, і в щирості смутку пише справді зворушливу красномовну скаргу:

Comment pourroient chanter les bouches des poètes,
Quand, par vostre départ les Muses sont muettes?
Tout ce qui est de beau ne se garde longtemps,
Les roses et les lys ne règnent qu'un printemps.
Ainsi votre beauté seulement apparue
Quinze ans en notre France, est soudain disparue,
Comme on voit d'un éclair sévanouir le trait,
Et d'elle n'a laissé sinon le regret,
Sinon le déplaisir qui me remet sans cesse
Au cœur le souvenir d'une telle princesse.

Чи могли б вуста поетів ще співати,
Якщо музи через ваш від'їзд стали замовкати?
Усе, що гарне, недовго радість дає ясну,
Троянди та лілеї прикрашають тільки весну.

Отак і ваша врода, з'явившись на мить,
У край далекий з Франції летить.
Як спалаху слід, що гасне нам на жаль,
Лишивши в серці смуток і печаль,
Тож тільки спогади у безкінечності процесу,
Ворушать в серці пам'ять про принцесу.

Якщо двір, аристократія і лицарство Франції невдовзі вже забули відсутню, тільки поети й далі лишилися на службі своїй королеві, бо нещастя для поетів — нова шляхетність, і ті, хто вихваляв Марію Стюарт як володарку за її красу, тепер любитимуть її вдвічі дужче в скорботі. Вірно аж до кінця оспівуватимуть вони її життя і смерть. Завжди, де життя високої людини минає як поезія, як драма, як балада, знаходяться поети, щоб сформувати те життя по-новому і до завжди нового життя.

У гавані в Кале чекає пишний, пофарбований у білий колір галіон; на цьому адміральському кораблі, що підняв поряд із шотландським французький королівський прапор, проводжають Марію Стюарт троє родовитих дядьків, обрані лицарі двору і чотири Мері, вірні подруги; ще два кораблі правлять за ескорт. Але, коли корабель ще не вплив із внутрішньої гавані, коли ще не підняли вітрила, перший погляд Марії Стюарт натрапляє на непевній поверхні моря на лихого провісника: барка, яку заводили в гавань, розбилася об скелі, морякам і пасажирам загрожує загибель. Перший образ, який бачить Марія Стюарт, покидаючи Францію, щоб стати володаркою, став похмурим символом: корабель, що мав кепського стерничого, занурився в глибини.

Чи то через потаємний страх, пробуджений тим провісником, чи то через чуття втраченої батьківщини, чи то через здогад, що повернення не буде вже ніколи, Марія Стюарт не може відірвати закриті пеленою сліз очі від землі, де вона була юною і нетямуючою, а отже, щасливою. Брантом зворушливо описує тупий біль її прощання: «Тільки-но корабель вивели з гавані й піднявся бриз, почали напинати вітрила. Поклавши обидві руки на корму коло стерна, Марія Стюарт розридалася, раз по раз поглядаючи своїми гарними очима на гавань і місце, від якого відплив корабель, і щоразу повторювала сумні слова “Прощавай, Франціє!”, аж поки спочило. Їй запропо-

нували відпочити і спуститися в приміщення з правого борту, але вона рішуче відсилала всіх геть. Отож їй приготували постіль на палубі. Вона твердо наказала другому стерничому, щоб він, тільки-но розвидніє, а вдалині ще можна буде добачити французький берег, одразу розбудив її і не боявся при тому голосно гукнути. Марії Стюарт справді пощастило задовольнити своє бажання. Адже вітер ущух і довелось братися за весла, тож цієї ночі корабель відплив недалеко. На світанку вдалині ще справді виднів французький берег. Скоро лиш стерничий виконав вимогу Марії Стюарт, вона підвелася з ліжка і знай поглядала на землю, поки ще можна було бачити її, і знову раз по раз проказувала слова: “Прощавай, Франціє, прощай, Франціє! Певне, я вже ніколи не побачу тебе”».

Розділ 4

ПОВЕРНЕННЯ В ШОТЛАНДІЮ

Серпень 1561 року

Густий туман, що влітку лише вкрай рідко огортає ті північні береги, закутував землю, коли 19 серпня 1561 року Марія Стюарт висадилася в Літі. Але як відрізняється прибуття в Шотландію від прощання з милою Францією! Там у величній процесії її супроводив цвіт французької аристократії, принци і графи, поети й музики гречно вшановували і вітали її. А тут ніхто не чекав її, тільки тоді, коли човни торкнулися берега, зібрався здивований і цікавий люд: кілька рибалок у грубому робочому вбранні, кілька солдатів, що тинялися без діла, кілька крамарів і селян, що прийшли до міста продавати вівці. Більше з переляком, ніж із захватом, спостерігали вони, як шляхетні дами й аристократи в багатих уборах і з пишними прикрасами сходять із човнів на берег. Відчужено поглядають вони одні на одних. Неприязне вітання, суворе й черстве, як і душа цієї північної землі. Вже в перші години Марія Стюарт із болем помічає страхітливу бідність своєї батьківщини і що за п'ять днів морської подорожі вона насправді повернулася на сторіччя назад, із великої, багатой, щедрої, марнотратної культури, яка насолоджувалась і пишалася собою, приїхала у вузький, темний і трагічний світ.

Адже місто Літ, яке десятки разів грабували і спалювали дощенту англійці та бунтівники, не має жодного палацу, жодного аристократичного дому, що міг би гідно прийняти її; королева країни змушена ночувати у звичайного купця, щоб мати бодай дах над головою.

Перші враження мають велику силу над душею, глибоко вкарбовуються і накладають відбиток на долю. Мабуть, навіть сама юна жінка не знає, що так опанувало її, коли вона тепер повернулася в своє королівство, мов чужинка, після тринадцятирічної відсутності. Може, це туга за втраченим, неусвідомлене прагнення теплоти і приємності життя, що їх вона навчилася любити на французькому дворі; може, це тінь сірих чужих небес, може, передчуття лиха, яке насувається? Хай там як, Марія Стюарт, тільки-но опинилася сама, — про це розповідає Брантом, — розплакалася. Не як Вільгельм Завойовник сильно і впевнено, зі справжнім чуттям володаря ступає вона ногою на британський острів, бо її першими почуттями є збен-теженість, розгубленість і страх перед майбутніми подіями.

Наступного дня примчали учвал регент, якого тим часом уже повідомили, єдинокровний брат Джеймс Стюарт, відомий під ім'ям графа Морейя, та кілька інших аристократів, щоб правити Марії Стюарт за бодай трохи гідний почет по дорозі до близького Единбурга. Але то була аж ніяк не пиш-на процесія. Англійці, скориставшись надуманим приводом, ніби вони ганяються за піратами, затримали один з кораблів, на якому везли двірських коней, а в містечку Літі тільки для королеви знайшли більш-менш годящого коня зі стерпною збруєю, натомість її дами та аристократичний почет, хоч які сердиті, були змушені вдовольнитися неоковирними селянськими шкапами, яких поспіхом поприганяли з навколишніх клунь і стаєнь. У Марії Стюарт, коли вона побачила цю картину, проступили сльози на очах, вона знову відчула, як багато забрала з собою смерть її чоловіка і наскільки менше означає бути лише королевою Шотландії, ніж королевою Франції, якою вона була. Гордість забороняє Марії Стюарт показатися підданам на чолі такої злиденної, жалюгідної кавалькади. Замість запланованого "*joyeuse entrée*", «радісного приїзду», в Единбург із юрбами вздовж вулиць Марія Стюарт

зі своїм почтом одразу подається в замок Голіруд, що стоїть за межами міських мурів. Споруда з круглими баштами, яку збудував її батько, бовваніє темною плямою в глибині краєвиду, над яким уперто здійснюються лише зубці замкових мурів, і ззовні видається на перший погляд гарною своїми різними формами і могутністю тесаного каменю.

Але як зимно, як пусто, як несвятково вітають усередині кімнати жінку, розбещену Францією! Немає gobelens, немає яскравого світла, що в італійських дзеркалах поширюється далі від стіни до стіни, немає коштовних тканин, не полискують срібло та золото. Багато років тут не було двору, жоден сміх не гніздиться в покинутих залах, жодна монарша рука не оновлювала й не прикрашала замок після батькової смерті: тут теж на Марію Стюарт дивляться пустими очима злидні, цей давній проклин її королівства.

Тільки-но єдинбуржці дізналися, що їхня королева приїхала в Голіруд, то вийшли всі ще вночі привітати її. Нема чого дивуватися, що витонченому й розбещеному смакові французької аристократії це вітання видалося трохи селянським і грубим: адже єдинбуржці не мають *musiciens de la cour*, придворних музик, щоб тішити ученицю Ронсара ніжними мадригалами і вигадливо складеними канцонами. Вони можуть привітати королеву країни тільки прадавнім способом, тож і складають на площах колоди, — єдине, чого в цьому негостинному краї є вдосталь, — щоб вони як *bonfires*, вогнища, яскраво палали цілу ніч. Потім люди зібралися під вікнами Марії Стюарт і з козами, дудками та іншими недоладними інструментами заграли, як їм здавалося, музику, хоч освічені гості слухали її як пекельний гармидер. При цьому люди ще й грубими чоловічими голосами виспівували — адже світські пісні заборонили їм кальвіністські священики — псалми та побожні пісні; навіть із найщирішим бажанням запропонувати щось більше вони не могли. Але Марія Стюарт радіє доброму прийняттю або принаймні засвідчує приязність і радість. Принаймні в перші години після прибуття вперше за десятиріччя знову панує гармонія між володаркою та її народом.

На цю політично цілком недосвідчену володарку чекає незмірно важке завдання, щодо цього не мають ілюзій ані

сама королева, ані її радники. Мейтленд Лесінгтон, найрозумніша голова серед шотландської високої аристократії, пророче написав про прибуття Марії Стюарт, що вона ненастанно спричинятиме надзвичайні трагедії (“*it could not fail to raise wonderful tragedies*”). Навіть енергійний, рішучий чоловік із залізним кулаком не зміг би надовго запровадити спокій у країні, а що вже казати про дев’ятнадцятирічну жінку, відчужену від рідної землі й таку недосвідчену у володарюванні! Злиденна країна, корумпована аристократія, що вітає будь-який привід до бунту та війни, незліченні клани, що живуть у вічних суперечках і чварах між собою і всякчас шукають причини обернути ненависть у громадянську війну, католицьке і протестантське духовництво, які нещадно борються за зверхність, пильна і небезпечна сусідка, що вправною рукою, скориставшись будь-яким приводом, підбурює до заворушень, а до цього ще й ворожість світових держав, які безжально прагнуть утягнути Шотландію в свою криваву гру: ось який стан застала Марія Стюарт.

Тієї миті, коли вона приїхала в країну, та боротьба зависла в хиткій рівновазі. Замість скринь, наповнених грішми, Марія Стюарт переймає від матері згубну спадщину, справді *damnosa hereditas*: релігійні чвари, які тут лютіше, ніж деінде, руйнують душі. Протягом років, поки Марія Стюарт, ні про що не здогадуючись, тишилася щастям у Франції, Реформації вдалося переможно проникнути в Шотландію. Через двір і замок, через села і міста, через клани й родини проходить тепер страхітливий розлам: одна частина аристократії протестантська, друга — католицька, міста прихилилися до нової віри, села дотримуються старої, клан стоїть проти клану, покоління проти покоління, і ненависть обох сторін усякчас роздмухують фанатичні священики і політично підтримують іноземні держави. Але найбільша небезпека для Марії Стюарт полягає в тому, що якраз наймогутніша і найвпливовіша частина аристократії перебуває у ворожому таборі, в таборі кальвіністів: адже нагода загарбати багаті церковні маєтності дивом подіяла на цю пожадливу до влади бунтівливу зграю. Нарешті лорди мають чудовий псевдоморальний привід повстати проти своєї володарки як оборонці істинної церкви, як “*Lords of the Congregation*”, і для цього опору вони щоразу

знаходять в Англії вже готового помічника. Загалом ощадлива Єлизавета пожертвувала понад двісті тисяч фунтів стерлінгів, щоб, удавшись до повстань і воєнних походів, вирвати Шотландію в католиків Стюартів, тож і тепер після врочисто укладеного миру велика частина підданих Марії Стюарт по-тай перебуває на утриманні англійської королеви. Марія Стюарт тепер могла б одним ударом відновити рівновагу, якби й сама на вернула до протестантської віри, до чого її найенергійніше спонукала частина радників. Але Марія Стюарт з роду Гізів. Вона походить із родини несамовитих оборонців католицизму і сама, хоч і не фанатично побожна, все-таки невідступно та ревно дотримується віри батька-матері й предків. Вона ніколи не відступить від своїх переконань і навіть у крайній небезпеці відповідно до своєї сміливої вдачі краще обере вічну боротьбу, ніж бодай одну боягузливу дію всупереч своєму сумлінню. Внаслідок цього виник незцілений розкол між нею і аристократією; завжди небезпечно, коли володар дотримується іншої релігії, ніж його піддані. Бо між такими гострими протилежностями терези не можуть коливатися вічно, коли-небудь усе має вирішитись, і Марії Стюарт лишається, власне, тільки один вибір: або стати господарем Реформації, або загинути від неї. Невпинна суперечка між Лютером, Кальвіном і Римом унаслідок дивовижної випадковості драматично вирішилася саме в її долі; особиста боротьба між Єлизаветою і Марією Стюарт, між Англією і Шотландією вирішила — саме тому вона така важлива — й результат боротьби між Англією та Іспанією, між Реформацією і Контрреформацією.

Ця сама по собі фатальна ситуація обтяжена обставиною, що релігійний розкол дійшов і до родини Марії Стюарт, до її замку, до кімнати нарад. Її єдинокровний брат Джеймс Стюарт, граф Морей, цей найвпливовіший чоловік Шотландії, якому вона змушена довірити провадження державних справ, — рішучий протестант і патрон тієї *kirk*, яку вона, ревна католичка, має проклинати як ересь. Він першим ще чотири роки тому поставив підпис під присягою покровителів, "*Lords of Congregation*", які зобов'язалися «зректись вчення сатани, його забобону та поклоніння іконам і віднині проголосити себе

його відвертим ворогом». Та сатанинська релігія (*"Congregation of Satan"*), якої вони зрікаються, — не що інше, як католицька віра, отже, віра Марії Стюарт. Тому між королевою і регентом від самого початку виникає розкол у сфері останніх, найістотніших поглядів на життя, і такий стан не обіцяє миру. Адже в глибинах серця королева має лише одну думку: придушити Реформацію в Шотландії, а її регент і брат — лише одне прагнення: утвердити її в Шотландії як єдину панівну релігію. Така гостра протилежність переконань має при першій нагоді неминуче призвести до конфлікту.

Джеймсу Стюарту судилося бути однією з найвирішальніших постатей у драмі Марії Стюарт, доля приготувала йому велику роль, і він уміє майстерно грати її. Син того самого батька, але від його багаторічного любовного зв'язку з Марґріт Ерскін, донькою однієї з найшляхетніших родин Шотландії, він, здається, завдяки своїй королівській крові й не меншою мірою завдяки залізній енергії самою природою покликаний бути найгіднішим спадкоємцем корони. Тільки слабкість політичної позиції змусила свого часу Якова V відмовитись від законного шлюбу з коханою леді Ерскін і задля зміцнення своєї влади та фінансів укласти шлюб із французькою принцесою, матір'ю Марії Стюарт. Тож цього честюлюбного королівського сина гнітило тавро нешлюбного народження, яке назавжди загородило йому шлях до трону. Навіть якщо на прохання Якова V папа прилюдно визнав у ньому разом із п'ятьма іншими нешлюбними дітьми його батька королівську кров, Морей, незважаючи на це, був бастардом, що не міг мати ніяких претензій на батьків трон.

Історія та її найвидатніший наслідувач — Шекспір — безліч разів зображували душевну трагедію бастардів, цих синів і все-таки не-синів, у яких державні, церковні та земні закони нещадно відбирали право, яке природа закарбувала в їхній крові та на обличчі. Засуджених упередженням, — цей присуд найсуворіший і найнесхитніший, — тих байстрюків, зачатих не на королівському ложі, зневажають, віддаючи перевагу здебільшого слабшим, бо ж народженим завдяки не коханню, а політичним розрахункам, спадкоємцям; їх вічно відсувають назад та відкидають, прирікаючи на жебри там, де вони мали б наказувати й володіти. А коли на людині став-

лять видне для всіх тавро меншовартості, тривале чуття меншовартості неминуче вирішальною мірою або ослаблює цю людину, або зміцнює; такий тиск може або зламати характер, або на диво загартувати його. Унаслідок такого приниження богузливі та мляві характери стають ще дрібніші, ніж були, і бастарди як прохачі та лестуни приймають подарунки й посади від визнаних легітимних спадкоємців. Зате в сильних натур така зневага зміцнює всі невидні та скуті сили; там, де прямий шлях до влади їм не прокладають добровільно, вони самі навчаються бути осереддям влади.

Морей належить до сильних натур. Несамовита рішучість його королівських предків Стюартів, їхня гордість і прагнення владарювати вирують у його крові як могутня й темна сила; як людина, як феномен він своїм розумом та ясною рішучістю на цілу голову вищий від дрібного й зажерливого поріддя інших лордів і баронів. Він визначив собі далекосяжні цілі, продумав свої політичні плани; розумний, як і сестра, тридцятирічний чоловік завдяки своїй розважливості та чоловічому досвідові незмірно вищий від неї. Він приглядається до сестри, мов до дитини, що грається, і дає їй гратися, поки та гра не порушує його сфер. Адже як зрілий чоловік він, на відміну від сестри, не дослухається до могутніх, нервозних і романтичних імпульсів, як володар він не має в собі нічого героїчного, натомість знає таємницю чекання і терпіння, що становлять певнішу запоруку успіху, ніж швидкий і палкий порив.

Першою ознакою справжнього політичного обдаровання завжди було те, що людина одразу зрікається вимагати для себе недосяжного. Цим недосяжним для того нешлюбного сина є королівська корона. Морей знає, що ніколи не зможе назватися Яковом VI. Тому цей розважливий політик від самого початку утримується від претензії стати коли-небудь королем Шотландії, щоб завдяки цій відмові з більшою впевненістю почуватися володарем Шотландії: регентом, бо ж він ніколи не зможе стати королем. Морей зрікається регалій влади, видимих знаків, але тільки на те, щоб ще цупкіше тримати в руках реальну владу. Ще замолоду він хапається за найвідчутнішу форму влади: багатство. Морей успадкував чимало статків від батька і чимало отримав від інших людей

як подарунки, він користується ліквідацією монастирських маєтків, наживається на війні й під час кожної риболовлі першим наповнює свої мережі. Анітрохи не бентежачись, він бере субсидії від Єлизавети, і коли тепер його сестра Марія Стюарт повертається в країну як королева, вона змушена визнати брата як найбагатшу і наймогутнішу постать країни, досить сильну, щоб уже ніхто не міг відсунути її вбік. Унаслідок не так щирої прихильності, як необхідності Марія Стюарт домагається його дружби; дає своєму єдинокровному братові, щоб забезпечити власне панування, в руки все, чого той бажає, живить його неситиму жадобу багатства і влади. Тепер ті руки Морея — на щастя для Марії Стюарт — справді надійні, вміють тримати і вміють поступатися. Природжений державний діяч, Морея дотримується середини: він протестант, але не іконоборець, шотландський патріот, а проте має прихильність Єлизавети, більш-менш приятелює з лордами, а проте тямить слушної миті показати їм кулак; загалом це холодний, позбавлений нервів рахівник, якого не засліплює подоба влади і задовольняє лише сама влада.

Такий незвичайний чоловік — незмірний здобуток для Марії Стюарт, поки стоїть на її боці. І незмірна небезпека, тільки-но він виступить проти неї. Як брат, поєднаний однією кров'ю, Морея і з суто егоїстичних міркувань має всі інтереси підтримувати сестру на чолі влади, бо який-небудь Гамільтон або Гордон на її місці не давав би йому таку необмежену владу і свободу врядування, тому він охоче дає сестрі змогу представляти владу, без заздрощів приглядається, як із різних урочистих нагод несуть попереду її скіпетр та корону, — але тільки тому, що знає: реальна влада перебуває в його руках. Але тієї миті, коли Марія Стюарт сама намагається правити й обмежувати його повноваження, тверда, мов залізо, гордість Стюартів стикається з гордістю Стюартів. Ніяка ворожнеча не така страхітлива, як та, коли змагаються між собою, корячись одним імпульсам і з однаковою силою, схоже зі схожим.

Та й Мейтленд Лесінгтон, друга за важливістю постать двору Марії Стюарт, її державний секретар, теж протестант. Але спершу й він стоїть на її боці. Мейтленд, цей витончений розум, гнучкий, освічений дух, *the flower of wits*, квіт розуму,

як називала його Єлизавета, не любить, на відміну від Морея, гордо й суто по-панському владу. Як дипломата його тішить тільки плутана й бентежна гра політиканства та інтриг, мистецтво комбінацій; для нього не мають значення тверді принципи, релігія і батьківщина, королева та держава, — важить тільки витончене мистецтво всюди запускати свої руки до гри і зв'язувати або розривати ниточки, як йому заманеться. Він ані по-справжньому вірний, ані по-справжньому невірний Марії Стюарт, хоч особисто дуже прихильний до неї, а Мері Флемінг, одна з чотирьох Мері, стала його дружиною. Він служитиме Марії Стюарт, поки вона матиме успіх, і покине її в мить небезпеки; глянувши на нього, цей барвистий флюгер, вона може дізнатися, сприятливий вітер чи ні. Бо, як справжній політик, Мейтленд служитиме не їй, не королеві, не подрузі, а тільки її щастю.

Отже, і там, і там, і в місті, і у своєму замку — поганий провісник! — Марія Стюарт, приїхавши, не знаходить жодного надійного друга. Але все-таки і з Мореєм, і з Мейтлендом можна правити й домовлятися, натомість від першої миті вона непримиренно і нещадно, як невблаганна, налаштована на вбивство суперниці ставиться до наймогутнішого народного проводиря: Джона Нокса, єдинбурзького народного проповідника, організатора й господаря шотландської *kirk*, майстра релігійної демагогії. З ним вона провадить боротьбу, яка визначить бути чи не бути, боротьбу на життя і смерть.

Адже кальвінізм Джона Нокса — аж ніяк не суто реформаторське оновлення церкви, це тільки закостеніла система Божої держави, а отже, в певному розумінні, найвища форма протестантизму. Нокс виступає владно як справжній володар і фанатично вимагає від самої королеви рабського підпорядкування своїм теократичним наказам. З англіканською церквою, з лютеранською церквою, з якоюсь лагіднішою формою Реформації Марія Стюарт відповідно до своєї м'якої й податливої натури, можливо, порозумілась би. Натомість диктаторська самовладність кальвінізму наперед відкидає будь-яку можливість порозуміння для справжнього володаря, і навіть Єлизавета, використовуючи Нокса в своїх політичних цілях, щоб дошкулити суперниці, сама відчуває до

нього огиду з огляду на його нестерпні претензії. Тож як цей похмурий фанатизм мав драгувати наскрізь людську і погуманістичному настроєну Марію Стюарт! Для її натури, що радіє життю, полюбляє насолоди, схильна до музики, ніщо не може бути незбагненнішим, ніж твереза суворість, ворожість до життя та іконоборча ненависть до мистецтва, ненависть до радості, властиві женецькому вченню, ніщо не може бути нестерпнішим за зарозумілу впертість, яка забороняє сміх і засуджує красу як злочин, прагне зруйнувати все, що дороге їй, радісні форми звичаїв, музику, поезію і танок і, крім того, надає цьому вже й так похмурому світові ще більшої похмурості.

Цей твердий, як камінь, старозаповітний характер став притаманним в Единбургу й *kirk*, церкві, Джона Нокса, цього найфанатичнішого, найнещаднішого, найтвердолобішого з-поміж усіх засновників церков, що своєю неблаганністю й нетерпимістю перевершив навіть свого вчителя Кальвіна. Попервах дрібний католицький священик невисокого рангу, він кинувся в Реформацію з усією несамовитістю і люттям своєї свавільної душі й був учнем Джорджа Вішарта, якого мати Марії Стюарт звеліла як еретика спалити живцем. Цей вогонь, у якому загинув наставник Нокса, горить далі в його душі. Французькі допоміжні війська схопили його як одного з проводирів повстання проти регентші й прикували у Франції до галер. Там він довго сидів у кайданах, але його воля невдовзі стала не менш залізною, ніж кайдани. Звільнений, він утік до Кальвіна, навчився там красномовства і нещадної пуританської ненависті до всього ясного і еллінського, а тільки-но повернувшись до Шотландії, за кілька років завдяки генію свого насильства змусив і лордів, і народ схилитися до Реформації.

Джон Нокс — мабуть, найдовершеніший тип релігійного фанатика, якого знала історія, він суворіший за Лютера, що інколи перебував під впливом веселощів, притаманних його душі, жорсткіший за Савонаролу, бо ж позбавлений блиску і містичного осяяння мови. Абсолютно щирий у своїй прямолінійності, він унаслідок страхітливої зашореності мислення став обмеженим і суворим духом, для якого правдивою є лише своя правда, чеснотливою — лише власна чеснота, християнським — лише власне християнство. Той, хто не

дотримується таких думок, як він, — уже злочинець, той, хто бодай на одну літеру відхилиться від його вимог, — уже слуга сатани. Ноксу властива підозрілість людини, одержимої собою, пристрасть обмеженого і схильного до екстазу розуму, огидна гордість людини, впевненої в своїй непогрішності: в його суворості надимається водночас небезпечна радість із приводу власної твердості, в його нетерпінні — похмура насолода своєю непомильністю. Цей шотландський Єгова з хвилястою бородою стоїть щонеділі на амвоні собору Св. Егідія і гримить ненавистю і прокльонами проти всіх, хто не слухає його проповідь; цей *kill joy*, убивця радості, люто мєтає лайки на адресу «сатанинського покоління» безжурних і безтурботних, які не служать Господу в точній відповідності з його приписами і його особистими поглядами. Адже старий фанатик не знає ніякої іншої радості, крім тріумфу непоступливості, ніякої іншої справедливості, крім перемоги своєї справи. Він наївно радіє, тільки-но усунуть або принизять якогось католика чи іншого супротивника, а коли завдяки рукам убивці котрогось ворога *kirk* прибирають із дороги, то, зрозуміла річ, сам Господь прагнув цієї похвальної дії і посприям їй. Нокс, коли в бідолашного миршавого юнака Франциска II, чоловіка Марії Стюарт, потік гній із вуха, спричинивши його смерть, виспівував на амвоні тріумфальних пісень, кажучи, що він «не хотів слухати голосу Бога», а коли Марія де Гіз, мати Марії Стюарт, померла, він натхненно проповідував: «Нехай нас Господь у своїй великій ласці невдовзі позбавить і решти, хто має в собі кров Валуа. Амінь! Амінь!» У промовах Нокса не чути навіть сліду лагідності й божественної доброти Євангелія, він промовляє так, немов грізно вимагує багатами, його Бог — лише Бог помсти, ревнивий і нещадний, його властива Біблія — лише Старий Заповіт, кровожерний і по-варварському суворий. Грізні проповіді Нокса ненастанно спрямовані проти Моава, Амалика, всіх ворогів народу Ізраїля, яких треба знищити вогнем і мечем, — а отже, і проти ворогів істинної віри, тобто його власної. А коли він лютими словами бичує біблійну царицю Єзавель, його слухачі добре знають, яку володарку він має насправді на увазі. Наче буря, темна й велична, що запинає хмарами ясне небо і тріпотливими блискавками та приголомшливим гро-

мом вічно лякає душу, огорнув кальвінізм шотландську землю, і напруга щомиті може розрядитись нищівним руйнуванням.

З таким непомильним і непідкупним чоловіком, що прагне тільки наказувати й мириться тільки з покірною побожністю, неможливі ніякі компроміси; всілякі приманювання і намагання догодити лише посилюють його жорсткість, глузливість та претензійність. Об кам'яну брилу такої самозакоханої впертості розбиваються всі спроби порозуміння. Ті, хто вдає, ніби обстоює Бога, — завжди найбільші вороги миру на землі; гадаючи, ніби вони чують небесне послання, вони абсолютно глухі до кожного слова людяності.

Марія Стюарт не прожила в своїй країні й тижня, як уже була змушена відчувати похмуру присутність того фанатика. Перше ніж приступити до володарювання, вона не тільки гарантувала повну свободу віровизнання всім своїм підданам, — що навряд чи означало жертву для її толерантної вдачі, — а й змирилася з законом, який забороняв у Шотландії прилюдну відправу меси, то була болісна поступка прихильникам Джона Нокса, що йому, за його словами, «було б краще, якби в Шотландію прийшло десять тисяч ворогів, ніж знати, що відправили бодай одну месу». Але, зрозуміла річ, побожна католичка, небога Гізів, зберегла за собою право мати змогу безперешкодно відправляти обряди своєї релігії у власній домашній каплиці, і парламент без дискусій погодився з цією справедливою вимогою. Але тільки-но першої неділі в її домі, в каплиці замку Голіруд, приготувалися до католицької відправи, грізно підступила аж до дверей під'юджена юрба; в служки, що мав нести до вітваря освячені свічки, їх силоміць вирвали й поламали. Дедалі гучніше ремство вимагало усунути, ба навіть убити «священника, що обожнює кумирів», лунають дедалі несамовитіші крики проти «сатанинської служби», будь-якої миті може початися штурм церкви у власному домі королеви. На щастя, лорд Морей, хоч і сам оборонець *kirk*, вийшов назустріч фанатичній юрбі й загородив вхід. Після полохливо закінченої Божої служби він завів переляканого священника цілим до його кімнати; відвертому лиху запобігли, авторитет королеви на превелику силу врятували. Але веселим святкам на честь її при-

їзду, отим *joyousities*, як люто глузував із них Нокс, на його радість, брутално поклали край: романтична королева вперше відчула в своїй країні опір дійсності.

На цю образу Марія Стюарт відповіла вибухом гніву. Зі сльозами і жорсткими словами вона вихлюпнула своє засто-яне озлоблення. Завдяки цьому на її доти ще невиразний характер падає яскравіше світло. Ця юна жінка, з самого мал-ку розбещена долею, в глибинах свого ества витончена й ніжна, поступлива та люб'язна; всі — від перших аристо-кратів двору аж до її покоївок та служниць — вихваляють її приязну, негорду і щирю вдачу. Вона кожного вміє прихили-ти до себе, бо ніколи, розмовляючи з кимсь, не наполягає суворо і зверхньо на своєму високому статусі, а завдяки при-родній невимуженості спонукає забути про свою вищість. Але в основі цієї щирої ласкавості лежить могутнє чуття власної гідності, що, невидиме доти, доки ніхто не зачепить його, палко проривається, тільки-но хтось наважиться су-перечити або бунтувати. Ця дивовижна жінка часто вміла забути особисту кривду, але ніколи не прощала найменшого порушення свого королівського права.

Тому Марія Стюарт ані на мить не хоче терпіти цієї першої образи. Такому зухвальству слід одразу й найрішучіше по-класти край. І вона знає, за кого треба братися, знає про того бороданя в еретичній церкві, що нацьковує народ проти її церкви і привів оту зграю в її дім. Вона миттю вирішує як слід розібратися з ним. Адже Марія Стюарт, звикнувши з дитин-ства до монаршої всемогутності у Франції, до послуху, і вихо-вана з чуттям, що їй судилася Божа ласка, аж ніяк не здатна уявити собі протестів із боку підданого, звичайного міщанина. Вона готова радше піти на все, ніж терпіти, щоб хтось відкри-то, ба навіть нечемно наважився суперечити їй. Але Джон Нокс готовий до такого повороту подій і навіть радіє йому. «Чому я маю лякатися гарненького личка аристократки, якщо дивився у вічі багатьом розгніваним чоловікам і все-таки ні-коли не відчув негідного страху?» Нокс натхненно квапиться до палацу, бо суперечка — він думає, суперечка за Бога — най-більша насолода для кожного фанатика. Якщо Господь дав королям корону, то своїх священиків і посланців наділив вог-ненним словом. Над королем, на думку Джона Нокса, стоїть

священик *kirk* як охоронець божественного права. Його завдання — захищати Царство Боже на землі, він не повинен вагатися карати непокірних твердими палицями свого гніву, як карав колись Самуїл і біблійні судді. Отож дійшло до сцени, як у Старому Заповіті, коли королівська гордість і священницька зарозумілість зіткнулися лоб у лоб; тут не змагаються жінка і чоловік за те, хто візьме гору, а дві прадавні ідеї зіткнулися в лютому двобої, як уже тисячі й багато тисяч разів давніше. Марія Стюарт намагається бути лагідною, приховує озлоблення, бо хотіла б миру в країні й тому чемно провадить розмову. Натомість Джон Нокс вирішив бути нечемним і показати «ідолопоклонниці», що він перед земними можновладцями не згинається ні на дюйм. Мовчки й похмуро, не як обвинувачений, а як обвинувач слухає він королеву, коли вона дорікає йому за його книжку “*The first blast of trumpet against the monstrous regiment of women*”¹, книжку, в якій він заперечує будь-яке монарше право жінок. Але цей самий Нокс, що через цю саму книжку після її виходу в світ смиренно перепрошував протестантку Єлизавету, перед своєю «папською» володаркою наполягає, вдаючись до різних двозначних слів, на своїй думці. Мало-помалу розмова жвавішає. Марія Стюарт прямо запитує Нокса, чи піддані безумовно мають коритися своєму володареві чи ні. Але замість відповісти на це запитання словом «Зрозуміло», як і сподівалася Марія Стюарт, вправний тактик обмежує обов’язок покори порівнянням: коли батько втрачає розум і хоче вбити своїх дітей, діти мають право забрати в нього меч і зв’язати йому руки. Коли князі переслідують дітей церкви, ті діти мають право на опір. Королева в цих умовах одразу відчуває бунт теократа проти її права володарювати. «Тож мої піддані, — запитує вона, — мають коритися не мені, а вам? Тож я піддана вам, а не ви мені?»

Джон Нокс і справді дотримується такої думки. Проте надто обережний, щоб у присутності Морея цілком виразно висловити її.

— Ні, — ухильно відповідає він, — і князь, і піддані мають коритися Богові. Королі мають бути годувальниками церкви, а королеви — її годувальницями.

¹ «Перший суремний звук проти страхітливого жіночого врядування» (англ.).

— Але ваша церква не та, яку я хочу годувати, — відказує на те королева, роздратована двозначністю Нокса. — Я хочу дбати про католицьку церкву, яку вважаю за Господню церкву.

Тепер нарешті найшла коса на камінь. Дійшли до точки, де вже не може бути ніякого порозуміння між побожною католичкою і фанатичним протестантом. Нокс стає вкрай нечемним і називає католицьку церкву блудницею, яка не може бути нареченою Бога. Коли королева забороняє йому вимовляти ці слова, які ображають її сумління, Нокс виклично відповідає: «Сумління потребує знань», а він боїться, що королеві бракує належних знань. Замість примирення перша розмова призвела тільки до зміцнення протилежностей. Нокс тепер знає, що цей «сатана могутній» і він не може сподіватися поступливості від юної володарки. «Під час суперечки з нею я зіткнувся з рішучістю, якої я в таких молодих людей досі ще ніколи не бачив. Відтепер двір для мене помер, а я — для двору», — з гіркотою пише Нокс. А з другого боку, молода жінка вперше відчула межі своєї королівської влади. Нокс виходить із кімнати з випростаною головою, задоволений собою і гордий, що сперечався з королевою, Марія Стюарт збентежена і, з прикрістю усвідомивши своє безсилля, розплакалася гарячими сльозами. Але вони будуть не останні. Невдовзі вона дізнається, що тут владу не просто успадковують по крові, а змушені невпинно знову здобувати її боротьбою і приниженнями.

Розділ 5

ПОКОТИВСЯ КАМІНЬ

1561—1563 роки

Перші три роки, які юна королева живе в Шотландії як королівська вдова, минають досить спокійно й без подій: адже особливість її долі полягає в тому, що всі великі події в неї завжди (саме це дуже приваблювало драматургів) стискаються в украй короткі й стихійні епізоди. Морей і Мейтленд керують, Марія Стюарт представляє в ті роки владу, і такий поділ функцій виявляється неоціненним для всього королівства. Бо, поки і Морей, і Мейтленд урядують мудро

та обережно, Марія Стюарт і собі чудово представляє владу. Від природи наділена красою і привабливістю, вправна в усіх лицарських мистецтвах, по-чоловічому смілива вершниця, проворний гравець у м'яч, завзята мисливиця, вона завдяки самій своїй зовнішності породжує загальне зачудування: єдинбурзький люд із гордістю поглядає на доньку Стюартів, коли вона рано-вранці з соколом на піднятому кулаку їде посередині барвистої кавалькади і приязно й радісно відповідає на кожне вітання: разом із цією схожою на дівчинку королеву в суворий і похмурий край приїхало щось веселе, зворушливе і романтичне, сонячний промінь молодості й краси, а краса і молодість володаря завжди якимсь таємничим чином здобувають любов країни. Лорди теж поважають чоловічу сміливість натури Марії Стюарт. Ця юна жінка може цілісінський день без жодного сліду втоми мчати несамопитим чвалом на чолі свого почту; як під її приязністю, що прихилиє до себе серця всіх, таїться, ще не розкрита, неопступлива гордість, так і струнке, ніжне, легеньке й по-жіночому лагідне тіло приховує незвичайну силу. Ніяких зусиль не забагато для її палкої вдачі, а якось, серед насолоди шаленої гонитви на коні за дичиною, вона сказала комусь зі свого почту, що дуже б хотіла бути чоловіком, щоб дізнатися зокрема, як воно — провести цілу ніч надворі. Коли регент Морей рушив у похід проти збунтованого клану Гантлі, Марія Стюарт рішуче їде разом із ним зі шпагою збоку і пістолем за поясом; ця гаряча пригода на диво тішить її новою величезною привабливістю дикості й небезпеки, бо прагнення цілковито віддаватися з усією своєю силою, любов'ю і пристрастю становить найглибшу душевну таємницю цієї рішучої натури. Але, проста й витривала, як мисливець і воїн, у прогулянках верхи та подорожах, Марія Стюарт, крім того, спромагається з найвищим мистецтвом і культурою бути господинею в замку, найвеселішою і найлюб'язнішою в своєму малому світі; її коротка молодість справді взірцево поєднує ідеал тогочасної доби: мужність і легкість, силу і лагідність у лицарсько-романтичному образі. У постаті Марії Стюарт останнє прощальне світло трубадурського лицарства осяяло туманний і холодний північний світ, уже затьмарений тінню Реформації.

Образ цієї романтичної дівчинки-жінки і дівчинки-вдови ніколи не мав ще яскравішої променистості, ніж на її двадцятому і двадцять першому році життя: триумф, невизнаний і невикористаний, і тут приходить до неї зарано. Адже її внутрішнє життя ще досі не прокинулось остаточно, жінка в ній ще не знає про бажання своєї крові, вона ще не сформувала, не розвинула свою особистість. Марія Стюарт завжди розкриватиметься лише в мить збудження, небезпеки, ті перші роки в Шотландії були тільки байдужим часом чекання, безцільним і грайливим марнуванням часу, підтримкою готовності, хоча внутрішня воля ще не знала, навіщо і для кого. То був немов перепочинок перед великим, вирішальним зусиллям, бліда, мертва мить. Адже Марії Стюарт, що, ще наполовину дитина, вважала Францію за свою країну, аж ніяк не досить жалюгідного королювання в Шотландії. Вона повернулася на батьківщину не на те, щоб бути володаркою цього бідного, тісного, далекого краю, від самого початку вона вважає шотландську корону лише за початок, щоб здобути у світовій грі якусь блискучішу корону, і цілковито помиляються всі, хто стверджує або повідомляє, мовляв, Марія Стюарт не бажала чогось іншого або вищого, ніж спокійно і мирно правити батьківською спадщиною як порядна спадкова володарка шотландської корони. Той, хто приписує їй таке дрібне честолюбство, применшує її душевний вимір, бо в цій молодій жінці живе неприборкуване і нескуте жадання більшої влади; та, що в п'ятнадцять років у соборі Матері Божої Паризької стала дружиною сина короля Франції, та, яку в Луврі пишно вшановували як володарку мільйонів людей, ніколи не вдовольниться бути правителькою над двома десятками норовливих і селюкуватих графів і баронів, королевою над кількома сотнями тисяч чабанів і рибалок. Ніщо не може бути ще більш штучним і дальшим від правди, ніж приписування їй *a posteriori*, згодом, патріотичних національних почуттів, які насправді були винаходом пізнішого сторіччя. Володарі XV—XVI сторіч — за винятком Єлизавети, великої суперниці Марії Стюарт — тоді ще абсолютно не думали про народ, а переймалися тільки особистою владою. Держави зшивали до купи і розпорювали, наче одяг, держави формували війна і шлюби, а не внутрішня постанова країни. Не слід ошукува-

ти себе і сентиментальним аспектом: Марія Стюарт була тоді готова поміняти Шотландію на іспанський, англійський, французький та будь-який інший трон, прощання з лісами, озерами й романтичними замками батьківщини, певне, не коштувало б їй сліз, бо її палке честолюбство завжди вважало це мале королівство лише за трамплін до якоїсь вищої мети. Марія Стюарт знає, що завдяки спадщині вона покликана бути володаркою, що завдяки красі та культурі вона гідна кожної європейської корони, і з не меншою туманною пристрастю, з якою інші жінки її віку мріють про безмірне кохання, її честолюбство мріє лише про безмірну владу.

Саме тому Марія Стюарт на початку полишає державні справи Морею і Мейтленду, не відчуваючи ніяких ревнощів і навіть справжньої цікавості; вона без заздрощів, — що для неї, так рано коронованої і так рано розбещеної долею, означає цей бідний, тісний край? — дає їм обом керувати і врядувати. Урядування, примноження своїх статків, це найвище політичне мистецтво ніколи не було сильною рисою Марії Стюарт. Вона може тільки обороняти, але не зберігати. Тільки тоді, коли загрожують її праву, коли кидають виклик її гордості, тільки тоді, коли чужа воля перешкоджає її претензіям, прокидається, несамовита й разюча, її енергія; тільки у величні миті ця жінка стає величною і діяльною, а в кожному пересічному періоді вона пересічна й байдужа.

За тих спокійних часів не озивається й ворожість Єлизавети, великої суперниці Марії Стюарт, бо завжди, коли гаряче серце Марії Стюарт спочивало й задовольнялося своєю долею, Єлизавета заспокоювалася. Одна з найважливіших політичних переваг цієї великої реалістки завжди полягала в умінні змиритися з фактами і не чинити свавільно опір неминучому. Єлизавета всією душею була проти повернення Марії Стюарт у Шотландію і зробила все, щоб відсунути його в часі, а тепер, коли воно успішно відбулося, вже не бореться з неспростовним фактом і, не маючи змоги усунути суперницю, радше робить все, щоб мати з нею дружні відносини. Єлизавета — це одна з найсильніших позитивних рис її мінливого і свавільного характеру — як розумна жінка не любить війни, вона боязливо цурається силових і відповідальних по-

станов; як натура, схильна до обрахунків, вона воліє отримувати вигоду завдяки переговорам і угодам, прагне взяти гору завдяки спиртній духовній грі. Тільки-но вже була впевненість, що Марія Стюарт повертається до Шотландії, лорд Морей зворушливими словами просив Єлизавету, щоб вона щиро заприятлилася з нею. «Ви обидві — юні й видатні королеви, і ваша стаття не повинна дозволити вам намагатися збільшити вашу славу війною і проливом крові. Кожна з вас знає, з якого приводу зародилися між вами ворожі почуття, і я б перед лицем Господа хотів, щоб моя володарка, королева, ніколи б і думки не мала заявляти про свою претензію чи право на королівство Вашої Величності. Незважаючи ні на що, ви обидві мали б бути й лишатися подругами. Але, оскільки вона зі свого боку одного разу висловила таку думку, боюся, між вами завжди існуватиме непорозуміння, якщо не прибрати з дороги цю перешкоду. Ваша Величність не може поступитися в цьому пункті, а вона теж може вважати за кривду, що Англія так тісно пов'язана з нею кров'ю, а проте її трактуватимуть там як чужу. Чи не був би тут можливий якийсь середній шлях?» Єлизавета не лишилася глухою до такої пропозиції, бо Марія Стюарт як королева тільки Шотландії, і то під охороною її пансіонера Морей, поки що не така небезпечна, як тоді, коли була королевою і Франції, і Шотландії. Чом би не засвідчити їй дружбу, не відчуваючи її в глибинах серця? Невдовзі між Єлизаветою і Марією Стюарт почалося листування, кожна з *dear sisters*, дорогих сестер, передавала другій на терплячому папері свої найщиріші почуття. Марія Стюарт послала Єлизаветі як подарунок перстень із діамантом, а та віддячила ще дорожчим перснем; обидві ставлять перед світом і перед самими собою радісну виставу родинної прихильності. Марія Стюарт запевняє, що «не має більшого бажання на землі, ніж побачити свою добру сестру», що вона хоче розірвати союз із Францією, бо цінує прихильність Єлизавети *“more than all the uncles of the world”*¹, а Єлизавета й собі своїм великим урочистим почерком, до якого вдавалася тільки з важливих нагод, пише перебільшені запевнення в прихильності та вірності. Але, тільки-но йдеться про

¹ «Більше, ніж усіх дядьків на світі» (англ.).

те, щоб справді укласти якийсь договір або домовитися про особисту зустріч, обидві миттю обережно ухиляються. Адже, по суті, давні переговори й далі стоять на тій самій мертвій точці: Марія Стюарт хоче підписати Единбурзький договір із визнанням Єлизавети тільки тоді, коли Єлизавета визнає її право наступності, а Єлизавета вважає, що це однаково, якби вона підписала собі смертний вирок. Обидві ані на дюйм не відступають від свого права, отож зрештою ті барвисті фрази лише прикривають прірву, яку годі замостити. «Не може бути, — як рішуче стверджував Чингізхан, завойовник світу, — двох сонць на небі і двох ханів на землі». Котрась із них буде змушена поступитися, Єлизавета або Марія Стюарт; обидві в глибинах серця знають про це й обидві чекають до слушного часу. Але, поки той час ще не настав, чом би не радіти короткій паузі у війні? Там, де в серці на споді таїться незнищенна недовіра, не бракуватиме приводу роздмухати темне полум'я до нищівного жару.

Інколи в ті роки молоду королеву пригнічує дрібний клопіт, інколи їй набридають обтяжливі державні справи, часто і дедалі частіше вона почувається чужою серед суворих, воєнничих аристократів, їй огидні суперечки з фанатичними священиками і потаємними інтриганам; в такі години Марія Стюарт тікає у Францію, в батьківщину свого серця. Щоправда, вона не може покинути Шотландію і тому в замку Голіруд сама собі створила маленьку Францію, невеличкий світ, де можна зовсім непомітно й вільно віддаватися улюбленим схильностям, свій Трианон. У круглій башті Голіруду Марія Стюарт створює собі на французький смак лицарський, романтичний двір; із Парижа вона привезла гобелени й турецькі килими, пишні ліжка, меблі й картини, гарно переплетені книжки, своїх Еразма, Рабле, Аріосто і Ронсара. Тут розмовляють і живуть по-французькому, тут увечері при миготливих свічках грають музику, влаштовують товариські ігри, читають вірші, співають мадригали. На цьому мініатюрному дворі вперше по той бік Ла-Маншу спробували ставити «Маски», невеличкі класичні принагідні вистави, що їх згодом англійський театр доведе до найпишнішого розквіту. Далеко за північ там танцюють у костюмах, і під час одного з тих танців у масках — “*The purpose*”, «Мети» — молода королева з'явля-

ється навіть перебрана за чоловіка, в чорних вузьких шовкових штанах, а її партнер — молодий поет Шастеляр — одягнувся як жінка, і то була мить, яка, напевне, породила б у Джона Нокса сповнений злоби жах.

А втім, на ці години веселощів з обережності не пускають пуритан, фанатиків та подібних до них буркотунів, і марно обурюється Джон Нокс цими *souparis* та *dansaris*, вечерьми й танцями, і гримить з амвона собору Св. Егідія, аж борода йому метляється, наче маятник: «Князі більше звикли грати музику і сидіти на бенкетах, ніж читати і слухати святі слова Господа. Музики і лестуни, які завжди занпащають молодь, подобаються їм більше, ніж старі та мудрі чоловіки, — про кого тут може думати цей непогрішний? — які своїми святими настановами прагнуть бодай почасти присадити гордість, у якій ми всі народилися». Але те молоде і веселе коло має небагато охоти дослухатися до «спасенних настанов» *kill joy*, убивці радості; чотири Мері, кілька по-французькому настроєних кавалерів щасливі, що можуть в осяйному й теплому просторі дружби забути про похмурість суворої і трагічної країни, а передусім Марія Стюарт може скинути холодну маску величності й бути лише молодою веселою жінкою в колі однолітків та однодумців.

Така потреба лише природна. Але Марії Стюарт завжди небезпечно піддаватися своєму недбальству. Прикидання пригнічує її, обережність протягом довгого часу їй нестерпна, а проте саме ця чеснота — «невміння промовчати», це *“je ne sais point déguiser mes sentiments”*¹ (як вона колись написала) — в політичному аспекті завдала їй більших прикрощів, ніж іншим людям — найпідступніше ошуканство і найнешадніша жорстокість. Адже невимушеність, із якою поводитьься королева поміж тих молодих людей, зі сміхом приймаючи їхню пошану і, можливо, мимоволі навіть вимагаючи її, породжує в тих розгнузданих недоречно панібратство, а для палкої натури воно становить навіть спокусу. Щось у цій жінці, чию красу на портретах не можна побачити повною мірою, збуджувало чуттєвість, можливо, окремі чоловіки на основі непомітних ознак ще тоді передчували, що під лагідним, люб’язним і начебто

¹ «Я не вмію приховувати свої почуття» (*фр.*).

цілком упевненим поведженням цієї схожої на дівчинку жінки прихована страхітлива здатність піддаватися пристрастям, немов вулкан під милим краєвидом; можливо, вони ще задовго до того, як сама Марія Стюарт пізнала власну таємницю, відчули й винюшили чоловічим інстинктом ту нестримність, бо була в ній якась сила, що радше розпалювала в чоловіків чуттєвий потяг, ніж породжувала прагнення романтичного кохання. Можливо, Марія Стюарт, і то саме тому, що її інстинкти ще не прокинулися, легше дозволяла невеличкі довірчі жести — погладжування руки, поцілунок, вабливий погляд, — ніж досвідчена жінка, яка знає про небезпечну здатність такої невимушеності спонукати до фізичної близькості; хай там як, Марія Стюарт дозволяла молодикам навколо неї інколи забувати, що жінка в ній як королева має бути недосяжна для кожної смислової думки. Одного разу один молодий шотландський капітан на ймення Гепберн уже дозволив собі дурнувата-зухвалу недоречність щодо неї, і тільки втеча врятувала його від найтяжчого покарання. Але Марія Стюарт надто поблажливо проминає цей прикрий інцидент, легковажно вибачає капітану, наче то був прощений гріх, і тим самим додає духу іншому аристократові зі свого вузького кола.

Ця пригода почалась як суто романтична, але, як майже кожен епізод у шотландському краї, сформувалась у криваву баладу. Месьє Данвіль, перший поклонник Марії Стюарт на французькому королівському дворі, якось звірився своєму юному другові й компаньйонові поету Шастеляру про свої марення. А тепер месьє Данвіль, що разом з іншими дворянами супроводив Марію Стюарт у подорожі до Шотландії, має повертатися до Франції, до дружини й обов'язку, натомість трубадур Шастеляр лишається в Шотландії, немов представник чужого почуття. Аж ніяк не безпечно складати всякчас ніжні віршики, бо гра легко перетворюється в дійсність. Марія Стюарт бездумно приймає поетичне вшанування від молодого й дуже досвідченого в усіх лицарських мистецтвах гугенота, ба навіть відповідає на його вірші своїми поезіями; яка чутлива до музики, самотня серед грубого й відсталого середовища молода жінка не почуватиметься влещеною, чуючи, як її вшановують такими зачудованими строфами:

Oh Déesse immortelle
Escoute donc ma voix
Toi qui tiens en tutelle
Mon pouvoir sous tes loix
Afin que si ma vie
Se voie en bref ravie
 Ta cruauté
La confesse périe
Par ta seule beauté.

Богине горда, гойна і сяйлива,
Послухай, ти безсмертна, голос мій.
Мене ти опікаєш, норавлива,
Закон панує наді мною твій.
Хоча усе моє життя —
Лиш спалах марного чуття,
Твоя жорстокість невблаганна
В тумані танае забуття,
Як сяє твоя врода бездоганна!

А надто, коли вона почувається невинною? Бо щирим коханням у відповідь на свою пристрасть Шастеляр похвалитися не міг. Він змушений сумовито признатися:

Et néansmoins la flâme
Qui me brûle et enflâme
 De passion
N'émeut jamais ton âme
D'aucune affection.

І все-таки вогонь,
Що пропікає від долонь до скронь,
Кохання
З душі твоєї не добув либонь
Бодай зітхання.

Мабуть, лише як поетичну пошану сприймає Марія Стюарт ті вірші серед багатьох інших придворних і догідливих лестошів, бо, й сама поетеса, знає про гіперболізацію в усьому ліричному, зі сміхом слухає такі строфи свого гарненького селадона і без ніяких інших думок терпить як вияв грайливості завелику галантність, що на цьому романтичному жіночому дворі не видається дивною. Марія Стюарт невимушено жартує і пустує з Шастеляром не менш про-

стодушно, ніж зі своїми чотирма Мері. Невеличкими безневинними компліментами вона засвідчує особливе ставлення до нього, обирає його (адже відповідно до придворної ієрархії він навряд чи може підступити до неї) як партнера для танців, під час однієї танцювальної фігури — *falking-dance* — нахилиється якось надто близько до його плеча, дозволяє йому промовляти вільніше, ніж заведено у Шотландії, і то за три вулиці від амвона Джона Нокса, що пише, мовляв, “*such fashions more lyke to the bordell than to the comeliness of honest women*”¹; можливо, одного разу вона навіть дозволила Шастеляру під час маскараду або гри у фанти побіжний поцілунок. Але самі по собі не сумнівні такі довірчі жести все-таки чинять поганий вплив, бо молодий поет, подібно до Торквато Тассо, вже не сприймає виразно різницю між королевою і слугою, повагою і панібратством, між галантністю і пристойністю, між поважністю і жартом і з гарячою головою йде за своїми почуттями. Отож раптом стався прикрий інцидент: якось увечері юні дівчата, які прислужували Марії Стюарт, знайшли в спальні королеви Шастеляра, що заховався за завісами. Спершу вони не припускали нічого непристойного і вважали цю молодечу дурість за жарт; дівчата жвавіми і вочевидь гнівними словами вигнали зухвальця зі спальні. Та й Марія Стюарт сприймає цю нетактовність уже не з вибачливою поблажливістю, а зі щирим обуренням; цей випадок ретельно приховали від брата Марії Стюарт, і про справжнє покарання за таке страхотливе порушення звичаїв невдовзі вже не говорили. Але така поблажливість була недоречною. Або той йолоп унаслідок легковажного ставлення до своєї витівки в колі молодій королеви радше відчув заохочення повторити свій жарт, або щире й палке кохання до Марії Стюарт позбавило його всіх гальм, — хай там що, він потай їде вслід за королевою в її подорожі у Файф, тож ніхто при дворі навіть не здогадувався про його присутність, і тільки тоді, коли Марія Стюарт уже наполовину роздяглася, того безголового знову знайшли в її спальні. Злякавшись від несподіван-

¹ «Такі звичаї більше пасують до борделю, ніж до милих рис чесних жінок» (англ.).

ки, ображена жінка скрикнула, пронизливий крик пролунав по всьому будинку, з сусідньої кімнати забіг її єдинокровний брат Морей, і тут уже не було змоги ані простити, ані замовчати. Марія Стюарт начебто вимагала тоді (цьому годі повірити), щоб Морей одразу заколов зухвальця кинджалом. Проте Морей, на відміну від палкої сестри, під час кожної дії завжди розважливо обраховує всі наслідки і тому достеменно знає, що вбивство молодика в спальні королеви не тільки замастить кров'ю підлогу, а й запламує честь. У такому переступі слід звинуватити публічно, порушника слід прилюдно покарати на міському ринковому майдані, щоб довести отак перед народом і світом цілковиту невинність володарки.

Через кілька днів Шастеляра повели на ешафот. Його зухвалу сміливість судді вважали за злочин, його легковажність — за злостивість. Вони одноставно засудили його до найсуворішої кари: смерті від сокири. Марія Стюарт, навіть якби хотіла, тепер уже не мала змоги помилувати безголового; посли вже повідомили про інцидент усім монаршим дворам, у Лондоні та Парижі з цікавістю приглядалися до дій королеви. Тепер кожне слово на користь Шастеляра витлумачили б як визнання частки провини. Тож королева змушена видаватися суворішою, ніж, напевне, була настроєна особисто, і покинути товариша своїх веселих і приємних годин без надії та допомоги в його найтяжчу годину.

Шастеляр помирає, як і годиться при дворі романтичної королеви, бездоганною смертю. Він відмовляється від будь-якої священицької підтримки, тільки поезія має втішити його, а також усвідомлення, що

Mon malheur déplorable
Soit sur moy immortel.

Біда моя плачевна
Безсмертна стане, як я.

Сміливий трубадур, випроставшись, іде до місця страти і замість псалма або молитви проказує вголос по дорозі славетне "*Épître à la Mort*"¹ свого приятеля Ронсара:

¹ «Послання смерті» (фр.).

Je te salue, heureuse et profitable Mort
Des extrêmes douleurs médecin et confort.

Тебе вітаю, Смерте, радісна й корисна,
Від мук тяжких розрадо добромисна!

Перед ешафотом Шастеляр ще раз підвів голову для ви-
гуку, що більше скидався на зітхання, ніж на звинувачення:
“*O cruelle dame!*”¹ — потім спокійно нахилився, щоб отрима-
ти вбивчий удар. Цей романтик помер у стилі балади, вірша.

Але бідолаха Шастеляр — лише один із темної зграї, він
просто перший, хто загинув за Марію Стюарт, він випередив
решту. З нього починається примарний танок смерті всіх,
хто пішов за цю жінку на ешафот; приваблені її долею, вони
і її втягнули в свою долю. Вони їдуть з усіх країн і, немов на
картині Гольбейна, безвільно тягнуться за чорним кістяним
барабаном, крок за кроком, рік за роком: монархи і регенти,
графи і дворяни, священики і воїни, юнаки і діди — всі жер-
твують і пожертвували собою задля неї, що безневинно вин-
на в їхній похмурій процесії, а потім і сама, немов спокуту-
ючи, приєдналася зрештою до них. Доля дуже рідко наділяє
одну жіночу постать такою могутньою магією смерті: Марія
Стюарт, немов темний магніт, найнебезпечніше притягує
всіх чоловіків навколо себе на згубний шлях. Кожного, хто
опинився на її шляху, — байдуже, прихильного до неї чи
ні, — чекає лихо і насильна смерть. Ненависть до Марії Стю-
арт нікому не дала щастя. Але ще тяжча кара спіткала тих,
хто наважився любити її.

Тому цей епізод із Шастеляром тільки на перший погляд
видається випадковістю, звичайним інцидентом, бо тут упер-
ше розкривається — хоча Марія Стюарт одразу й не зрозумі-
ла — закон її долі: їй не дозволено безкарно бути недбалою,
легковажною і довірливою. Її життя від першої години нала-
штоване так, що вона має зображувати представницьку по-
стать, королеву і завжди лише королеву, офіційну постать, м'яч
у світовій грі, і те, що попервах видавалося ласкою: ранне ко-
ронування, її природжений статус є, власне, прокльоном. Адже
завжди, коли Марія Стюарт намагається належати собі, жити

¹ «О жорстока дамо!» (Фр.)

тільки своїми настроями, своїм коханням, своїми справжніми схильностями, її страхітливо каратимуть за це недбальство. Шастеляр — лише перше попередження. Після дитинства без буття дитиною Марія Стюарт у невеличкі проміжки, перше ніж і вдруге, і втретє її тіло й життя продають якому-небудь чужому чоловікові за якусь корону, кілька місяців намагається бути лише юною і безтурботною, тільки дихати, жити й радіти, але суворі руки відривають її від легковажної гри. Занепокоєні інцидентом, регент, парламент і лорди наполягають тепер на новому шлюбі. Марія Стюарт повинна обрати собі чоловіка, річ зрозуміла, не такого, який подобається їй, а такого, що збільшить могутність і багатство країни. Уже давно проваджені переговори миттю прискорили, бо державних мужів опанував своерідний страх, що ця бездумна жінка може, зрештою, якоюсь новою дурницею остаточно занাপастити свою славу і значення. Знову починаються махінації на шлюбному ринку: Марію Стюарт ще раз загнали в зачароване коло політики, яке нещадно замикає її долю від першої години до останньої. І щоразу, коли Марія Стюарт намагається бодай на мить розбити те холодне коло навколо свого теплового справжнього життя, вона розбиває і чужу, і власну долю.

Розділ 6

ВЕЛИКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ШЛЮБНИЙ РИНОК

1563—1565 роки

Тієї пори дві молоді жінки мали найбільше залицяльників у світі: Єлизавета, королева англійська, і Марія, королева шотландська. Якщо хто в Європі мав право на корону і не мав дружини, він посилав тепер своїх сватів: Габсбург і Бурбон, Філіп II, король іспанський, і його син Дон Карлос, ерцгерцог австрійський, король шведський і данський, діди і хлопчакі, чоловіки і юнаки; на політичному шлюбному ринку давно вже не було таких щедрих пропозицій. Адже шлюб із королевою завжди становить для володаря найзручніший спосіб збільшити свою владу. За доби абсолютизму великі спадкові володіння були розбудовані завдяки не війні, а шлюбом: об'єднана Франція, Іспанія, що охопила світ, і землі Габсбурзького

дому. А тепер несподівано стали вабити вже останні коштовні коронні діаманти Європи. Єлизавета чи Марія Стюарт, Англія чи Шотландія, — той, хто здобуде одну з цих країн завдяки шлюбу, той переможе й у світовій грі, тоді настане край водночас і змаганням між країнами, і другій, релігійно-священницькій війні. Якщо внаслідок шлюбу з котроюсь володаркою Британський острів дістанеться католицькому королю, стрілочка на терезах боротьби між католицизмом і протестантством остаточно схилиться на користь Рима, *ecclesia universalis*, світова церква, знову стане переможна на землі. Тому ця гарячкова гонитва за нареченими означає незмірно більше, ніж родинну справу, в ній символічно відображене важливе для всього світу вирішення.

Важливе для світу, але для обох жінок, для обох королев це ще й вирішення, яке визначає життя. Адже їхні лінії долі нерозривно пов'язані між собою. Якщо одна з обох суперниць завдяки шлюбу підніметься вище, трон другої почне невпинно хитатися, якщо одна шалька терезів піднімається вгору, друга має опуститися. Марево начебто дружби між Марією Стюарт і Єлизаветою може існувати тільки так довго, поки обидві неодружені, одна просто королева Англії, а друга просто королева Шотландії, а коли рівновага зсунеться, котрась із них стане могутніша, переможе. Проте рішуче стоїть гордість проти гордості, жодна королева не хоче поступитися суперниці, — і не поступиться. Тільки боротьба на життя і смерть може покласти край цій страхітливій плутанині.

Для пишно поставленої вистави цієї боротьби між сестрами історія двох суперниць обрала найбільший формат. Обидві, і Марія Стюарт, і Єлизавета, надзвичайно і незрівнянно обдаровані. Поряд із їхніми енергійними постатями решта тогочасних монархів — по-чернечому зашкарублий іспанський король Філіп II, по-хлопчачому примхливий французький король Карл IX, незначущий ерцгерцог австрійський Фердинанд — видаються немов пісними другорядними акторами, жоден з них і близько не сягає високого духовного рівня, на якому ці надзвичайні жінки протистоять одна одній. Обидві розумні, — їхньому розуму часто стають на заваді лише жіночі примхи та пристрасті, — обидві честолюбні аж до несамови-

тості, вони з найперших юних літ украй добре підготовані до свого високого становища. Обидві вміють взірцево поводитись у своїй представницькій ролі, обидві засвоїли гуманістичну культуру за доби її найпишнішого розквіту. Кожна поряд із рідною мовою вільно розмовляє латиною, французькою та італійською мовами, Єлизавета, крім того, ще й грецькою, листи обох силою своєї пластичної виразності набагато перевершують листи їхніх найкращих міністрів, листи Єлизавети незмірно барвистіші та образніші, ніж листи її розумного державного секретаря Сесіла, листи Марії Стюарт більш відшліфовані й своєрідні, ніж гладенькі дипломатичні листи Мейтленда чи Морея. Розум, розуміння мистецтва і монарший спосіб життя обох королев можуть заслужити схвалення найсуворіших суддів; якщо Єлизавета породжує захват Шекспіра і Бена Джонсона, Марія Стюарт — Ронсара і Дю Белле. Але вся схожість між обома жінками обмежується лише спільним високим культурним рівнем, і тому тим гостріше постає їхня внутрішня протилежність, яку поети від самого початку відчули й зображували як суто драматичну.

Ця протилежність абсолютна тому, що навіть лінії життя просто-таки геометрично наочно відображують її. Вирішальна відмінність: Єлизаветі було важко на початку, а Марії Стюарт — наприкінці. Щастя і влада Марії Стюарт зростали легко, ясно і швидко, немов ранкова зоря на чистому небі; вона народилась як королева і ще дитиною її вдруге помазали на королеву. Але не менш круто й раптово відбувається її падіння. Доля Марії Стюарт сконцентрована в трьох або чотирьох окремих катастрофах, отже, сформована суто драматично, — саме тому її завжди обиратимуть за героїню трагедій, — натомість піднесення Єлизавети відбувається повільно й наполегливо (тому слухним для неї може бути тільки широке, суто епічне зображення). Господь нічого не дарував їй і не давав легкою рукою. Ще дитиною її проголосили бастардом, рідна сестра запроторила її до Тауеру, погрожувала смертним вироком, тож Єлизавета спершу була змушена з допомогою хитроців і рано сформованого дипломатичного хисту виборювати саме своє життя і стерпне ставлення до себе. Марії Стюарт мала монаршу гідність від самого початку завдяки успадкуванню, а Єлизавета була змушена створити її своїм тілом і життям.

Дві такі різні лінії життя неминуче повинні розходитись у різні боки. При нагоді вони можуть перетинатись і накладатись одна на одну, але ніколи не здатні по-справжньому поєднатися. Адже основоположна відмінність — одна народилася з короною, немов із косами на голові, а друга виборювала, здобувала хитрощами, завойовувала своє становище; одна з самого початку була легітимною королевою, а друга мала сумнівний статус — яскраво проступала в кожному поруху та відтінку їхніх характерів. У Марії Стюарт легкість і невимушеність, із якими дісталася їй усе, — зарано! — формують незвичайну легковажність і самовпевненість, наділяють її відважною сміливістю, що становить і її велич, і згубу. Господь дав їй корону, ніхто не може відібрати її в неї. Вона має правити, а решта — коритися, і, навіть якщо увесь світ сумнівається в її праві, вона палко відчуває панування в своїй крові. Марія Стюарт легко й не вимагаючи доказів проймається натхненням, швидко й запально, немов хапаючись за руків'я меча, ухвалює постанови, і, немов безстрашна вершниця, що, смикнувши за вузду, одним стрибком, одним махом долає бар'єри та перешкоди, думає, ніби зможе взяти гору над усіма політичними труднощами і небезпеками самою крилатою хоробрістю. Якщо для Єлизавети владарювання означає гру в шахи, розв'язування головоломок, постійну інтенсивну напругу, для Марії Стюарт — це лише гостра насолода, піднесена радість існування, лицарський турнір. Вона має, як одного разу сказав про неї папа, «серце чоловіка й тіло жінки», і саме внаслідок цієї легковажної сміливості, егоїстичної суверенної зарозумілості, що роблять її постать такою придатною для вірша, балади, трагедії, її спіткала передчасна загибель.

Адже Єлизавета, наскрізь реалістична натура, майже геніальний знавець дійсності, здобуває перемогу, власне, завдяки тільки розумному використанню бездумності й дурниць своєї лицарської суперниці. Ясними і гострими пташиними очима — гляньте на портрет Єлизавети — вона з недовірою дивиться на світ, небезпек якого навчилася боятись надто рано. Ще дитиною вона мала нагоду спостерігати, як швидко колесо фортуни котиться вниз і вгору і що лише один крок відокремлює королівський трон від ешафота і знову-таки лише один крок веде від Тауєру, цього передпокою смерті, до

Вестмінстерського палацу. Тому Єлизавета завжди відчувати-
ме владу як щось плинне, а все певне — немов під загрозою;
обережно і перелякано тримає Єлизавета корону і скіпетр,
неначе вони зі скла й можуть будь-якої миті випорснути з рук;
власне, все її життя минає в турботі та нерішучості. Всі порт-
рети переконливо доповнюють збережені описи її характеру:
на жодному портреті вона не дивиться ясно, вільно й гордо,
як справжня повелителька, її нервові обличчя завжди напо-
лохано й неспокійно напружене, ніби вона дослухається до
чогось, ніби чекає на щось, на її вустах ніколи не сяє впевнена
усмішка. Боязливо й водночас марнославно підносить Єлиза-
вета свій блідий лик над помпезною пишнотою надміру лиску-
чої від діамантів сукні, вона немов мерзне під тією заважкою
розкішшю. І ми відчуваємо: тільки-но вона лишається сама,
тільки-но з її кістлявих плечей спадає врочисте вбрання, тіль-
ки-но зникають рум'яна з худеньких щік, із неї заразом спадає
і величність, лишається тільки жалюгідна, розгублена, рано
постаріла жінка, самотня людина, що навряд чи може дати
раду своїй скруті і ще меншою мірою тямить панувати над
світом. Така боязкість, властива королеві, не може справляти
дуже героїчного впливу, і ці вічні зволікання й вагання, не-
здатність вирішити, звичайно, не мають у собі нічого велич-
ного, але державницька велич Єлизавети перебуває не на ро-
мантичному рівні, а на іншому. Її сила розкривається не у
відважних планах і постановках, а в упертій і тривалій праці
примноження й забезпечення, заощадження і збирання, влас-
не, в міщанських і господарських чеснотах: якраз її вади, її
боязливість і обережність стали продуктивними в державни-
цькому розумінні. Якщо Марія Стюарт любить тільки себе,
Єлизавета любить свою країну, як реалістка, вона сприймає
своє владарювання з чуттям обов'язку як професію, натомість
Марія Стюарт, цей романтик, сприймає своє королювання як
покликання, яке ні до чого не зобов'язує. Кожна з обох жінок
сильна і кожна слабка у якомусь іншому аспекті. Якщо героїч-
но-безглузда відвага довела Марію Стюарт до згуби, зволікан-
ня й вагання Єлизавети зрештою забезпечили їй перемогу.
Адже в політиці повільна впертість завжди бере гору над не-
стримною силою, ретельно вироблений план — над імпрові-
зованим поривом, реалізм — над романтизмом.

Але в цій боротьбі між сестрами протилежність має ще глибший характер. Єлизавета і Марія Стюарт — полярні типи не тільки як королеви, а і як жінки, немов природі раптом заманулося продемонструвати, як контрапункт, всесвітньо-історичну антитезу у двох видатних постатях аж до найменшої подробиці.

Марія Стюарт — повноцінна жінка, жінка від першої до останньої риси, і якраз найважливіші постанови її життя походять із цього найнижчого джерела її статі. Але це не означає, ніби нею постійно керували пристрасті, ніби над її натурою панували лише інстинкти, бо перше, що впадає у вічі в Марії Стюарт, коли придивлятися до її характеру, — її довга жіноча стриманість. Довелося чекати не один рік, перше ніж у ній узагалі прокинулося чуттєве життя. Ми довго бачимо (і портрети підтверджують це) приязну, лагідну, милу, недбалу жінку з легенькою млістю в очах, майже дитячу усмішку на вустах, нерішучий, пасивний характер, жінку, схожу на дівчинку. Марія Стюарт напрочуд чутлива (як і кожна справді жіноча натура), її настрої украй мінливі, вона з найменшого приводу може почервоніти, збліднути, швидко і легко течуть її сльози. Але ці квапливі, поверхневі хвилі її крові довгі роки не зворушують глибин її єства, саме тому, що Марія Стюарт — цілком звичайна, справжня, реальна жінка, вона розкриває свою властиву, справжню силу тільки в пристрасті, — загалом лише раз у житті. Але тоді ми відчуваємо, яка на диво сильна жінка в ній, якою великою мірою вона піддається поривам та інстинктам, як безвольно вона прикута до своєї статі. Адже тієї величної миті екстазу раптом зникають, немов відкинуті, вищі, культурні сили, що були притаманні цій доти холодній і стриманій жінці, прориваються всі греблі доброї вихованості, звичаїв та гідності, і, поставлена перед вибором між честю і пристрастю, Марія Стюарт як справжня жінка віддає перевагу не королівській владі, а жіночій натурі. З неї одразу спадає королівська мантия, вона почувається лише голою та гарячою, як і ті незліченні, які прагнуть брати і давати кохання, і ніщо не надає постаті Марії Стюарт такої величності, як те, що задля єдиної прожитої повною мірою миті існування вона просто-таки зневажливо відкидає державу, владу і гідність.

Натомість Єлизавета ніколи не здатна до такого цілковитого самозречення, і то з однієї таємної причини. Адже вона, як писала Марія Стюарт у своєму відомому сповненому ненависті листі, фізично «не така, як інші жінки». Їй відмовлено не тільки в материнстві, а напевне, і в природній формі змоги віддатися повністю як жінка. Не зі своєї волі, як облудно стверджує Єлизавета, вона все своє життя лишається *virgin Queen*, незайманою королевою, і, навіть якщо деякі тогочасні повідомлення (скажімо, ті, що їх переказує Бен Джонсон) про фізичний гандж Єлизавети сумнівні, лишається певним, що якась фізична чи психічна перешкода сковує її в найпотаємніших зонах жіночого ества. Таке безталання повинно вирішальною мірою визначати натуру жінки, і в цій таємниці містяться, наче в зародку, всі інші таємниці характеру Єлизавети. Все тремке, хитке, метушливе, флюгерне її нервів, що всякчас занурює її ество в миготливе світло істерії, неврівноваженість, нерозважливність її постанов, вічні переходи від гарячого до холодного, від «так» до «ні», все комедіантське, витончене, підступне і не найменшою мірою кокетство, здатне інколи утнути найлихший жарт із її державницькою гідністю, є наслідком цієї внутрішньої непевності. Почуватися, думати і діяти однозначно й природно ця уражена щонайглибше жінка не може, ніхто не може покладатися на неї, а щонайменше вона впевнена в собі. Але, навіть знівечена в своїй найпотаємнішій сфері, навіть інколи з розірваними нервами, навіть небезпечна своїм розумним інтриганством, Єлизавета все-таки ніколи не була жорстока, нелюдяна, холодна й черства. Ніщо не може бути ще більш фальшивою, плиткою і банальною вигадкою, ніж уже стереотипне розуміння (яке перейняв і Шиллер у своїй трагедії), ніби Єлизавета, немов підступна кицька, гралася з лагідною і безборонною Марією Стюарт. Той, хто дивиться глибше, відчуває в цій жінці, що самотньо мерзне серед своєї влади і завжди лише істерично мучить своїх наполовину коханців, бо ж нікому не здатна віддатися цілковито й однозначно, приховане, згнічене тепло, а за всіма її витівками і запальністю — щире бажання бути великодушною і доброю. Насильство не відповідає її боязливій натурі, вона тікає радше до дрібного й пікантного мистецтва дипломатії, до безвідповідальної гри на задньому плані; під

час кожного оголошення війни вона вагається і здригається, кожен смертний вирок лежить, мов камінь, на її сумлінні, і вона докладає зонайревніших зусиль для збереження миру в своїй країні. Якщо Єлизавета бореться з Марією Стюарт, то тільки тому, що відчуває (не без підстав) загрозу з її боку, і все ж вона уникала б відкритої боротьби, бо своєю вдачею вона тільки гравець і шулер, а не борець. Обидві — Марія Стюарт із недбальства, Єлизавета з боязливості — воліли б краще мати половинчастий і фальшивий мир. Але тодішні обставини не дозволяли ніякого співіснування. Байдужа до внутрішньої волі індивідів сильніша воля історії часто штовхає людей і держави до своєї вбивчої гри.

Адже позаду внутрішньої відмінності особистостей владно піднімаються, немов велетенські тіні, великі суперечності доби. Аж ніяк не можна назвати випадковим, що Марія Стюарт була оборонцем давньої, католицької релігії, а Єлизавета — покровителькою нової, реформаторської віри; належність до різних релігійних партій лише символічно відображує, що кожна з обох королев була втіленням іншого світогляду: Марія Стюарт представляла вмирущий, середньовічно-лицарський світ, Єлизавета — світ у процесі становлення, новочасний. У суперечці між ними виборола собі простір нова доба.

Марія Стюарт — саме це надає її постаті такої романтичності — стоїть і гине за минулу, застарілу справу як останній відважний паладин. Вона лише кориться формотворчій волі історії, коли, спрямована в минуле, політично пов'язується тільки з тими державами і силами, що вже перейшли свій зеніт: Іспанією і папством, тим часом як видюща Єлизавета посилає своїх послів у найдальші країни, в Росію та Персію, і з прозірливим чуттям спрямовує енергію свого народу до океану, немов здогадуючись, що саме на нових континентах слід збудувати опори майбутнього світового панування. Марія Стюарт твердо наполягає на традиційному, вона не виходить за рамки династичного розуміння королівської влади. На її думку, країна пов'язана з володарем, а не володар зі своєю країною; власне, всі ті роки Марія Стюарт була лише королевою Шотландії і ніколи не була королевою для Шотландії. В сотні листів, які вона написала, йдеться тільки про

зміцнення та розширення її особистих прав, але немає бодай одного листа, де б ішлося про добробут народу, про сприяння торгівлі, про судноплавство і збройні сили. Як її мовою в поезії та спілкуванні все життя була французька, так і її думки та почуття ніколи не стали шотландськими, національними; вона жила й загинула не за Шотландію, а тільки за те, щоб бути королевою Шотландії. Зрештою, Марія Стюарт не дала своїй країні нічого творчого, крім легенди свого життя.

Це прагнення Марії Стюарт стояти над усім неминуче мало обернутись у стояння одинцем. Сміливістю та рішучістю вона особисто була незмірно вища від Єлизавети. Але Єлизавета боролася проти неї не сама. Внаслідок властивого їй чуття невпевненості вона вчасно зрозуміла, що їй треба зміцнити свою позицію, зібравши коло себе спокійних і прозрілих людей; навколо неї під час цієї війни стояв цілий генеральний штаб, вона вивчала тактику і практику і, ухвалюючи важливі постанови, стереглася мінливості та неспокою свого темпераменту. Єлизавета змогла створити навколо себе таку довершену організацію, що й сьогодні, коли минули сторіччя, майже неможливо відокремити її особисті дії від колективних дій елизаветинської доби, тож незмірна слава, пов'язана з її ім'ям, поширюється й на анонімні дії її видатних радників. Якщо Марія Стюарт — лише Марія Стюарт, Єлизавета завжди представляє Єлизавету плюс Сесіла, плюс Лестера, плюс Волсінгема, плюс енергію всього свого народу, і навряд чи можна розрізнити, хто був генієм того шекспірівського сторіччя: Англія чи Єлизавета, бо ж вони сплавилися до купи в одну чудову єдність. Ніщо не дало Єлизаветі такого високого становища поміж монархів тодішньої доби, як те, що вона прагнула бути не володаркою над Англією, а тільки управителькою англійської народної волі, служницею національної місії; вона зрозуміла хід часу, що вів від автократії до конституціоналізму. Єлизавета з власної волі визнає нові сили, які формуються завдяки трансформації суспільних станів, розширенню світу в процесі відкриттів; вона сприяє всьому новому, цехам, купцям, грошовитим людям і навіть піратам, бо вони прокладали Англії, її Англії, шлях до панування на морях. Єлизавета безліч разів жертвує (чого ніколи не робила Марія Стюарт) своїми особистими

бажаннями задля загальних інтересів, добробуту країни. Адже найкращим способом порятунку від душевної скрути для неї завжди була можливість поринути в творчу діяльність; своє нещастя як жінки Єлизавета перетворила в щастя своєї країни. Увесь свій егоїзм, усе своє жадання влади жінка, що не мала ані дітей, ані чоловіка, перетворила в турботу про країну; її найшляхетнішим честолюбством було прагнення стати видатною для нащадків завдяки величі Англії, і тільки для цієї майбутньої великої Англії вона жила по-справжньому. Жодна інша корона не вабила її (натомість Марія Стюарт із радістю обміняла б свою на будь-яку кращу), і, якщо Марія Стюарт велично сяє в сучасності, теперішньої миті, Єлизавета, ощадлива і далекозора, всю свою силу присвятила майбутньому рідної країни.

Аж ніяк не випадково, що боротьба між Марією Стюарт і Єлизаветою вирішилася на користь прогресивної і спрямованої до світу королеви, а не спрямованої в минуле лицарської королеви; з Єлизаветою перемогла воля історії, яка штовхає вперед, скидає позаду віджилі форми, немов пусту шкаралущу, і творчо випробовує свою силу щоразу в чомусь іншому. У своєму житті Єлизавета втілювала енергію країни, яка прагне вибороти своє місце у світі, а з загибеллю Марії Стюарт гине пишно і героїчно лише лицарська минувшина. І все-таки кожна з обох жінок досконало реалізувала в цій боротьбі сенс свого життя: Єлизавета, реалістка, перемогла в історії, Марія Стюарт, романтик — у поезії та легенді.

Ця конфронтація велична в просторі, часі й своїми постаннями, — якби ж тільки спосіб її провадження не був таким жалюгідно дріб'язковим! Адже, незважаючи на свій видатний формат, обидві жінки лишаються все-таки жінками і не можуть подолати властивої своїй статі слабкості провадити ворожнечу не відверто, а завжди тільки жалюгідно й підступно. Якби замість Марії Стюарт і Єлизавети стояли навпроти один одного двоє чоловіків, двоє королів, одразу дійшло б до гострого конфлікту, до відкритої війни. Претензія гостро постала б проти претензії, сміливість проти сміливості. Натомість конфлікт Марії Стюарт і Єлизавети позбавлений ясної чоловічої відвертості, це котяча бійка, підкрадан-

ня і чатування з прихованими пазурами, підступна і наскрізь нечесна гра. Обидві жінки чверть сторіччя ненастанно брехали одна одній і ошукували одна одну (проте насправді навіть на секунду не піддаючись ошуканству). Вони ніколи не дивляться вільно й чесно одна одній у вічі, їхня ненависть ніколи не стає відвертою, щирою і виразною, вони зі сміхом, лестощами і лицемірством вітають та обдаровують одна одну, зичать навзаєм щастя, тоді як кожна потай тримає ніж за спиною. Ні, хроніка війни між Єлизаветою і Марією Стюарт не згадує ні про які битви на кшталт описаних в «Іліаді», ні про які славетні ситуації, це не героїчна пісня, а мерзенний розділ із Макиавеллі, хоч і напрочуд цікавий психологічно, проте морально огидний, бо це двадцятирічна інтрига, що ніколи не була чесною, дзвінкою війною.

Ця нечесна гра починається одразу з початком шлюбних переговорів Марії Стюарт, коли на сцену вийшли високі претенденти. Марія Стюарт дала б згоду вийти заміж за будь-кого, бо жінка ще не прокинулася в ній, і тому вона не втручається у вибір. Вона б охоче взяла собі за чоловіка п'ятнадцятирічного хлопчика Дона Карлоса, хоча чутка змальовує його як лихого і скаженого юнака; з не меншою охотою вийшла б і за неповнолітнього Карла IX. Молодий, старий, бридкий чи привабливий — її честолюбству цілком байдуже, якщо шлюб піднесе її над ненависною суперницею. Особисто майже незацікавлена, Марія Стюарт полишає переговори своєму єдинокровному братові Морею, що провадить їх з украй егоїстичних мотивів, бо, коли його сестра ходитиме з короною в Парижі, Відні або Мадриді, він знову звільниться від неї й буде некоронованим королем Шотландії. Але Єлизавета, що їй бездоганно служили шотландські шпигуни, дуже скоро дізнається про ті закордонні сватання і одразу накладає енергійне вето. Англійська королева відверто погрожує шотландському послові, що у випадку, коли Марія Стюарт відповість на якесь монарше сватання з Австрії, Франції або Іспанії, вона вважатиме це за ворожий акт, якому, проте, ніяк не перешкоджатиме, а водночас ніжно нагадує дорогій родичці, що та може довіряти тільки їй, «хоч які гори щастя і земної пишноти обіцяють їй інші люди». Ох, Єлизавета не має ані найменших заперечень проти якого-небудь протестантського володаря, проти данського

короля або герцога Феррарського, — тобто, коли сказати якими словами, проти якогось безпечного, невартісного претендента, — але було б найкраще, якби Марія Стюарт одружилася «вдома», з яким-небудь шотландським або англійським дворянином. У такому випадку вона довіку може бути впевнена в її сестринській любові та допомозі.

Таке ставлення Єлизавети, зрозуміла річ, — відверта *foul play*, мерзенність, і кожен прозирає її намір: *virgin Queen* мимоволі не прагне нічого іншого, як занапастити кожен добрий шанс своїй суперниці. Але Марія Стюарт не менш спритною рукою відкидає м'яча назад. Вона, зрозуміло, ані на мить не думає визнавати за Єлизаветою *overlordship*, право заперечення в своїх шлюбних справах. Але велику обгородку ще не укладено, ще вагається Дон Карлос, головний претендент. Отож Марія Стюарт спершу лицемірно вдає щирю вдячність за дбайливу турботу Єлизавети. Марія Стюарт запевняє, що навіть *“for all uncles of the world”* вона не поставить під сумнів свою неоціненну дружбу з англійською королевою якимсь свавільним учинком, — о ні, аж ніяк! — вона зі щирим серцем готова вірно дотримуватися всіх її пропозицій, нехай Єлизавета лише повідомить, якого претендента можна було б вважати за *allowed*, дозволеного, а якого — ні. Ця поступливість зворушує, але водночас Марія Стюарт несміливо вставляє запитання, яким способом Єлизавета хотіла б відшкодувати їй за цю поступливість. Гаразд, начебто каже вона, я дослухаюся до твого бажання, не виходитиму заміж за жодного чоловіка з таким високим статусом, щоб він, дорога й люба сестро, був вищий від тебе. Але тепер і ти дай мені запоруку і скажи, будь ласка, виразно: як там із моїм правом на наступність?

Отак конфлікт успішно знову опинився на давній мертвій точці. Тільки-но Єлизавета має сказати виразне слово про наступність, ніякий Бог не змусить її висловитись ясно. Вдаючись до вкрай кружних шляхів, вона мимрить, про свою «цілковиту прихильність до інтересів сестри», запевняє, що хотіла б дбати про Марію Стюарт, як про рідну доньку; цілу сторінку ллють найсолодші слова, але єдиного, яке зобов'язувало б і вирішувало б, не вимовила. Обидві, немов двоє левантійських купців, прагнуть провадити обгородку тільки з рук до рук, жодна не розкриває перша руку. Виходь заміж за того, кого я пропоную,

каже Єлизавета, і я назву тебе моєю наступницею. Назви мене своєю наступницею, і я вийду заміж за того, кого ти мені пропонуєш, відповідає Марія Стюарт. Але жодна не довіряє іншій, бо кожна прагне ошукати суперницю.

Два роки тягнуться переговори про шлюб, претендентів, право наступності. Хоч як дивно, обидві жінки, вдаючись у своїй грі до шулерства, неусвідомлено грають на користь одна одній. Єлизавета прагне лише стримувати Марію Стюарт, а Марії Стюарт, на лихо, треба вести переговори з найповільнішим з усіх монархів: кунктатором Філіпом II. Тільки тоді, коли переговори з Іспанією скінчилися невдачею і слід пошукати якийсь інший варіант, Марія Стюарт вважає за потрібне покласти край поглядам скоса та вбік і приставити любій сестрі пістолет до грудей. Вона наказує ясно і виразно запитати, кого, власне, пропонує їй Єлизавета як відповідного їй становищу чоловіка.

Для Єлизавети не може бути нічого прикрішого за мить, коли від неї вимагають виразної відповіді, надто в цьому випадку. Адже вона вже давно, вдаючись до алегорій, давала зрозуміти, кого вона обрала для Марії Стюарт. Вона багатозначно бурмотіла, що «хотіла б їй дати кого-небудь, про кого ніхто б не подумав, що вона могла обрати його». Але шотландський двір удає, ніби нічого не розуміє, і вимагає реальної пропозиції, назвати ім'я. Приперта до стіни, Єлизавета вже не може ухилитися, вдаючись до натяків. Нарешті вона кризь зуби процідила ім'я обранця: Роберт Дадлі.

Тепер дипломатична комедія загрожує на мить стати фарсом. Адже ця пропозиція Єлизавети — або несвітська образа, або несвітський блеф. Уже навіть те, що королеві Шотландії, вдові короля Франції, пропонують вийти заміж за *subject*, підданого, своєї сестри-королеви, дрібного дворянина без краплі рівноцінної крові, означало згідно з уявленнями тодішнього часу майже образу. Але вона стала ще зухваліша внаслідок вибору запропонованої постаті, бо ж в усій Європі знають, що Роберт Дадлі вже багато років є Єлизаветиним товаришем в еротичних іграх, отож королева Англії хоче передати королеві Шотландії, наче поношену сукню, саме того чоловіка,

якого сама вважала за незначного для шлюбу. Крім того, завжди нерішуча кілька років тому ще бавилася думкою вийти заміж за нього (вона завжди тільки бавиться цією думкою). Тільки тоді, коли Емі Робсарт, дружину Дадлі, знайшли вбитою за вкрай дивних обставин, Єлизавета притьмом відступила назад, щоб уникнути будь-якої підозри в співучасті. Тепер цього чоловіка, вже двічі скомпрометованого перед світом — по-перше, тією темною справою, по-друге, своїми еротичними стосунками, — пропонують Марії Стюарт як чоловіка: серед багатьох раптових і приголомшливих дій за доби Єлизавети, ця, мабуть, приголомшує найдужче.

З'ясувати повною мірою, чого насправді хотіла досягти Єлизавета цієї пропозицією, не пощастить ніколи: хто наважиться логічно сформулювати плутані забаганки істеричної натури! Може, як щиро закохана, вона хотіла коханому, за якого сама не сміла вийти заміж, передати за порядком наступності найдорожче, що мала: королівство? А може, просто хотіла позбутися чичисбея, що вже набрид їй? Може, Єлизавета сподівалася, що з чоловіком, якому вона довіряла, пощастить легше утримувати в рамках її честлюбну суперницю? Може, лише хотіла випробувати вірність Дадлі? Може, мріяла про *partie à trois*, спільні любовні стосунки втрьох? Чи, може, вигадала цю безглузду пропозицію взагалі тільки на те, щоб Марія Стюарт, відхиливши, зрозуміла річ, таку дурницю, скоїла переступ? Усі ці варіанти цілком можливі, але найреальніша можливість полягає в тому, що примхлива жінка в душі й сама не знала, чого хотіла: можливо, вона лише гралася з цією думкою, як завжди полюбляла гратися з людьми і постановами. Ніхто не може уявити собі, що сталося б, якби Марія Стюарт справді пристала на пропозицію вийти заміж за відставного коханця Єлизавети. Можливо, Єлизавета тоді, миттю змінивши думку, заборонила б Дадлі шлюб і до глуму пропозиції накинула б своїй суперниці ще й ганьбу відмови.

Марія Стюарт сприйняла пропозицію Єлизавети, мовляв, їй треба одружитися з кимсь, хто не має в своїх жилах королівської крові, як блюзнірство. Пройнявшись спершу гнівом, вона глузливо запитує посла, чи його володарка справді серйозно висловила думку, що вона, помазана королева,

має вийти заміж за якогось простого «лорда Роберта». Проте швидко приховує свою скривдженість і поглядає приятними очима: таку небезпечну суперницю не годиться розлютити передчасно гострою відмовою. Якщо вона матиме колись за чоловіка іспанського чи французького спадкоємця трону, тоді як слід відплатить за цю образу. У цій сестринській боротьбі завжди відповідають нечесністю на нечесність, на підступну пропозицію Єлизавети Марія Стюарт одразу відповідає не менш облудною приязністю. Дадлі не треба одразу посилати до Единбурга як залицьяльника, ні, аж ніяк; королева вдає, ніби поважно сприймає цей фарс, і ставить тоді його чудову другу дію. Марія Стюарт посилає до Лондона з офіційним дорученням сера Джеймса Мелвілла, начебто щоб почати переговори про Дадлі, а насправді — щоб ще тісніше затягти вузол брехні та прикидання.

Мелвілл, найвірніший поміж дворян Марії Стюарт, мав вправну дипломатичну руку, яка, крім того, ще вміла добре писати та описувати, і за це слід бути особливо вдячним йому. Адже в результаті свого візиту він подарував світові вкрай пластичний і разучий опис особистості Єлизавети і водночас неоціненну історичну комедію. Єлизавета достеменно знає, що цей освічений чоловік довго жив при французькому дворі, та й при німецькому, тож і заходилася докладати ревних зусиль, щоб заімпонувати йому саме як жінка, не здогадуючись, що він із нещадною здатністю пам'ятати передасть історії кожну її слабкість і кокетство. Адже жіноче марнославство Єлизавети часто утинає дуже кепський жарт із її королівською гідністю, тож і цього разу кокетлива жінка замість політично переконувати посланця шотландської королеви намагається передусім сподобатися чоловікові своїми особистими перевагами. Єлизавета раз по раз розпускає свій пишний павичевий хвіст. Зі свого величезного гардеробу — після її смерті нарахували три тисячі уборів — обирає найдорожчі убрання, показується одягнуеною то в англійському стилі, то в італійському, то у французькому, з вочевидь щедрим демонстративним декольте, а водночас пишається латиною, французькою та італійською мовами і всотує з невситимим завзяттям начебто безмірне зачудування посла. Але всіх найвищих ступенів порівняння, похвал, яка вона гарна, яка розумна,

освічена, не досить, Єлизавета на запитання «Дзеркальце, кажи мерщій, хто на світі найгарніший?» вочевидь прагне почути відповідь саме від посла шотландської королеви, хоче змусити його сказати, що він як жінкою захоплюється нею більше, ніж своєю володаркою. Єлизавета хоче почути, що вона або гарніша, або розумніша, або освіченіша за Марію Стюарт. Єлизавета показує Мелвіллу свої напрочуд хвилясті рудувато-біляві коси й запитує, чи коси Марії Стюарт гарніші, — тяжке запитання для посла королеви! Мелвілл спритно вибирається з халепи, відповідаючи, мов Соломон, що в Англії жодна жінка не може дорівнятися до Єлизавети, а в Шотландії жодна жінка не може перевершити Марію Стюарт. Але такої половинчастої відповіді дурнуватій марнославній жінці мало, вона знову і знову демонструє свої принади, грає на клавесині і співає під лютню; зрештою Мелвілл змушений, цілком усвідомлюючи доручення політично ошукати Єлизавету, нібито признатися, що в неї біліша шкіра, що вона вправніше грає на клавесині й танцює з кращою поставою, ніж Марія Стюарт. Через це ревне самовиставляння Єлизавета спершу забула за саму справу, а коли Мелвілл нарешті згадав про делікатну тему, вона, вже втягнувшись у комедіантство, передусім дістає з шухляди мініатюрний портрет Марії Стюарт і ніжно цілує його. Потім тремким голосом розповідає, яка б вона була рада особисто познайомитися з Марією Стюарт (тоді як насправді завжди вигадувала що завгодно, щоб тільки зірвати таку зустріч), і той, хто вірив тій зухвалій актрисі, мав бути переконаний, ніби для Єлизавети на землі немає нічого важливішого, ніж знати, що її сусідка-королева щаслива. Але Мелвілл має холодну голову і ясний зір. Його аж ніяк не ошукує те окомилування, він узагальнено повідомляє до Единбурга, що Єлизавета і говорила, і діяла нещиро, засвідчивши тільки велике прикидання, збудження і страх. Коли Єлизавета зі свого боку запитує, що думає Марія Стюарт про шлюб із Дадлі, вправний дипломат уникає і гострого «ні», і виразного «так». Ухильно відповідає, мовляв, Марія Стюарт по-справжньому ще не розглядала цього питання. Але що більше він ухильється, то гостріше напірає Єлизавета. «Лорд Роберт, — запевняє вона, — мій найкращий друг. Я люблю його як брата і ні за кого іншого не вийшла б

заміж, якби взагалі надумала брати шлюб. Та оскільки в цьому питанні я не змогла переконати себе, то бажаю, щоб найменш моя сестра обрала його, бо не знаю нікого, кого б я хотіла бачити, як він разом із нею стає моїм наступником. Щоб моя сестра не зневажала його, я за кілька днів надам йому титул графа Лестера і барона Денбі».

І справді, через кілька днів — третя дія комедії — відбувається з нечуваною пишнотою оголошена церемонія. Лорд Роберт Дадлі перед усією аристократією стає навколішки перед своєю володаркою і щирою подружкою, а потім підводиться вже як граф Лестер. Але цієї врочистої миті жінка в Єлизаветі знову утнула лихий жарт із королевою. Коли володарка одягала на голову вірному слугі графську корону, коханка не змогла утриматися, щоб не почухати довірчо голову своєму дружку: патетична церемонія обернулася у фарс, і Мелвілл міг тихенько всміхатися собі в бороду: він пошле своїй володарці в Единбург веселе повідомлення.

Але Мелвілл аж ніяк не приїхав до Лондона тільки на те, щоб насолоджуватись як хроніст королівської комедії, йому й самому належить особлива роль у цій *quidproquo*¹. Його дипломатична сумка приховує деякі таємні відділи, які він узагалі не думає показувати Єлизаветі, тож двірські балачки про графа Лестера — лише обманний маневр, щоб прикрити його справжні доручення в Лондоні. Передусім Мелвілл повинен енергійно домогтися в іспанського посла відповіді, чи Дон Карлос каже своє остаточне «так» або «ні», Марія Стюарт уже не хоче чекати довше. Крім того, він має непомітно вступити в контакт з одним кандидатом другого класу: Генрі Дарнлі.

Той Генрі Дарнлі поки що стоїть на запасній колії: Марія Стюарт тримає його в резерві на крайній випадок, коли всі кращі шлюбні проекти зазнають краху. Адже Генрі Дарнлі — ані король, ані князь, його батька — графа Леннокса — прогнали з Шотландії як ворога Стюартів, а його маєтності відібрали. Але по материнській лінії цей вісімнадцятирічний юнак має в жилах добру потрібну кров, королівську кров, кров Тюдорів: як правнук Генріха VII він перший *prince de*

¹ Плутанині (латин.).

sang, принц крові, на англійському монаршому дворі і тому може бути гідним шлюбу з будь-якою королевою; крім того, має ще й ту перевагу, що католик. Отже, як про третього, четвертого, п'ятого кандидата завжди йдеться і про юного Дарнлі, і Мелвілл провадить різноманітні невимушені розмови з Маргарет Леннокс, честолюбною матір'ю цього аварійного претендента на руку.

Сутність кожної справжньої, доладної комедії полягає в тому, що, хоч у ній усі гравці ошукують одне одного, то все-таки не так досконало, щоб уряди-годи хто-небудь із них не зазирнув на мить комусь іншому в карти. Єлизавета не така простодушна, щоб думати, ніби Мелвілл приїхав до Лондона тільки на те, щоб казати їй компліменти про її коси та гру на клавесині: вона знає, що пропозиція обрати її відставного приятеля навряд чи надихне Марію Стюарт, знає вона й про честолюбство та проворність у справах і своєї любої родички леді Леннокс. Крім того, децю їй, напевне, повідомили шпигуни. Коли під час церемонії надання лицарського титулу Генрі Дарнлі як перший принц двору ніс попереду королівський меч, лукава Єлизавета в раптовому пориві щирості обертається до Мелвілла і каже йому просто у вічі: «Я достеменно знаю, що цей юний хлопець подобається вам більше». А втім, Мелвілл анітрохи не втратив холонокровності під час цього раптового проникнення в свою таємну сумку. Він був би поганим дипломатом, якби не тямив у мистецтві зухвало брехати в скрутні хвилини. Він лише зобразив презирливу зморшку на своєму розумному обличчі й зневажливо відповів, дивлячись на того самого Дарнлі, про якого тільки вчора вів палкі переговори: «Розумна жінка ніколи не обере такого гарненького, стрункого і безбородого хлопця, що він більше скидається на жінку, ніж на чоловіка».

Чи справді ошукала Єлизавету ця вдавана зневага? Чи вправний захист, до якого вдався дипломат, справді приспав її недовіру? Чи, може, в усій цій справі вона вела якусь ще загадковішу подвійну гру? Хай там як, відбулося неймовірне: спершу лорд Леннокс, батько Дарнлі, отримує дозвіл повернутися до Шотландії, а в січні 1565 року — навіть сам Дарнлі. Отже, Єлизавета посилає, — ми ніколи не знатимемо, з якої примхи чи хитрощів — Марії Стюарт у дім саме найнебезпечнішого кан-

дидата. Цікаво, що цей дозвіл обстоював не хто інший, як граф Лестер, бо й він провадив подвійну гру, щоб непомітно вибратися зі шлюбного зашморгу, який йому виткала володарка. Тепер у Шотландії може жвавенько відбуватися четвертий акт, але випадок раптом переграє усіх гравців. Нитки тієї вигадливої плутанини нараз розриваються, і комедія сватання доходить до приголомшливого і несподіваного для всіх кінця.

Адже політика, ця земна і штучна сила, того зимового дня натрапила на одвічного і стихійного супротивника: претендент, що приїхав із візитом до Марії Стюарт, несподівано знаходить у королеві жінку. Після довгих років терплячого і байдужого чекання в ній нарешті прокинулось її жіноче ество. Досі Марія Стюарт була тільки королівською донькою, королівською нареченою, королевою і королівською вдовою, іграшкою чужої волі, слухняним витвором дипломатії. А тепер у Марії Стюарт уперше прориваються справжні почуття, одним рухом вона відкидає своє честолюбство, немов обтяжливий одяг, щоб цілком вільно розпоряджатися своїм молодим тілом, своїм життям. Марія Стюарт уперше дослухається вже не до людей, а тільки до пульсування своєї крові, до бажань і волі своїх почуттів. Отак і починається історія її душевного життя.

Розділ 7 **ДРУГИЙ ШЛЮБ** *1565 рік*

Несподіванка, яка сталася тієї миті, — власне, звичайнісінька річ на землі: молода жінка закохалася в молодого хлопця. Природу не можна згнітити надовго: Марія Стюарт, жінка з теплою кров'ю і здоровими почуттями, стоїть на тому повороті літ і долі на початку свого двадцять третього року життя. Як удова вона прожила чотири роки без ніякого серйозного еротичного епізоду, дотримуючись цілком бездоганної поведінки. Але вся стриманість почуттів має кінець: навіть у королеві жінка вимагає коли-небудь свого найсвятішого права: права кохати і бути коханою.

За об'єкт цієї першої прихильності Марії Стюарт — рідкісний випадок у світовій історії — править не хто інший, як її політичний залицяльник — Дарнлі, що за дорученням матері на початку лютого 1565 року приїхав у Шотландію. Цей молодик для Марії Стюарт — аж ніяк не хтось невідомий: чотири роки тому він п'ятнадцятирічним хлопцем приїхав до Франції, щоб у затемненій удовиній кімнаті, де відбувалася *deuil blanc*, передати співчуття своїй матері. Але відтоді він дуже вигнався, став високим, міцним білявим хлопцем із жіночим гладеньким і безбородим, але й по-жіночому гарненьким личком, на якому двоє круглих дитячих очей трохи невпевнено поглядають на світ: “*Il n'est possible de voir un plus beau prince*”¹, — описав його Мовіс'єр, та й молода королева визнає, що це “*the lustiest and bestproportioned long man*”, найпривабливіший і найпропорційніше збудований високий молодик, якого вона бачила коли-небудь. Що ж, вогненній і нетерплячій вдачі Марії Стюарт властиво легко будувати ілюзії. Схильні до мрійних марень люди такого романтичного штибу, як у неї, рідко бачать людей та речі в їхньому справжньому вимірі, а здебільшого тільки так, як прагнуть бачити їх. Невпинно метаючись між надмірною оцінкою і розчаруванням, ці непоправні натури ніколи не тверезіють остаточно, перелякано позбувшись однієї ілюзії, вони завжди стають жертвою нової, бо справжній світ для них — саме ілюзія, а не дійсність. Тож і Марія Стюарт у своїй симпатії до гладкошкірого юнака, яка спалахнула, мов вогонь, попервах не помічає, що гарненька поверхня Дарнлі має небагато глибини, що під тугими м'язами немає справжньої сили, що під двірською люб'язною спритністю годі знайти душевну культуру. Марія Стюарт, не дуже розбещена своїм пуританським середовищем, лише бачить, що юний принц вправно сидить на коні, зграбно танцює, полюбляє музику та веселі розваги, в разі потреби тямить складати милі віршики. Такий покров мистецьких обдаровань завжди справляв враження на Марію Стюарт, вона щиро зраділа, що знайшла в цьому юному принцові приємного товариша для танців, ловів і всіх своїх ігор та мистецтв, його присутність принесла зміну і світлий аромат юності на трохи нуднуватий двір. Але

¹ «Годі побачити ще гарнішого принца» (*фр.*).

й інші люди приязно ставляться до Дарнлі, що, дотримуючись настанов розумної матері, поводить ся вкрай скромно; невдовзі він усюди в Единбурзі бажаний гість, “*well liked for his personage*”, якого дуже люблять за його вдачу, як простодушно зауважує Рендольф, шпигун Єлизавети. Дарнлі вправно, як йому й порадили, грає роль залицяльника не тільки перед Марією Стюарт, а перед усіма. З одного боку, він починає приятелювати з Давідом Ріцціо, новим таємним секретарем королеви і довіреною особою Контрреформації; нові приятелі цілісінський день грають разом у м'яч, а вночі сплять в одному ліжку. Але, зближуючись отак із католицькою партією, Дарнлі підлещується водночас і до протестантів. Щонеділі він супроводить реформованого регента Морєя до *kirk*, щоб там, начебто глибоко переймаючись, слухати проповіді Джона Нокса, опівдні обідає, щоб відвернути від себе всі підозри, в англійського посла і вихваляє доброту Єлизавети, ввечері танцює з чотирма Мері; одне слово, високий, не розумний, але добре проінструктований молодик чудово виконує своє завдання, а властива йому пересічність захищає його від будь-яких передчасних підозр.

Але раптом перескочила й загорілася іскра, раптом Марія Стюарт, що до неї сватались королі та князі, починає залицятися до дурнуватога дев'ятнадцятирічного хлопчика. Її прихильність до нього прокидається з застоєю, нетерплячою силою, як і завжди, в цілісних натур, які не марнували й не витрачали передчасно енергію своїх почуттів на дрібні пригоди та інтрижки; з Дарнлі Марія Стюарт уперше відчуває жіноче жадання. Адже її дитячий шлюб із Франциском II був не чим іншим, як своєрідним незакінченим товаришуванням, і всі роки відтоді жінка в ній животіла в своєрідному присмерку почуттів, а тепер раптом з'явилася людина, чоловік, назустріч якому цей надмір розморожених і застоєних почуттів може метнутися, наче гірський потік. Бездумно і нерозважливо Марія Стюарт, як досить часто жінки, бачить у цьому першому-ліпшому єдиного й остаточного. Звичайно, було б розумніше зачекати й випробувати справжню вартість цього чоловіка. Але вимагати логіки від пристрасті молодого закоханої жінки означало б шукати сонця опівночі. Адже суть справжньої пристрасті полягає в тому, що вона не піддається

аналізу й лишається ірраціональною. Її годі обрахувати й поготів неможливо перевірити розрахунки. Вибір Марії Стюарт вочевидь перебував по той бік її загалом ясного розуму. Ніщо в особі незрілого, марнославного і лише гарненького хлопчика не дає змоги зрозуміти її надмірний захват; як і безліч інших чоловіків, що їх духовно вищі жінки кохають значно більше від їхньої внутрішньої міри, Дарнлі не має ніякої іншої заслуги, ніякої іншої магічної сили, крім факту, що випадково виявився тим, хто вирішальної напруженої миті постав перед ще не пробудженим жіночим прагненням кохати.

Довго, дуже довго довелося чекати, перше ніж справді закипить кров цієї гордої доньки Стюартів. А тепер вона здригається й тремтить від нетерплячки. Якщо вже Марія Стюарт хоче чогось, вона ніколи не чекатиме й не міркуватиме. Що для неї важать Англія, Франція, Іспанія, майбутнє проти присутності коханої людини? Ні, вона вже не хоче грати далі з Єлизаветою в нудну дурнувату гру, не хоче більше чекати оспалого кавалера з Мадрида, нехай він навіть принесе корони обох світів: адже тут вона має веселого, молодого, лагідного й ласолюбного хлопця з червоними чуттєвими вустами, дурнуватими дитячими очима, ніжністю, яка тільки-но випробовує себе! Тепер тільки чимшвидше поєднатися з ним, чимдуж належати йому — ось єдина думка, яка виповнює Марію Стюарт у цьому стані блаженно-чуттєвого нерозуму. З усього двору спершу тільки одна людина знає про її прихильність, про її солодку потребу: новий таємний секретар Давід Ріцціо, який робить усе, щоб спритно спрямувати корабель захищених у гавань Цитери. Ця довірена особа папи вже бачить у шлюбі з католиком початок майбутнього панування католицької церкви в Шотландії, і його ревне звідництво набагато менше служить щастю пари молодят, ніж політичним цілям Контрреформації. Він уже пише папі, — а охоронці печаті королівства, Морей і Мейтленд, навіть не здогадуються про намір Марії Стюарт, — щоб той дав дозвіл на шлюб, потрібний у даному випадку, бо Марія Стюарт споріднена в четвертому ступені з Дарнлі. Ріцціо вже запитує, з обережності думаючи про всі наслідки, Філіпа II, чи Марія Стюарт зможе розраховувати на його допомогу в разі, якщо Єлизавета створить перешкоди для цього шлюбу; авжеж, день і ніч працює

цей надійний агент, сподіваючись, що з успіхом шлюбного проекту піднімуться на всі небеса і його власна зоря, і триумф католицької справи. Але, хоч як ревно гарує і діє Ріцціо, щоб звільнити шлях, для нетерплячої це все ще надто повільне, надто обачне, надто обережне. Вона не хоче чекати. Минають тижні й тижні, поки листи, наче равлики, переповзають моря й суходоли, Марія Стюарт надто впевнена в дозволі святого отця, щоб якийсь пергамент мав підтвердити те, що її воля прагне вже здійснити. Постановам Марії Стюарт завжди властива сліпа безумовність, пишна й дурнувата надмірність. Але пронозуватий Ріцціо невдовзі добирає спосіб виконати навіть це бажання, як і будь-яке інше бажання своєї володарки. Він приводить у свою кімнату католицького священника, і, хоча немає доказів, що там справді був укладений передчасний шлюб згідно з усіма церковними приписами, — в історії Марії Стюарт не можна довіряти поодиноким повідомленням, — якісь заручини або зобов'язання між молодятами, певне, таки відбулися. Бо "*Laudato sia Dio*", — вигукує бравий помічник Ріцціо, відтепер уже ніхто не зможе "*disturbare le nozze*".¹ Перше ніж решта при дворі здогадуються, що Дарнлі — залицяльник, він насправді вже господар життя Марії Стюарт і, можливо, її тіла також.

Таємниця цього *matrimonio segreto*, таємного шлюбу, лишається нерозкритою, бо про неї знають тільки троє і священник, який зобов'язався мовчати. Але як дим дає змогу здогадатися про невидне полум'я, так і ніжність — про приховані почуття; небагато минуло й часу, як при дворі почали ретельніше приглядатися до обох молодят. Упадало у вічі, як перелякано й ревно піклувалася Марія Стюарт про свого родича, коли бідолашний юнак зненацька — дивна хвороба для нареченого — захворів на кір. День у день сиділа вона коло його ліжка, а він, тільки-но одужавши, вже не відходить від неї. Першим, хто розгнівався, був Морей. Він щиро (а передусім із побажанням добра собі) сприяв усім шлюбним планам сестри, навіть погодився, дарма що був украй побожним протестантом, щоб вона вийшла заміж за сина Габсбурга з Іспанії, того головного осередку католицизму, бо Мадрид

¹ «Славу Богу... перешкодити шлюбу» (*im.*).

досить далеко від Голіруду, тож і не заважатиме йому. А от план із Дарнлі підрізає його інтереси, мов гострий ніж. Морей досить прозірливий, щоб бачити: Дарнлі, цей марнославний і м'явий хлопчик, тільки-но стане завдяки шлюбу королем, одразу захоче здійснювати й королівську владу. Крім того, Морей має досить політичного чуття, щоб здогадуватися, куди ведуть таємні інтриги італійського писаря і папського агента: на відновлення панівного становища католицизму і знищення Реформації в Шотландії. У рішучій душі Морей особисте честолюбство поєднується з релігійними переконаннями, жадання влади — з турботою про країну; він ясно бачить, що зі шлюбом із Дарнлі в Шотландії почнеться чуже панування, а його скінчиться. Тому Морей намагається умовити сестру й застерігає її від шлюбу, який безперечно призведе до важкого конфлікту в тільки-но замиреній країні. А побачивши, що до його засторог не дослухаються, Морей свавільно покидає двір.

Та й Мейтленд, ще один випробуваний радник, також намагається чинити опір. Він теж розуміє, що і його становище, і мир у Шотландії опиняться під загрозою, він теж і як міністр, і як протестант виступає проти утвердження католика як чоловіка, і мало-помалу навколо цих обох постатей гуртуються дворяни — прихильники Реформації. Тепер нарешті починають відкриватися очі й Рендольфу, англійському послу. Засоромившись, що проспав вирішальну годину, він у своїх повідомленнях зображує вплив гарненького юнака на королеву як чари, як *witchcraft*, і щосили сурмить на допомогу. Але що означає це все невдоволення і буркіт дрібних людей супроти дикого, безпорадного й несамовитого гніву Єлизавети, тільки-но вона дізнається про вибір Марії Стюарт! Бо власна двозначність приготувала їй справді гірку відплату, під час цієї шлюбної гри її ошукали до сміховинності. Під приводом, ніби ведуть переговори про Лестера, з її рук успішно виманили справжнього претендента й переправили до Шотландії, а тепер вона сидить зі своєю витонченою дипломатією в Лондоні й змушена тільки приглядатися. В першому гніві Єлизавета наказує вкинути до Тауеру леді Леннокс, матір Дарнлі, як призвідцю того всього сватання, грізно наказує своєму «підданому» Дарнлі негайно по-

вернутися на батьківщину, лякає його батька конфіскацією всіх маєтків, скликає коронну раду, яка, на її бажання, оголошує шлюб небезпечним для дружби обох країн, прихованими словами погрожує війною. Але Єлизавета, перегравши саму себе, в глибинах душі така перелякана і збентежена, що вдається водночас до торгів і переговорів. Рятуючись від власної ганьби, Єлизавета похапцем кидає на стіл свій останній козир, карту, яку досі судомно тримала в пальцях: уперше відкрито зобов'язується (тепер, коли гра для неї вже програна) призначити Марію Стюарт наступницею англійського трону, навіть посилає — це питання одразу стало для неї терміновим — власного посланця зі справжньою обіцячкою: *"If the Queen of Scots would accept Leicester, she would be accounted and allowed next heir to the crown as though she were her own born daughter"*¹. Дивовижний приклад вічної безглуздісті всякого дипломатиканства: те, чого Марія Стюарт із великим розумом, наполегливістю та хитрощами роками домогалася від своєї суперниці — визнання своїх прав на корону, — вона тепер може досягти одним махом завдяки якраз найбільшій дурниці свого життя.

Але одним з елементів сутності політичних поступок є те, що їх завжди роблять запізно. Ще вчора Марія Стюарт була політиком, сьогодні вона лише жінка, тільки закохана. Стати наступницею англійського трону — донедавна це було найпалкіше бажання Марії Стюарт, але сьогодні все королівське самолюбство забуте через дрібне, але імпульсивне бажання жінки чимшвидше мати цього стрункого, гарненького, молодого хлопця, володіти ним. Уже пізно для погроз, пізно для Єлизаветиної пропозиції наступності, пізно й для засторог щирих друзів, як-от герцога Лотаринзького, її дядька, що вона повинна покинути того *joli hutaudeau*, красунчика. Ані розум, ані державні міркування не мають більше влади над такою нестримною нетерплячкою. Марія Стюарт з іронією відповідає розлюченій Єлизаветі, що заплуталась у власній мережі.

¹ «Якщо королева Шотландії погодиться взяти Лестера, її визнають законною наступницею корони, неначе вона — її рідна донька» (англ.).

«Невдоволення моєї доброї сестри мене справді дивує, бо вибір, яким вона дорікає мені тепер, відбувся в цілковитій згоді з її бажаннями. Я відкинула всіх закордонних залицяльників і обрала англійця, що походить від королівської крові обох королівств і є в Англії першим принцом». На це Єлизавета не може нічого сказати, бо Марія Стюарт надто вже буквально — щоправда, в іншій формі — задовольнила її бажання. Вона обрала англійського дворянина, і то такого, якого Єлизавета послала їй у дім із двозначним наміром. Та оскільки, незважаючи на це все, Єлизавета, розгублена і нервозна, й далі тисне на Марію Стюарт пропозиціями і погрозами, Марія Стюарт зрештою висловлюється грубо і ясно. Її стримували гарними словами й розчаровували її сподівання так довго, що вона тепер зі згодою всієї країни сама зробила свій вибір. Байдужі до солодких чи уїдливих листів із Лондона, в Единбурзі в якнайшвидшому темпі спорядили весілля і ще швидше дали Дарнлі титул герцога Росс; англійський посланець, що останньої хвилини примчав учвал із пакою протестів з Англії, прибув якраз вчасно, щоб почути, що Генрі Дарнлі віднині проголошено королем і саме так до нього слід звертатися (*“namit and stylith”*).

29 липня забамкали весільні дзвони. В невеличкій католицькій замковій каплиці в Голіруді священник благословив шлюб. Марія Стюарт, завжди винахідлива, коли йдеться про представницьку церемонію, з цієї нагоди, приголомшивши всіх, з'явилася в жалобній сукні, тій самій, у якій була вдягнена під час похорону свого першого чоловіка, короля Франції; таким одягом вона прагнула прилюдно повідомити, що аж ніяк не легковажно забула свого першого чоловіка і стала вдруге перед вівтарем тільки на те, щоб задовольнити бажання своєї країни. Лише прослухавши месу й повернувшись до своєї кімнати, Марія Стюарт дає себе вмовити, — ця сцена чудово підготована, а святкове вбрання вже лежало напихваті, — коли Дарнлі звернувся до неї з ніжними проханнями, щоб вона скинула жалобну сукню і вдягнулася в барви свята і радості. На вулиці радісна юрба обступила замок, гроші розкидають повними жменями, королева і народ із радісним серцем віддаються веселощам. На превелику досаду Джона Нокса, що якраз тоді сам, маючи п'ятдесят шість років,

злігся як зі своєю другою дружиною з вісімнадцятирічною дівчиною, хоча жодна радість не видавалась йому дозволеною, чотири дні і чотири ночі буяла низка свят, немов тепер назавжди минула похмурість і настало блаженне царство молодості.

Розпач Єлизавети безмірний, коли вона, неодружена і не здатна одружитись, дізнається, що Марія Стюарт удруге стала дружиною. Адже Єлизавета своїми штучними викрутнями надто вже відсунула себе на другий план. Вона запропонувала королеві Шотландії свого щирого приятеля, але від нього перед усім світом відмовилися. Вона висунула заперечення проти Дарнлі, але їх байдуже знехтували. Вона послала посланця з останнім попередженням, але його змусили чекати перед зачиненими дверима, аж поки відбувся шлюб. Задля збереження свого авторитету Єлизавета повинна щось зробити. Вона має розірвати дипломатичні стосунки або оголосити війну. Але який тут знайти привід? Адже Марія Стюарт ясно й однозначно має слухність, задовольнила бажання Єлизавети не обирати жодного закордонного володаря, і цей шлюб бездоганний, Генрі Дарнлі — перший наступник англійського трону як правнук Генріха VII, чоловік, гідний королівської корони. Будь-який протест постфактум своїм безсилям лише продемонструє світові особисте роздратування Єлизавети.

Але двозначність була й лишиться все життя найпритаманнішою рисою поведінки Єлизавети. Навіть після першого прикрого досвіду вона не відступає від свого методу. Вона, звичайно, не оголошує війни Марії Стюарт, не відкликає посла, але потай намагається приготувати тій занадто щасливій парі найтяжчі прикрощі. Надто несмілива й обережна, щоб відкрито сперечатися за владу з Дарнлі та Марією Стюарт, Єлизавета в п'ятьмі гуртує сили проти неї. Бунтівників та невдоволених у Шотландії завжди знайти дуже легко, коли йдеться про бунт проти спадкового володаря, і цього разу серед них є навіть чоловік, що на голову вищий від усього того дрібного поріддя своєю зосередженою енергією і чесною силою ненависті. На весіллі сестри Морей був демонстративно відсутній, і на цю відсутність утаємничені звернули увагу

як на лихе знамення. Адже Морей — і саме це робить його постать незвичайно привабливою і таємничою — має дивовижний інстинкт відчувати зміну політичної погоди, з неймовірно впевненим передчуттям він угадує мить, коли ситуація повертає в небезпечний бік, і робить у цих випадках найрозумніше, що може зробити витончений політик: зникає. Він забирає руку від керма, і його раптом уже й не видно і годі знайти. Як у природі раптове пересихання річок та зникнення струмків провіщає велику стихійну катастрофу, так і зникнення Морей щоразу провіщає — історія Марії Стюарт доведе — політичне лихо. Морей спершу поводився ще пасивно. Він живе у своєму замку, вперто уникає двору, показуючи, що він як регент і покровитель протестантизму не схвалює вибору Дарнлі королем Шотландії. Але Єлизавета прагне більшого, ніж лише протесту проти нової королівської пари. Вона прагне бунту, і тому підбурює Морей і не менш невдоволеного Гамільтона. З суворим дорученням не скомпрометувати її саму, *“in the most secret way”*, найпотаємнішим способом, вона доручає одному зі своїх агентів підтримувати лордів військами і грошима *“as if from himself”*, наче діє він сам, а вона про те нічого не знає. Гроші падають у пожадливі руки лордів, наче роса на згорілу луку, їхня сміливість зростає, а обіцянки військової допомоги невдовзі призводять до бажаного для Англії повстання.

Мабуть, то була єдина помилка, яку скоїв заразом розумний і далекоглядний політик Морей: він справді поклався на найбільш ненадійну з усіх правительок і став на чолі того повстання. Щоправда, обережний Морей виступає не одразу, поки що він потай лише збирає союзників: власне, він хоче зачекати, поки Єлизавета відкрито виступить на захист протестантських лордів і він зможе виступити проти сестри не як бунтівник, а як оборонець церкви, що опинилася під загрозою. Проте Марія Стюарт, стривожена двозначною поведінкою брата і слушно не схотівши терпіти його вочевидь ворожого перебування осторонь, урочисто вимагає, щоб він з'явився для виправдань у парламенті. Морей, не менш гордий, ніж сестра, не приймає таке запрошення прийти як звинувачений, пихато відмовляється від послуху, і тому його разом із його прихильниками на людному ринковому май-

дані оголошують поза законом (*“put to the horn”*). Знову має вирішувати зброя замість розуму.

Відмінність темпераментів Марії Стюарт і Єлизавети завжди вкрай рельєфно проступає під час гострих постанов. Марія Стюарт швидко вирішує, її сміливість завжди нетерпляча, поривна і швидка. Натомість Єлизавета відповідно до своєї боязливої вдачі вагається і затує з постановами. Перше ніж вона продумала до кінця, чи треба давати скарбничому доручення спорядити військо і відкрито підтримати повстанців, Марія Стюарт уже вдарила. Вона випустила прокламацію, висунувши докладні звинувачення проти бунтівників. «Ви невдоволені, що нагромаджуєте багатство за багатством, почесні за почеснями, і прагнете цілковито прибрати до своїх рук і нас, і наше королівство, щоб потім правити ним, як вам заманеться, і змусити нас діяти тільки за вашою порадою, — одне слово, ви хочете самі бути королями й дозволити нам у найкращому випадку лише титул, а собі узурпувати керування королівством». Не гаючи ані години, смілива жінка скочила в сідло. З пістолями за поясом, поряд із молодим чоловіком у позолоченому обладунку, серед гурту дворян, які зберегли їй вірність, вона мчить на чолі нашвидкуруч скликаного війська назустріч бунтівникам. Весільна процесія мало не за ніч обернулася у воєнний похід. Та рішучість виправдала себе. Адже більшість баронів-супротивників злякалися цієї нової енергії, тим паче, що обіцяна допомога з Англії не прийшла, а Єлизавета й далі замість війська слала збентежені слова. Барони один за одним повертають понурі голови в бік законної володарки, тільки Морей не хоче гнути спину, але перше ніж він, покинутий усіма, спромігся зібрати справжнє військо, його вже розбили і він змушений утікати. Аж до кордону жвавим відважним чвалом женеться за ним переможна королівська пара. В середині жовтня Морей насилу врятувався на англійській території.

Перемога цілковита, всі барони й лорди королівства згуртувалися навколо Марії Стюарт, уперше вся Шотландія знову перебуває в руках одного короля і однієї королеви. Намить чуття безпеки в Марії Стюарт зміцніло так, що вона думає, чи не перейти їй до нападу і вдарити по Англії, де, як

вона знає, католицька меншина з радістю вітатиме її як визволительку, і розумніші за неї радники лише на превелику силу приборкують її шал. Але, хай там як, гречності вже настав кінець, відколи Марія Стюарт вибила своїй суперниці з рук усі карти, і відкриті, і приховані. Самостійно укладений шлюб був першим тріумфом Марії Стюарт над Єлизаветою, придушення бунту — другим; з веселим і вільним чуттям власної гідності вона може тепер дивитись у вічі своїй «добрій сестрі» по той бік кордону.

Якщо становище Єлизавети й доти було таким, що годі позаздрити, тепер, після поразки бунтівників, яким вона сприяла і яких заохочувала, воно стало просто страхітливим. Щоправда, завжди існував та існує міжнародний звичай, що бунтівників, яких потай підбурювали в сусідній країні, дезавуюють у разі їхньої поразки. Але, як і завжди під час лиха, коли прикрі пригоди йдуть одна за одною, одна з грошових сум, які Єлизавета пересилала лордам, потрапила завдяки сміливому наїзду до рук Босвелла, смертельного ворога Морея, отже, є безперечний доказ причетності Єлизавети. Друга прикрість: Морея, тікаючи, подався, зрозуміла річ, у країну, з якої йому і гучно, і пошепки обіцяли підтримку, тобто в Англію, і переможений раптом з'явився навіть у Лондоні. Страхітлива скрутна ситуація для загалом досвідченої майстрині подвійної гри! Адже, прийнявши при дворі Морея, бунтівника проти Марії Стюарт, вона постфактум схвалить повстання. А якщо прилюдно зганьбить свого потаємного союзника, спровадивши його геть, як легко тоді озлоблений чоловік може наговорити про свого грошодавця всякої всячини, про яку краще щоб не знали на іноземних дворах, — Єлизавета навряд чи коли-небудь унаслідок своєї двозначності опинялася ще в гіршій патовій ситуації, ніж цієї миті.

Але, на щастя, XVI сторіччя було сторіччям майстерних комедій, тому Єлизавета аж ніяк не випадково дихала тим самим міцним і сміливим життєдайним повітрям, що й Шекспір і Бен Джонсон. Природжена актриса, вона, немов якась королева в театрі на великій сцені, розуміє, що в палацах Гемптон-Корт і Вестмінстерському можна грати не гірше, ніж у театрах «Глобус» і «Фортуна». Тільки-но Єлизавета почула,

що приїхав незручний союзник, Морей того самого вечора на своєрідній генеральній репетиції вивчив під керівництвом Сесіла роль, яку мав грати наступного дня для порятунку честі Єлизавети.

Було б важко вигадати щось зухваліше за комедію, яка сталася наступного дня. Французький посол прийшов із візитом до королеви і розмовляв, — як він міг здогадатися, що його привели туди для фарсу! — з Єлизаветою про політичні справи. Раптом заходить слуга й доповідає про графа Морей. Королева морщить чоло. Як? Може, вона не розчула? Справді лорд Морей? Як цей нищий бунтівник проти її «доброї сестри» добувся до Лондона? І як він міг наважитись — нечуване зухвальство! — показатися їй на очі, якщо вона — світ знає про це — має одну душу й одне серце зі своєю любою родичкою? Бідолашна Єлизавета! Спершу вона навіть отямитись не може від подиву та обурення! Але все-таки після похмурих вагань королева вирішує прийняти «зухвальця», але, бережи Господи, не сама! Ні, Єлизавета наполегливо затримує французького посла, щоб мати на місці свідка її «щирого» гніву.

Тепер грати має вже Морей. Він украй поважно відтворює завчену сцену. Вже сама його поява напрочуд добре стилізована під усвідомлення провини. Смиренно й нерішуче, а не своєю колишньою прямою і сміливою ходою, увесь у чорному, підступає він, стає на одне коліно, як прохач, і озивається до королеви шотландською мовою. Єлизавета одразу уриває його й наказує говорити французькою мовою, щоб посол міг розуміти розмову і ніхто не міг стверджувати, ніби королева має якісь таємниці з таким мерзенним бунтівником. Морей, вочевидь збентежившись, щось бурмоче, але Єлизавета одразу переходить на вищий реєстр: вона не розуміє, як він, утікач і бунтівник проти її подруги, міг наважитися прийти непроханим на її двір. Звичайно, інколи між нею і Марією Стюарт траплялися різні непорозуміння, але вони ніколи не мали поважного характеру. Вона завжди вважала королеву Шотландії за свою добру сестру і сподівається, що так буде завжди. Якщо Морей не зможе довести, що він тільки з дурної голови або в стані самозахисту піднявся проти своєї володарки, вона звелить арештувати його і притягнути до відповідальності за бунтівні дії. Тож нехай Морей захищається.

Морей, добре вивчивши під керівництвом Сесіла свою роль, достеменно знає, що тепер він може казати що завгодно, крім одного: правди. Він знає, що повинен узяти всю провину на себе, тільки на себе, щоб виправдати Єлизавету перед послом і вона видавалася цілком непричетною до бунту, який наказала влаштувати. Морей має подбати про алібі для неї. Замість звинувачувати себе через бунт проти Марії Стюарт, він починає розхвалювати до небес свою єдинокровну сестру. Вона б давала йому землі, почесні та винагороди, які набагато перевершують його заслуги, і тому він завжди найвірніше служив їй, тож тільки страх перед змовою проти нього, тільки тривога, що його можуть убити, спонукала його до таких нерозумних дій. А до Єлизавети він прийшов тільки тому, щоб вона в своїй доброті допомогла йому попросити прощення в його володарки, королеви Шотландії.

Ці слова вже правлять за чудове виправдання для головного призвідця бунту. Але Єлизавета потребує більшого. Адже вона не на те влаштувала цю комедію, щоб Морей перед послом узяв усю провину на себе, а на те, щоб він як головний свідок розповів, що Єлизавета ані найменшою мірою не причетна до того бунту. Велика брехня ніколи не коштує спритному політикові більше, ніж ковток вільного повітря, тож Морей урочисто запевняє перед послом, що Єлизавета «анітрохи не знала про ту змову і ніколи не заохочувала його чи його друзів відмовити в послуху їхній королівській володарці».

Тепер Єлизавета має бажане алібі. Вона цілком виправдана. Тепер із чудовим театральним пафосом вона може перед послом нагримати на свого партнера: «Аж тепер ви сказали правду! Адже ані я, ані будь-хто інший від мого ім'я не підбурював вас проти вашої королеви. Така ница зрада може подати тільки лихий приклад і заохотити моїх підданих до бунту проти мене. Тому, негідний зраднику, постарайтеся сезнути з моїх очей».

Морей дуже низько схиляє голову, можливо, щоб приховати усмішку на вустах. Він не забув багатьох тисяч фунтів стерлінгів, переданих його дружині та іншим лордам від ім'я королеви, не забув листи, намовляння Рендольфа, обіцянки державної канцелярії. Але він знає: якщо він удає тепер цапа

розгрішення, Єлизавета не прожене його в пустелю. Та й французький посол стоїть тихо і начебто шанобливо, як культурна людина він уміє оцінити добру комедію. Лише вдома він заусміхається, коли сидітиме сам за столом і повідомлятиме про цю сцену в Париж. Мабуть, не зовсім весело тієї миті лише Єлизаветі; можливо, вона сама не вірить, що хто-небудь повірив їй. Але принаймні ніхто не наважився відверто засумніватись, подобу збережено, чого варта та правда! Єлизавета, зашурхотівши широкими уборами, велично і мовчки вийшла з зали.

Ніщо не свідчить переконливіше про могутність Марії Стюарт тієї миті, як те, що її суперниця була змушена вдатися до таких дрібних викрутнів, щоб після програної битви забезпечити собі принаймні моральний відступ. Тепер королева Шотландії може гордо підвести голову, їй усе пощастило зробити так, як вона хотіла. Чоловік, якого вона обрала, ходить у короні. Барони, які повстали проти неї, повернулися або, оголошені поза законом, пішли у вигнання. Всі зорі прихильні до неї, а коли від нового шлюбного союзу буде ще й спадкоємець, тоді справдиться її остання, найбільша мрія: Стюарт стане наступником трону об'єднаних Шотландії і Англії.

Прихильно стоять зорі, спокій, наче рідкісне благословення, запанував у країні. Тепер Марія Стюарт може спочити й радіти нарешті заслуженому щастю. Але страждати від неспокою і створювати неспокій — закон її нездоланної натури. Якщо комусь дісталось несамовите серце, він матиме невелику користь, коли зовнішній світ даруватиме йому щастя і мир. Адже воно нестримно, саме по собі породжуватиме нову згубу й нові небезпеки.

Розділ 8

ДОЛЕНОСНА НІЧ У ГОЛІРУДІ

9 березня 1566 року

Якщо почуття щире і повне, воно не рахує і не ошадить, не вагається й не запитує: коли кохає якась монарша натура, це означає цілковиту відданість і марнотратство. В перші

тижні шлюбу Марія Стюарт не здатна засвідчити ще більше виявів прихильності до свого молодого чоловіка. Вона щодня приголомшує Дарнлі новими подарунками, дарує то коня, то одяг, тисячі дрібних і ніжних дрібничок після того, як дала йому все велике: королівський титул і своє неспокійне серце. «Йому найповнішою мірою дано все, — повідомляє в Лондон англійський посол, — що жінка з честю могла б дати чоловікові. Всяку похвалу, всі почесті, які королева могла дати, давно вже дано йому. Їй не подобається ніхто, хто не до вподоби йому, і я маю сказати ще більше: вона підпорядкувала йому всю свою волю». Марія Стюарт відповідно до своєї несамовитої натури не здатна нічого робити наполовину, тож і робить усе повною мірою, ба навіть більше, ніж повною: віддаючись, вона без вагань і боязкості, нестямно й марнотратно без міри дарує себе. «Вона цілковито підпорядкувалася його волі, — пише Рендольф, — і дозволяє керувати собою і вести себе, як йому заманеться». Як палко закохана Марія Стюарт розчиняє все своє життя в послуху й екстатичній покорі. В закоханої жінки тільки страхітлива гордість може так велично обернутись у страхітливу відданість.

Проте великі подарунки — ласка тільки для тих, хто гідний їх, для будь-кого іншого вони становлять небезпеку. Сильні характери стають сильніші внаслідок раптового збільшення своєї влади (адже влада — їхня природна стихія), слабкі характери гинуть від незаслуженого щастя. Тріумф робить їх не смиренними, а зарозумілими, дурні, як діти, вони плутають подарунок, що дістався їм, із власними заслугами. Невдовзі виявляється, що притаманне Марії Стюарт швидко й необмежене прагнення дарувати згубно марнується на вузьколобого і пихатого юнака, який ще сам потребує вихователя замість почуватися паном великодушної і щиросердої королеви. Адже Дарнлі, тільки-но помітивши, якої сили він набув, стає зарозумілим і зухвалим. Він приймає подарунки Марії Стюарт як данину, яку мають давати йому, ласку кохання королеви — як належне йому чоловіче право; піднесений до пана, він думає, ніби має право ставитись до неї як до підлеглої. Маючи жалюгідну натуру, серце з воску, — *“heart of wax”*, як згодом зневажливо казатиме про нього сама Марія Стюарт, — розбещений юнак утрачає всякі гальма, надимається

і владно втручається в державні справи. Минулися вірші й делікатні манери, в них уже немає потреби, тепер Дарнлі гримить на раді, розмовляє брутально і гучно, п'є зі своїми приятелями й вичитує королеві, коли вона одного разу намагалася витягти його з цього негідного товариства, так ганебно, що прилюдно принижена розплакалася. Через те, що Марія Стюарт подарувала Дарнлі титул короля, — тільки титул, більш нічого, — він думає, ніби він тепер справжній король і несамовито вимагає спільного володарювання, *matrimonial crown*, матримоніальної корони, ще до того, як у нього засіялася борода, дев'ятнадцятирічний хлопчак хоче правити в Шотландії як необмежений володар. Але вже кожен бачить: за тим зухвальством немає справжньої сміливості, за похвальбою немає рішучої волі. Невдовзі Марія Стюарт уже не може не відчувати сорому, що змарнувала своє перше і найгарніше любовне почуття на невдячного йолопа. Запізно, як дуже часто, вона могла б тепер каятися, що зневажила зичливі застороги своїх найкращих радників.

Що ж, у житті жінки немає глибшого приниження, ніж передчасно віддатися чоловікові, негідному її великого кохання; справжня жінка ніколи не зможе простити такої провини ані собі, ані тому, хто став причиною. Після такої пристрасті між двома людьми лише холодність і гладенька чемність були б протиприродні; загорівшись, чуття має палати далі, воно може лише змінити свою барву, тьмяно курити ненавистю і зневагою замість яскраво полум'яніти як кохання й пожежа. Отож Марія Стюарт, завжди нестримна в своїх почуттях, тільки-но помітивши, що Дарнлі нічого не вартий, одразу позбавляє його своєї ласки, і то, мабуть, швидше й раптовіше, ніж зробила б розважлива і схильна до розрахунків жінка. З однієї крайності вона переходить у другу. Мало-помалу Марія Стюарт відбирає тепер у Дарнлі те, що давала йому в першому пориві пристрасті, не думаючи і не рахуючи. Про фактичне спільне королювання, про *matrimonial crown*, яку вона свого часу дала шістнадцятирічному Франциску II, вже немає мови. Повний злоби, Дарнлі помічає, що його вже не запрошують на важливі засідання державної ради й забороняють йому мати на своєму гербі королівські регалії. Опущений до ролі простого чоловіка володарки, він раптом грає тепер при

дворі замість омріяної головної ролі лише роль роздратованого резонера. Невдовзі зневажливе ставлення до Дарнлі переймають і придворні; його приятель Давід Ріцціо вже не показує йому ніяких державних документів і запечатує, не запитуючи його, *iron stamp*, залізною печаттю з підписом короля, всі листи, англійський посол уже відмовляє йому в титулі «Величність» і вже на Різдво, коли навряд чи й півроку минуло після мішурних тижнів, може повідомляти про “*strange alterations*”, дивні зміни, на шотландському королівському дворі. «Ще недавно казали: король і королева, а тепер уже просто говорять про чоловіка королеви. Він уже зник, що в усіх указах його називали першим, а тепер він уже на другому місці. Недавно деякі монети карбували з двома головами “*Henricus et Maria*”, але їх скоро вилучили й замінили іншими. Між ними обома існує певна незгода, але, оскільки це *amantium irae*¹, як кажуть, удавшись до *household words*², це все не мало б значення за умови, що не стане ще гірше».

А гірше таки сталося! До дошкульної зневаги, яку папєровий король змушений терпіти на власному дворі, додалася ще й таємна і найдошкульніша зневага як шлюбного чоловіка. Марія Стюарт, чесна до глибин душі натура, багато років була змушена вчитися брехати в політиці, але там, де йшлося про її особисті почуття, ніколи не могла прикидатися. Тільки-но вона збагнула, на якого нікчому змарнувала свою пристрасть, тільки-но з-поза створеного фантазією Дарнлі тижнів сватання показався дурний, марнославний, зухвалий і невдячний юнак, фізична закоханість миттю обернулась у фізичну огиду. Марії Стюарт стало абсолютно нестерпно й далі надавати своє тіло чоловікові, відколи її серце відчужилось від нього.

Отож королева, тільки-но відчувши вагітність, уникає обіймів Дарнлі під усілякими приводами. Вона вдає то хвору, то втомлену, і щоразу знаходить інші причини, щоб відмовити йому. Якщо Марія Стюарт у перші місяці (Дарнлі в гніві сам розповів про ці подробиці) домагалася його чуттєвих пестощів, тепер вона ганьбить його частими відмовами. На-

¹ «Сварки закоханих» (латин.).

² «Поширеного народного вислову» (англ.).

віть у найінтимнішій сфері, де Дарнлі спершу здобув владу над цієї жінкою, він почувається раптом — це найглибша, бо найтяжча образа — позбавленим прав і відкинутим.

Дарнлі не має душевної сили замовчати свою поразку. Подурному, як йолоп, він базікає і кричить про свою скривдженість в усіх людних місцях, бурчить і погрожує, вихваляється і заявляє про страхітливую помсту. Але що гучніше він викрикує свою злобу, то сміховиннішими видаються його балачки, і через кілька місяців він, незважаючи на свій королівський титул, уже не хто інший, як набридливий і надутий нероба, до якого кожен байдуже обертається плечима. Перед ним уже не вклоняються, а тільки сміються, коли цей *Henricus, Rex Scotiae*, чогось хоче, бажає або вимагає. Для володаря ненависть ніколи не буває такою згубною, як загальна зневага.

Страхітливе розчарування, яке Марія Стюарт пережила з Дарнлі, не тільки суто людське, а й політичне. Вона сподівалася, що поряд із юним, душею і тілом відданим їй чоловіком, стане нарешті незалежною від опіки Морея, Мейтленда і баронів. Але разом із медовим місяцем зникли й усі ілюзії. Задля Дарнлі вона відштовхнула Морея і Мейтленда, а тепер самотніша, ніж будь-якої іншої пори. Але така натура, як її, навіть украй розчарована, не може жити без довіри, Марія Стюарт завжди шукає надійних людей, на яких можна безумовно покластися. Вона краще обере кого-небудь, хто походить із нижніх верств, не має імпозантності Морея чи Мейтленда, зате має чесноту, яка найпотрібніша Марії Стюарт на шотландському дворі й дорожча за всі таланти слуги: безумовну вірність і надійність.

Випадок привів одного такого чоловіка в країну. Коли маркіз Морета, савойський посланець, відвідував Шотландію, в його почті був молодий темношкірий (*“in visage very black”*) п'ємонтець Давід Ріцціо, що мав десь двадцять вісім років, круглі пильні очі й свіжі вуста, які добре вміли співати (*“particolarmente era buon musico”*). Що ж, як відомо, поети та музики при романтичному дворі Марії Стюарт завжди були бажаними гостями. І від батька, і від матері вона має в своїй крові палку прихильність до красних мистецтв, ніщо так не зачаровує її й не дає їй такого щастя серед навколишньої по-

хмурості, як радість слухати гарні голоси, гру на скрипці та лютні. Якраз тоді в її хорі бракувало басиста, а оскільки *seigneur Davie* (відтепер у вузькому колі його називали вже так) не тільки вмів добре співати, а й тямив добре складати слова і ноти, Марія Стюарт просить Морету, щоб він лишив їй для особистої служби *buon musico*. Морета погодився, і так само й Ріцціо, його взяли на службу з річною платнею шістдесят п'ять фунтів стерлінгів. У бухгалтерських книгах його записали під ім'ям "*David le Chantre*", «Давід Співак», серед челяді як "*valet de chamber*", камердинера, але саме по собі це не означало нічого принизливого, бо аж до часів Бетховена музикантів навіть із божественним талантом зараховували просто до челяді. Вольфганг Амадей Моцарт і старий сивоголовий Гайдн ще їли, дарма що мали славу в усій Європі, не за двірським столом з дворянами і володарями, а за ненакритим столом разом зі шталмейстерами і камеристками.

Але Ріцціо разом зі своїм гарним голосом привіз ще й світлу голову, свіжий, енергійний розум і добру мистецьку культуру. Він розмовляє латиною не менш вільно, ніж французькою та італійською, пише з добрим стилем, а один із його збережених сонетів свідчить про поетичний смак і справжнє чуття форми. Невдовзі в нього з'являється омріяна нагода покинути стіл для слуг. Роле, таємний секретар Марії Стюарт, мав невелику опірність проти поширеної на шотландському дворі епідемічної хвороби: проти англійського підкупу. Королева без зайвих церемоній була змушена звільнити його зі служби. На вільне місце в своєму робочому кабінеті вона тепер садить проворного Ріцціо, й відтоді він швидко піднімається все вгору та вгору. З просто писаря він невдовзі стає вже радником. Згодом Марія Стюарт уже не диктує листи п'ємонтському секретареві, а він сам складає їх на свій розсуд; за кілька тижнів його особистий вплив на шотландські державні справи стає вже відчутним. Швидкий шлюб із католиком Дарнлі великою мірою був його витвором, а незвичайну твердість, із якою королева не захотіла зласкавитись над Мореєм і рештою шотландських бунтівників, приписують, певне, слушно, його махінаціям. Ріцціо начебто був водночас ще й папським агентом при шотландському дворі, — можливо, це факт, а може, тільки підозра, але, навіть якщо

він був палко відданий папській, католицькій справі, то, хай там як, служив Марії Стюарт із набагато більшою відданістю, ніж доти вона бачила в Шотландії. А в кому Марія Стюарт відчуває вірність, того вона вміє гідно винагородити; до кого вона може промовляти з відкритим серцем, тому показує ще й відкрити долоню. Помітно, надто вже помітно вирізняє вона Ріцціо, дарує йому коштовні убори, довіряє державну печатку і всі державні таємниці. Небагато минуло й часу, як слуга Давід Ріцціо став великим паном, що їсть за столом королеви з її подругами, як *maitre de plaisir*, організатор розваг, як колись Шастеляр (згубна спорідненість долі), енергійно допомагає влаштовувати при дворі музичні свята та інші веселощі, слуга дедалі більшою мірою перетворюється в приятеля. На задрість прислуги, цей неродовитий іноземець може до пізньої ночі засиджуватись у покоях королеви, перебуваючи в тісному довірчому спілкуванні з нею; одягнений, мов принц, зверхній і відчужений, найвищу державну службу виконує чоловік, який лише кілька років тому прийшов на цей двір у дрантивому лакейському вбранні, не маючи геть нічого, крім дрібки милозвучності в горлянці. А тепер без його волі та відома на шотландському дворі вже не вирішують нічого. Але, дарма що пан над усіма іншими, Ріцціо водночас — найвірніший слуга своєї королеви.

А ось і друга надійна опора самостійності Марії Стюарт: не тільки політична, а й військова влада перебуває в надійних руках. Тут теж коло неї стоїть новий чоловік, лорд Босвелл, що замолоду вже обстоював справу її матері, Марії де Гіз, проти лордів протестантської конгрегації — хоч і сам протестант — і через ненависть Морея був змушений покинути Шотландію. Після падіння свого смертельного ворога він повернувся, став зі своїми людьми поряд із королевою, віддавшись у її розпорядження, і його сила була немала. І сам готовий до всяких пригод войовник, що не знав вагань, залізна натура, однаково палка і в любові, і в ненависті, Босвелл має за собою своїх *borderers*, людей прикордоння. Вже сама його постать означає рішучу армію: Марія Стюарт з удячністю призначає його грос-адміралом і знає: хоч проти кого точитиметься війна, він завжди буде коло неї, щоб захищати її та її право на корону.

З цими обома особисто вірними їй постатями двадцяти-трирічна Марія Стюарт нарешті цупко тримає в руках обидві віжки влади, політичну та військову. Тепер вона вперше могла б наважитись правити сама проти всіх, і ця необережна жінка завжди наважувалась на кожен ризик.

Але в Шотландії, коли якийсь король справді хоче правити, лорди щоразу бороняться. Ніщо не може бути нестерпнішим для цих непокірних і впертих, як монархія, що ані домагається їхньої прихильності, ані боїться їх. Морей та інші бунтівники наполягають з Англії, щоб скасували їхнє покарання. Вони підкладають усі міни, навіть срібні та золоті, а оскільки Марія Стюарт лишається несподівано непохитною, аристократія звертає своє невдоволення передусім проти її радника Ріцціо; невдовзі в замках уже лунає потаємний буркіт і шепіт. Сповнені озлоблення, протестанти відчують, що в Голіруді діє витончена дипломатія макіавеллівської школи. Вони навіть здогадуються, немов могли знати, що Шотландію втягують у великий таємний план Контрреформації, можливо, Марія Стюарт уже справді взяла на себе зобов'язання перед великим католицьким союзом. Відповідальність за це скидають передусім на чужого зайду Ріцціо, що, хоч і тішиться необмеженою довірою володарки, не має при дворі жодного приятеля. Розумні люди завжди вдаються до найбезглуздіших дій. Замість скромно приховувати свою владу Ріцціо — споконвічна помилка всіх вискочнів — хвальковито виставляє її на показ. Гордості шотландських аристократів нестерпне насамперед те, що вони змушені дивитись, як колишній слуга, зайшлий мандрівний музикант сумнівного походження може в покоях королеви, коло самісінької спальні, проводити годину за годиною в довірчих розмовах. Дедалі похмурішою стає підозра, що мета цих таємних розмов — знищення Реформації і утвердження католицизму. Щоб вчасно перекреслити всі ці плани, низка протестантських лордів потай укладає змову.

Що ж, шотландська аристократія вже не одне сторіччя знає лише один метод розправи з незручним противником: смерть. Тільки тоді, коли розтопчуть павука, який випрядає всі ті потаємні нитки, тільки тоді, коли приберуть цього спритного і непроникного італійського авантюрника, — тільки тоді лорди знову матимуть стерно в руках, а Марія Стюарт знову стане

поступлива. Цей план, — прибрати Ріцціо, вдавшись до вбивства, — здається, досить рано здобув прихильників серед аристократії, бо за кілька місяців до вбивства англійський посол уже повідомляє до Лондона: «Господь готує або йому швидкий кінець, або їм нестерпне життя». Але для відкритого бунту змовники довго не знаходять справжньої мужності. В їхніх кістках глибоко засів страх, вони пам'ятають, як швидко і твердо Марія Стюарт розгромила останній бунт, їм не дуже хочеться скуштувати долі Морєя та решти емігрантів. Але не менше вони бояться й залізної руки Босвелла, що полюбляє сильно вдарити і, як вони знають, надто зарозумілий, щоб пристати до їхньої змови. Отож змовники можуть тільки бурчати і потай стискати кулаки, аж поки зрештою хтось із них — то була подиявольському геніальна думка — склав план перетворити вбивство Ріцціо з акту бунту в законний і патріотичний учинок, поставивши на чолі змови як покровителя Дарнлі, самого короля. На перший погляд ця думка видається безглуздою. Володар країни змовляється проти своєї дружини, король проти королеви? Але така комбінація виявляється психологічно слушною, бо, як і в кожній слабкій людині, рушієм усіх дій Дарнлі є невдоволене марнославство. Ріцціо дісталось надто багато влади, щоб повалений Дарнлі не міг невдоволено заздрити колишньому приятелю. Цей зайшлий злидар провадить дипломатичні переговори, про які він, *Henricus, Rex Scotiae*, нічого не знає, сидить у покоях королеви до першої, до другої години ночі, хоча такої пори дружина має бути зі своїм чоловіком, а влада Ріцціо зростає день у день тією самою мірою, якою влада Дарнлі зменшується на очах в усього двору. Дарнлі, — можливо, слушно, — пояснює відмову Марії Стюарт дати йому право урядувати разом із нею, дати *matrimonial crown*, впливом Ріцціо, і вже цього було б досить, щоб розпалити ненависть ображеного і позбавленого внутрішньої шляхетності чоловіка. Але лорди капають ще пекучішу отруту у відкриту рану його марнославства, роз'ятрюють найболючішу рану Дарнлі, б'ють по його чоловічій честі. Завдяки різноманітним натякам лорди пробуджують у ньому підозру, що Ріцціо поділяє з королевою не тільки стіл, а й ліжко. В це припущення, яке саме по собі годі довести, озлоблений Дарнлі вірить надто вже з великою охотою внаслідок обставини, що Марія Стюарт останнім часом дедалі

частіше відмовляє йому як дружина. Може, це тому, виникає страхітлива думка, що вона віддає перевагу тому чорношкірому музикантові? Ображене честолюбство, яке не має мужності для відкритої і виразної скарги, завжди легко піддається підозрі, натура, яка не довіряє сама собі, швидко не довірятиме будь-кому іншому. Лордам не треба дуже довго й під'юджувати Дарнлі, щоб збити його з пантелику й озлобити. Невдовзі Дарнлі вже твердо переконаний, що «йому заподіяно найтяжчу ганьбу, яка може спіткати чоловіка». Отож сталася неймовірна подія: король виступив на чолі змови проти своєї дружини, проти королеви.

Ніколи не довели й не доведуть, що дрібний темношкірий музикант Давід Ріцціо справді став коханцем Марії Стюарт. Але саме відкрита прихильність, яку королева перед усім двором засвідчувала своєму таємному писареві, найенергійніше промовляє проти такої підозри. Навіть припустивши, що між духовною близькістю чоловіка і жінки і фізичним зв'язком пролягає лише вузька межа, яку інколи спромагаються перескочити якась неспокійна хвилина, напружений жест, Марія Стюарт, тоді вже вагітна, засвідчує таку впевненість і безтурботність своєї королівської приязні до Ріцціо, що їх справжня перелюбниця не демонструвала б ніколи. Якби Марія Стюарт справді перебувала в недозволених стосунках із Ріцціо, її першим і найприроднішим бажанням було б намагання уникати всього, що видавалося б підозрілим; вона б не сиділа з ним до пізнього ранку в своїх покоях, граючи на музичних інструментах і в карти, не лишалася б із ним сама в робочому кабінеті під час писання дипломатичних листів. Але, як і у випадку з Шастеляром, і цього разу саме прихильне ставлення Марії Стюарт, її зневага до *on dit*, до пліток, її владна піднесеність над усіма балачками й чутками, її природна невимушеність стали небезпекою. Майже завжди необережність і сміливість поєднуються в одному характері як безпека і чеснота, немов лицьовий і зворотний боки однієї монети: тільки боягузи й невпевнені бояться подоби провини і діють обережно та обраховано.

Але, хоч яка лиха та безглузда, чутка, поширена про жінку, розійшовшись, уже не зникає. З вуст до вуст її передають

далі, і кожен звук породжує цікавість. Навіть через півсторіччя Генріх IV повірив у ту обмову і глузував із Якова VI, англійського короля, сина, якого тоді Марія Стюарт носила в своєму лоні, мовляв, його, власне, годилося назвати Соломоном, бо, як і Соломон, він син Давида. Слава Марії Стюарт удруге зазнає тяжкої шкоди, проте не через її провину, а внаслідок необережності.

Змовники, які підбурювали Дарнлі, й самі не вірили у власну вигадку, і про це свідчить і те, що через два роки вони врочисто проголосили королем Яковом VI цього начебто бастарда. Потомку перелюбниці і зайшого музиканта ті зарозумілі ніколи б не склали присяги. Навіть у своїй ненависті брехуни ще тоді знали правду, й обмова служить їм тільки на те, щоб розлютити Дарнлі. На вже й так надміру роздратованого і збентеженого своїм чуттям меншовартості підозра справляє стихійний вплив: лють, мов полум'я, шугає йому у голову, він, мов бугай, кидається на повішену червону тканину, і мчить, засліплений гнівом, у розігріту ненавистю змову. Не міркуючи, Дарнлі дає себе зловити в пастку змови проти своєї дружини, тож через кілька днів ніхто так несамовито не жадає крові Ріццію, як його колишній приятель, що поділяв із ним стіл та ліжка і — незначний, приїжджий з Італії музикант — допоміг йому отримати корону.

Політичне вбивство тієї пори становило для шотландської аристократії врочисту справу: вона не б'є похапцем і зопалу, піддавшись першому гніву, а завбачливо зобов'язує партнерів — адже честь і присяга запропонували б їм не досить безпеки, для цього вони надто добре знають один одного — печаттю і листом для цієї химерної лицарської справи, наче вона була законна. Під час усяких заходів, продиктованих насильством, дворяни, немов складаючи договір про купівлю, охайно і ясно записують на пергаменті так званий *covenant* або *bond*, заповіт або договір, яким бандити-аристократи зобов'язуються триматись укупі за всіх обставин, бо тільки як група, як згряя вони відчують досить духу, щоб піднятися проти свого володаря. Цього разу — вперше в шотландській історії — змовникам дісталася честь мати підпис короля на такому *bond*. Лорди і Дарнлі чесно й правдиво уклали дві уго-

ди, якими відтручений король і відкинуті барони взяли на себе спільне зобов'язання забрати владу з рук Марії Стюарт. У першій угоді Дарнлі пообіцяв у будь-якому випадку лишити змовників *shaitless*, безкарними, й особисто захищати їх, та ще й боронити навіть у присутності королеви. Далі він зобов'язався закликати назад у країну вигнаних лордів, яким будуть прощені всі їхні *faults*, провини, тільки-но йому передадуть королівську владу, *matrimonial crown*, у якій йому досі відмовляла Марія Стюарт; далі він пообіцяв захищати права *kirk* проти всяких обмежень. За це лорди-змовники пообіцяли в другій угоді — зворотних зобов'язаннях, як можна було б сказати по-діловому — дати Дарнлі цю *matrimonial crown* і навіть (ми побачимо, що вони аж ніяк не бездумно передбачили цю можливість) лишити йому королівське право в разі передчасної смерті королеви. Але за цими начебто ясними словами проблискує більше, ніж розуміє Дарнлі, — англійський посол розчув правильно справжній текст, — а саме: намір узагалі позбутися Марії Стюарт і з допомогою «нещасного випадку» знешкодити її разом із Ріцціо.

Тільки-но були поставлені підписи під цими ганебними оборудками, як уже чвалують вісники повідомити Морея, щоб він готувався до повернення. Англійський посол, який великою мірою сприяє тій змові, дбає зі свого боку, щоб Єлизавета вчасно дізналася про криваву несподіванку, задуману для її сусідки-королеви. «Я тепер уже знаю напевне, — писав він ще 13 лютого, отже, задовго до вбивства, в Лондон, — що королева шкодує про свій шлюб і ненавидить Дарнлі та всю його зграю. Я знаю ще й те, що він має намір бути учасником гри ("*partaker in play and game*") і що між батьком і сином відбуваються певні махінації, щоб усупереч її волі дійти до корони. Я знаю, коли це вдасться, Давіду зі згоди короля в наступні десять днів переріжуть горлянку». Цей шпигун, здається, достеменно знає й про приховані наміри змовників. «До моїх вух дійшли ще прикриші чутки: навіть про замах на її особу». Після цього листа вже не може бути сумніву, що змова мала дальші цілі, ніж гадав собі йолоп Дарнлі, бо удар, начебто спрямований проти Ріцціо, призначений самій Марії Стюарт і загрожує її життю не менше, ніж його. Але дурноверхий Дарнлі — найбоягузливіші натури завжди стають найжор-

стокіші, тільки-но відчувши владу за собою — прагне надто вже витонченої помсти чоловікові, що забрав у нього печатку, забрав довіру дружини. Він наполягає, щоб принизити дружину, щоб убивство відбулося в її присутності: засліплення легкодуха, який сподівається своїм «покаранням» зігнути сильну натуру і, вдавшись до бруталного застосування сили, знову загнудати жінку, яка зневажає його. Відповідно до побажань Дарнлі бойня справді відбулася в покоях його вагітної дружини, а за слушний день обрали 9 березня: огидність виконання має перевершити ницість удару.

Якщо Єлизавета та її міністри в Лондоні вже кілька тижнів знають усі подробиці (проте не попереджає по-сестринському ту, кому загрожує небезпека), якщо Морей тримає на кордоні осідланих коней, а Джон Нокс уже підготував проповідь, щоб розхвалити вбивство як *“most worthy of all praise”*, найгідніший усіх похвал, учинок, Марія Стюарт, яку зрадили всі, ні про що не здогадується. Саме в останні дні Дарнлі — прикидання завжди надає зраді особливій огидності — став незвичайно лагідним, і ніщо не дає їй змоги припустити, яку ніч жакіть і розтягнену на роки лиху долю започаткує вечір 9 березня. Натомість Ріцціо отримав засторогу, написану невідомою рукою, але не надав їй значення, бо Дарнлі поплудні, щоб приспати недовіру, запросив його пограти в лапту, і музикант радісно й безтурботно приймає запрошення колишнього доброго приятеля.

Тим часом настав вечір. Марія Стюарт, як і завжди, наказала принести вечерю в кімнату в башті, що міститься на другому поверсі поряд із її спальним покоєм; кімната невелика, і в ній досить місця лише для найближчого товариства. Вузьке родинне коло — кілька аристократів і єдинокровна сестра Марії Стюарт — сіли навколо важкого дубового столу, горять воскові свічки у срібному канделябрі. Навпроти королеви сидить Давід Ріцціо, вбраний, як великий пан, із капелюхом *à la mode de France*, за французькою модою, на голові, в одязі зі штوفу, отороченому хутром; він жваво розповідає щось, і, можливо, після вечері товариство гратиме трохи музики або розважатиметься якимсь іншим недбалим способом. Немає нічого незвичайного в тому, що завісу, яка вела до спального покою

королеви, раптом відсунули вбік і зайшов Дарнлі, король, чоловік; усі одразу підвелися, посунулися, звільнивши за тісним столом місце для рідкісного гостя поряд із його дружиною, яку він легенько обняв і привітав поцілунком Іуди. Розмова жваво точиться далі, тарілкі та келихи приязно бряжчать і подзенькують, немов на честь гостей лунає музика.

Таж ось завіса колихнулася вдруге. Тепер усі, здивовані, розгнівані, перелякані, зірвалися на ноги, бо в дверях стоїть, немов чорний янгол у повному лицарському обладунку, лорд Патрік Рутвен, його всі боялися, бо він мав славу чарівника: один зі змовників з оголеним мечем у руках. Його обличчя видавалося надто вже блідим, бо він, тяжкохворий, у гарячці, підвівся з ліжка, щоб не проґавити похвальний учинок, і з його гарячих очей промовляє тверда рішучість. Королева, одразу здогадавшись про лихо, — адже ніхто, крім її чоловіка, не мав права підніматися таємними гвинтовими сходами, які вели до спального покою, — криком запитала Рутвена, хто йому дозволив без попередження вдертися до неї. Але холоднокровний Рутвен із незворушним спокоєм відповідає, що не має нічого лихого в думці ані проти неї, ані проти когось іншого. Він прийшов тільки через *“yonder poltroon David”*, того боягуза Давіда.

Ріццію зблід під пишним капелюхом і судомно схопився рукою за стіл. Він одразу збагнув, що чекає його. Тільки володарка, тільки Марія Стюарт ще може захистити його, бо ж король нічого не робить, щоб спровадити зухвальця, а лише сидить, байдужий і збентежений, немов те все не обходить його. Марія Стюарт одразу намагається бути посередником. Запитує, що закидають Ріццію, який злочин він скоїв.

На те Рутвен зневажливо стенив плечима й мовив: «Запитайте свого чоловіка». *“Ask your husband”*.

Марія Стюарт мимоволі обернулася до Дарнлі. Але цей легкодух, що цілі тижні підбурював до вбивства, вирішальної миті злякався і зіщулився. Він не має мужності відкрито й недвозначно стати позаду своїх поплічників. «Я про це все нічого не знаю», — збентежено бреше він і відвертає очі.

А тепер за завісою знову гупають тверді кроки і бряжчить зброя. Змовники один за одним піднімаються вузькими сходами і, наче мур з обладунків, загороджують Ріццію будь-який

шлях до відступу. Втекти вже неможливо. Тому Марія Стюарт намагається врятувати свого вірного слугу бодай переговорами. Якщо Давіду є щось закинути, тоді вона сама поспитає його перед парламентом зібраних дворян, а тепер, просить королева, нехай Рутвен та решта вийдуть із її покоїв. Але бунт не слухається. Рутвен уже підступив до блідого, мов труп, Ріцціо і хапає його, хтось інший накинув мотузку йому на тулуб і почав тягнути. Зчинилась веремія, стіл перекинули, свічки погасли. Ріцціо, незброєний і легкодухий, не воїн і не герой, учепився за королевину сукню і пронизливо й перелякано кричить поміж тіл: *“Madonna, io sono morto, giustizia, giustizia!”*¹ Один із змовників наставив на Марію Стюарт заряджений пістоль і, певне, вистрелив би, реалізувавши мету змови, якби хтось інший не відвів вчасно його руку, а сам Дарнлі не обхопив цупко обіруч важке тіло вагітної жінки, тим часом як решта витягала з кімнати Ріцціо, що, опанований страхом перед смертю, несамовито кричав і борсався. Ще раз, коли його тягнули через сусідній спальний pokій, він ухопився за ліжко королеви, а вона, безборонна, чує його крики на поміч. Але змовники безжально збили йому пальці, поволочили далі й далі аж до парадної зали, а там, мов скажені, гуртом накинулись на нього. Марний був їхній намір лише арештувати Ріцціо, а наступного дня врочисто повісити на ринковому майдані. Від збудження вони оскаженіли. Немов побившись об заклад, змовники штрикають кинджалами безборонного, знову і знову; сп’янівши від випарів крові, вони зрештою так знехотілись, що поранили один одного. Підлога вже мокра й червона, а вони лютують і далі. Тільки вирвавши останній подих життя з тіла нещасного, що здригалось, отримавши понад п’ятдесят ран, змовники лишили його. Потім як страхітливо знівечену масу плоті викинули тіло найвірнішого приятеля Марії Стюарт із вікна на подвір’я.

Сповнена тяжкої гіркоти, Марія Стюарт чує кожен смертний крик свого відданого слуги. Але, нездатна своїм незграбним вагітним тілом вивільнитися від Дарнлі, що, мов залізом, скував її руками, обурюється всією силою своєї палкої душі

¹ «Мати Божа, я гину, правосуддя, правосуддя!» (Іт.)

нечуваним приниженням, яке заподіяли їй у власному домі її піддані. Дарнлі може затиснути Марії Стюарт руки, але не вуста; аж запінившись від нерозумної люті, вона вивергає на богуза свою вбивчу зневагу. Називає його зрадником і сином зрадника, нарікає на себе, що посадила на трон такого нікчому, як він: те, що в цій жінці досі було тільки огидою до осоружного шлюбного чоловіка, обертається в ті хвилини в незабутню, незнищенну ненависть. Дарнлі марно намагається виправдати свою поведінку. Закидає Марії Стюарт, що вона вже кілька місяців цуралася фізичної близькості з ним, що вона більше присвячувала часу Ріццію, ніж йому, своєму чоловікові. Та й Рутвену, що тепер повернувся до кімнати і, знесилившись після злочину, сів на стілець, Марія Стюарт не шкодує найстрахітливіших погроз. Якби Дарнлі вмів читати в її очах, то відсахнувся б від убивчої ненависті, що неприховано палала в них. А якби був пильніший і розумніший, то мав би збагнути найнебезпечніше в її словах, що вона вже не вважає себе за його дружину і не заспокоїться доти, доки його серце буде не менш скорботне, ніж її теперішньої миті. І все-таки Дарнлі, здатний сам лише на короткочасні та дрібні пристрасті й не знаючи, як смертельно глибоко він уразив гордість Марії Стюарт, не здогадується, що вона цієї миті вже оголосила йому вирок. Він, бідолаха, дрібний зрадник, що з дурної голови дає себе ошукати геть усім, тепер, коли знесилена жінка замовкла і, начебто безвільна, дала завести себе до своєї кімнати, гадає, ніби в її сили остаточно зламано хребет і Марія Стюарт знову коритиметься йому. Але невдовзі Дарнлі дізнається, що ненависть, яка тямить мовчати, небезпечніша від найнесамовитіших слів і що той, хто коли-небудь смертельно образить цю жінку, сам собі садить смерть на потилицю.

Крики на поміч Ріццію, що його тягли по кімнатах, збройне заворушення в покоях королеви розбудили увесь замок: Босвелл і Гантлі, вірні прихильники королеви, з мечами в руках вискочили зі своїх кімнат. Але змовники передбачили й цю можливість: Голіруд з усіх боків обступили їхні озброєні слуги, закрито кожен доступ до нього, щоб із міста не могла прийти вчасно допомога королеві. Босвеллу й Гантлі, щоб урятувати її життя і прикликати вчасно людей і зняти облогу, не лишається

іншого виходу, як вискочити з вікон. Почувши їхні стривожені слова, що життю королеви загрожує небезпека, провост, тобто міський голова, одразу дав наказ ударити на сполох, громадяни зібралися й підійшли до брами Голіруду, щоб побачити королеву й розмовляти з нею. Але замість неї їх прийняв Дарнлі, що облудно заспокоїв їх, мовляв, нічого не сталося, в замку лише прибрали одного іноземного шпигуна, який хотів привести в країну іспанські війська. Провост, зрозуміла річ, не наважується сумніватись у словах короля, сміливі громадяни спокійно розходяться по домівках, а Марія Стюарт, що марно намагалася передати звістку своїм вірним слугам, лишається замкнена в покоях під пильною вартою. Її придворним дамам і служницям забороняють вхід, усі двері та брами замку перебувають під потрійною охороною: вперше в своєму житті Марія Стюарт тієї ночі стала з королеви ув'язненою. Змова вдалася аж до найменшої деталі. На подвір'ї плаває в калюжі власної крові тіло її найкращого слуги, на чолі її ворогів стоїть шотландський король, якому тепер пообіцяно корону, а вона сама вже не має права навіть вийти зі своєї кімнати. Одним рухом її скинули з найвищого щабля, тепер вона безсила, покинута, без помічників, без друзів, оточена ненавистю і глумом. Здається, ніби цієї страхітливої ночі все втрачене для неї, але гаряче серце гартується під молотом долі. Марія Стюарт саме в ті миті, коли йдеться про її свободу, честь, королювання, завжди знаходить більше сили в собі, ніж в усіх своїх помічників та слуг.

Розділ 9

ЗРАДЖЕНІ ЗРАДНИКИ

Березень—червень 1566 року

Небезпека для Марії Стюарт у людському розумінні завжди становить щастя. Адже тільки у вирішальні миті, коли ця жінка змушена вкласти в боротьбу всю силу свого єства, можна помітити, які незвичайні здібності приховані в ній: безумовна, залізна рішучість, швидка, пильна оцінка ситуації, несамовита, ба навіть героїчна мужність. Але, щоб увести в гру ці крайні сили, перед тим слід тяжко уразити найглибші, найчутливіші основи її єства. Тільки тоді загалом пустотливо

розпорошені душевні сили зосереджуються до справжньої енергії. Той, хто прагне принизити Марію Стюарт, насправді підносить її; кожне випробування долі стає для неї здобутком і подарунком у найглибшому значенні цих слів.

Та ніч першого приниження змінила характер Марії Стюарт, і то назавжди. У вогненній кузні найстрахітливішого досвіду, коли вона бачить, як її надто вже безтурботну довіру в одну мить ошукали її чоловік, брат, друзі та піддані, все в цій загалом жіночій і лагідній жінці стає твердим, мов сталь, а водночас набуває м'якої гнучкості добре розклепаного металу. Але, як і справжній двосічний меч, її характер після тієї єдиної ночі, від якої беруть свій початок усі наступні лиха, стає двозначним. Почалася велична кривава трагедія.

Розум Марії Стюарт заповонила тепер тільки думка про відплату, коли вона, замкнена у своєму покої, в'язень зрадливих підданих, невпинно походить по кімнаті, думаючи тільки про одне, міркуючи, як їй розірвати коло ворогів, як помститися за кров вірного слуги, яка, ще тепла, скапує кризь дошки підлоги, як знову поставити навколішки або спровадити на ешафот усіх, хто щойно збунтувався й наклав руку на неї, помазану королеву. З огляду на пережиту несправедливість цій досі лицарській войовниці відтепер усі засоби видаються дозволеними і справедливими. Відбулася внутрішня зміна: та, що досі була необережна, буде обережна й підступна, та, що досі почувалася надто чесною, щоб брехати кому-небудь, навчається прикидатись, та, що дотепер гра-ла з усіма людьми у *fair play*, чесну гру, докладе відтепер усіх своїх незвичайних духовних здібностей, щоб ударити по зраднику його ж хитрощами. Людина часто навчається за один день більшого, ніж іншої пори за місяці та роки; такий вирішальний урок Марія Стюарт тепер отримала на все життя: кинджали змовників не тільки вбили на її очах вірного слугу Ріцціо, а й глибоко уразили безтурботну довірливість і невимушеність, властиві їй вдачі. Яка помилка — бути легковірною зі зрадниками, чесною з брехунами, яка дурниця — розкривати своє серце безсердечним! Ні, тепер треба прикидатися, не показувати своїх почуттів, приховувати лють, удавати приязність із тими, кому став ворогом навіки, і з причаєною ненавистю чекати години, коли буде змога помститися за

вбитого друга, чекати на мить відплати! Тепер треба докласти всіх зусиль, щоб приховати свої справжні думки, заколисати ворогів, поки вони ще п'яні від свого тріумфу та успіху, краще день або два вдавати покору перед негідниками, щоб потім остаточно впокорити їх! За таку несвітську зраду можна помститися тільки ще сміливішою, ще відчайдушнішою, ще цинічнішою зрадою зрадників.

З блискавичною геніальністю, яку смертельна небезпека часто надає млявим і недбалим натурам, Марія Стюарт складає план. Її становище, як видно з першого погляду, цілком безнадійне, поки Дарнлі і змовники тримаються разом. Тільки одне може врятувати Марію Стюарт: коли їй пощастить вчасно вбити клин у колоду змовників. Оскільки немає змоги розірвати душний ланцюг одним рухом, слід спробувати хитрощами перепилити його в найслабшому місці: виставити одного зрадника зрадником перед рештою зрадників. На лихо, Марія Стюарт знає занадто добре, в кого найслабший дух серед тих суворих ошуканців: у Дарнлі, цього *heart of wax*, який охоче дає себе формувати кожному сильнішому натиску пальця.

Уже перший захід, який придумує Марія Стюарт, психологічно майстерний. Вона сповіщає, мовляв, у неї почалися потужні перейми. Хвилювання минулої ночі, brutальне вбивство на очах у жінки, вагітної на п'ятому місяці, певне, справді надали вірогідності передчасним пологам. Марія Стюарт удає страхітливі судоми, одразу лягає в ліжку, і тепер уже ніхто не може, не стягнувши на себе звинувачення в нелюдській жорстокості, відмовити вагітній у допомозі служниць та лікаря. Більшого Марія Стюарт спершу й не хотіла, бо отак була пробита її сувора ізоляція. Тепер вона нарешті має змогу через надійних служниць передати звістки Босвеллу та Гантлі й наказати підготувати все для своєї запланованої втечі. Крім того, внаслідок загрози передчасних пологів Марія Стюарт довела змовників, а надто Дарнлі до прикрої моральної пригніченості. Адже дитина, яку вона носить у своєму лоні, — спадкоємець трону Шотландії, спадкоємець трону Англії; тож перед очима всього світу на її батька впала б страхітлива відповідальність, якби він своїм садизмом — прагненням скоїти вбивство на очах у вагітної — вбив ще й дитину в її лоні. Повнячись тривоги, Дарнлі заходить до кімнати дружини.

І тут починається сцена шекспірівського рівня, величну невіргодність якої можна, мабуть, порівняти зі сценою, коли Ричард III перед труною чоловіка, якого він убив, домагається руки його вдови і здобуває її. І тут непохований ще лежить на землі, і тут убивця та його поплічники стоять перед людиною, щодо якої скоїли найтяжчу можливу зраду, і тут мистецтво прикидання набуває демонічної красномовності. Ніхто не був свідком тієї сцени, ми знаємо лише її початок та результат. Дарнлі подається в кімнату дружини, яку вчора смертельно принизив і яка в першому і найщирішому вияві свого обурення ще й пригрозила йому вбивчою помстою. Наче Кримгільда коло тіла Зігфріда, Марія Стюарт ще вчора стискала кулаки, погрожуючи вбивці, але, як і Кримгільда, задля помсти навчилася за однісіньку ніч приховувати ненависть. Дарнлі бачить уже не вчорашню Марію Стюарт, гордо випростану суперницю і месницю, а жалюгідну, засмучену жінку, смертельно втомлену, поступливу і хвору дружину, що покірно й ніжно поглядає на нього, сильного чоловіка-тирана, який показав їй, хто господар. Марнославний дурень знаходить увесь тріумф, про який він учора так солодко мріяв: нарешті Марія Стюарт знову підлещується до нього. Відчувши його залізну руку, вона, ця зарозуміла гордівниця, навчилася покори. Відколи він прибрав того італійського мерзотника, вона знову служить своєму справжньому володареві й пану.

Розумному, розважливому чоловікові така швидка зміна все ж мала б видатися підозрілою. Йому ще мав би лунати у вухах пронизливий крик, із яким учора ця жінка, з очима, що виблискували, наче смертоносна сталь, назвала його зрадником і сином зрадника. Він мав би знати, що ця донька Стюартів не знає ніякого прощення за ганьбу і ніякого забуття за образу. Але Дарнлі легковірний, як усі марнославні люди, коли їм лестять, і забудькуватий, як і всі дурні. І крім того, — дивовижний збіг обставин — цей запальний хлопчак з-поміж усіх чоловіків, які коли-небудь траплялися Марії Стюарт, — саме той, що кохав її чуттєво найпалкіше; цей пожадливий юнак із собачою покірністю чіпляється за її тіло, і ніщо так не дратувало і не озлоблювало його, як те, що останнім часом дружина раптом стала цуратися його обіймів. А тут — несподіване диво — жадана жінка знову цілком віддана йому.

Отже, цієї ночі він може лишитися коло неї, напірає та, якій недавно Дарнлі ще був осоружний, і його сила одразу тане, він знову ніжний і слухняний, її духовний раб, слуга, вірний кнехт. Ніхто не знає, завдяки якому витонченому ошуканству Марія Стюарт зрештою здійснила диво святого Павла навпаки. Але не минуло ще й двадцятьох чотирьох годин після вбивства, як Дарнлі, що тільки-но разом із лордами ошукав Марію Стюарт, уже безвільно готовий до всього і докладе всіх зусиль, щоб ошукати вчорашніх поплічників: ще легше, ніж вони приманили його, жінка знову привабила слухняного до себе. Дарнлі назвав Марії Стюарт імена всіх учасників, засвідчив бажання дати їй змогу втекти, він, легкодухий, дав їй змогу обернути себе в знаряддя помсти, яка зрештою мала спіткати і його як головного зрадника зрадників. Із кімнати, куди, як здавалося Дарнлі, він заходив як пан і володар, він вийшов як податливий інструмент. Шарпнувши раз, Марія Стюарт через кілька годин після найтяжчого приниження вже розірвала ланцюг: найважливіший змовник, навіть не здогадавшись, уже змовився проти змовників, геніальне прикидання взяло гору над звичайним прикиданням інших.

Половину завдання зі звільнення вже виконано, як в Единбурґ повернувся Морей разом з іншими лордами, яких оголошували поза законом; відповідно до свого вміння провадити тактичні обрахунки він був відсутній під час убивства, і годі довести, що він був причетний до змови: цього прогнозу ніколи не вдалося застукати на небезпечній стежці. Але, як і завжди, коли інші виконали найтяжче, він тепер із чистими, незаплямованими руками, спокійний, гордий і впевнений, уже на місці, щоб пожинати плоди. Саме цього 11 березня Марія Стюарт відповідно до вжитих заходів мала б прилюдно назвати його в парламенті зрадником, але дивіться, ув'язнена сестра нараз забула всю свою ненависть. Вона, неоціненна акторка завдяки відчаю, кидається йому в обійми і дає йому той самий поцілунок Іуди, який учора отримала від шлюбного чоловіка. Наполегливо й ніжно Марія Стюарт тепер просить у чоловіка, якого недавно оголосила злочинцем, братерної поради і допомоги.

Морей як добрий психолог одразу збагнув ситуацію. Він — тут не може бути жодного сумніву — прагнув убивства Ріццію і схвалив його, щоб перекреслити таємну католицьку політику Марії Стюарт; на його думку, той темний інтриган шкодив протестантській, шотландській справі, крім того, був набридливою перешкодою для його власного панування. Але тепер, коли Ріццію успішно прибрали з дороги, Морей хотів би швиденько проявити всю цю каламутну справу і тому пропонує компроміс: ганебне сторожування королеви з боку бунтівливих лордів слід негайно припинити, а Марії Стюарт — повернути їй необмежену королівську гідність. Натомість вона нехай прикриє пеленою забуття все, що сталося, і дасть прощення патріотичним убивцям.

Марія Стюарт, що вже давно вкупі зі своїм зрадливим чоловіком виробила до найменших подробиць план утечі, звісно, не думає, прощати вбивцям. Але, прагнучи приспати пильність бунтівників, засвідчує великодушність. Через сорок вісім годин після вбивства здається, ніби разом із розшматованим тілом Ріццію закопали в землю і весь цей інцидент, усі вдають, ніби нічого не сталося. Вбили дрібного музиканта, ну то й що? Цього чужого злидаря забудуть, а в Шотландії знову запанує мир.

Усний договір укладено. Але змовники все-таки не хочуть справді наважитись і покинути своє вартування під дверима покоїв Марії Стюарт. Якесь незатишне чуття тривожить їх. Найрозумніші поміж них надто добре знають гордість Стюартів, щоб вірити, покладаючись на гарні жести примирення, ніби Марія Стюарт справді добродушно простила й забула нище вбивство свого слуги. Змовникам видається безпечнішим завжди тримати під арештом цю нездоланну жінку і позбавити її всяких можливостей помститися: тільки-но дати їй свободу, відчують вони, вона стане небезпечною. І ще одне не подобається змовникам: Дарнлі раз по раз заходить до покоїв королеви і проводить там довгі таємні розмови з тією начебто хворою. Вони з власного досвіду знають, якого легенького тиску досить, щоб цей слабкодушний чоловік розм'як. Змовники почали відкрито висловлювати підозру, що Марія Стюарт хоче перетягнути його на свій бік. Вони виразно застерігають

Дарнлі, щоб він вірив тільки їхнім обіцянкам, закликають його бути вірним їм, бо інакше — пророчі слова — і він, і вони пошкодують про все. І, хоча брехун запевняє змовників, мовляв, усе буде забуте і прощене, вони не збираються знімати варту від покоїв королеви раніше, ніж Марія Стюарт напише власноруч зобов'язання лишити їх безкарними. Ці дивні прихильники права потребували писаного паперу, *bond*, як для вбивства, так і для звільнення від звинувачень в убивстві.

Ми бачимо, що досвідчені і вправні клятвopушники знають про пустоту і нікчемність лише вимовленого слова, вони вимагають безпеки, підтвердженої документом. Але Марія Стюарт надто горда й обережна, щоб зобов'язуватися своїм підписом перед убивцями. Ніхто з тих мерзотників не повинен вихвалитися, що має *bond*, підписаний її рукою. Але саме тому, що Марія Стюарт вирішила не давати змовникам прощенної грамоти, вона лицемірно вдає радісну готовність, — таж ідеться тільки про те, щоб виграти час до вечора! Дарнлі, що розм'як, як віск, у її руках, довірили жалюгідне завдання стримувати своїх учорашніх поплічників облудною щирістю і теплотою, щоб одурити їх щодо підпису. Він з'являється серед бунтівників як довірена особа, випрацьовує разом із ними врочисту прощенну грамоту, яка цілковито відповідає їхнім бажанням, зрештою бракує лише підпису Марії Стюарт. Ох, тепер, пізнього вечора, вона вже не може поставити його, пояснює Дарнлі, королева, дуже знесилившись, заснула. Але він зобов'язується, — що станеться брехунові від ще однієї брехні? — передати їм завтра вранці підписаний документ. Якщо король дає отак своїм словом запоруку, дальша недовіра була б образою. Отож змовники, щоб підтвердити договір, знімають варту від спального покою Марії Стюарт. Більшого королева й не хотіла. Тепер шлях до втечі відкритий.

Тільки-но під дверима вже не стояла варта, нібито хвора Марія Стюарт похапцем підводиться з ліжка й енергійно береться готуватись. Босвелл та інші друзі за мурами замку давно вже попереджені, опівночі осідлані коні чекатимуть у затінку цвинтарного муру. Тепер ще треба приспати пильність змовників, і Дарнлі знову припадає, як і решта мерзенних обладок, ганебна роль довести їх до отупіння та глухоти вином і довірливістю. З наказу королеви він запрошує

своїх учорашніх поплічників на бучний вечірній бенкет, там багато п'ють і до пізньої години святкують по-братерському примирення, а коли нарешті товариство з важкими головами і ногами подається спочивати, Дарнлі, щоб не пробудити жодної підозри, навмисне не йде до кімнати Марії Стюарт. Але лорди почуваються надто впевнено, щоб і далі бути обережними. Королева пообіцяла їм прощення, король подбає про нього, Ріццію лежить під землею, а Морей знову в країні: що тут далі думати та шпигувати? Змовники падають на ліжка й відсипаються після вкрай напруженого дня, позбуваючись сп'янілості від вина і тріумфу.

Опівночі, коли в хідниках заснуло замку давно вже запанувала тиша, вгорі тихесенько прочинилися двері. Через кімнати слуг, а потім сходами вниз Марія Стюарт намацує собі шлях аж до підвальних склепінь, звідки підземний хід веде до цвинтарних катакомб: моторошний шлях під холодними, немов крига, склепіннями, з яких капає вода. Смолоскип миготливо освітлює чорні, мов ніч, стіни, обабіч видніють домовини і купи людських кісток. Нарешті свіже, вільне повітря, королева дійшла до виходу! Ще треба пройти впоперек цвинтар аж до муру, за яким чекають друзі з осідланими кіньми! Раптом Дарнлі зашпортується й мало не падає, королева підступає до нього і, здригнувшись, бачить, що там свіжо насипаний горбочок, могила Давіда Ріцціо.

Це останній удар молота, щоб ще раз загартувати вже й так залізне серце ображеної жінки. Вона знає, що повинна виконати лише два завдання: врятувати цією втечею свою королівську честь і подарувати світові дитину, спадкоємця корони, — а потім помститися всім, хто допомагав їй принизити! Отже, помститися їй тому, що тепер здуру став допомагати їй! Ні на мить не вагаючись, жінка на п'ятому місяці вагітності заскакує в чоловіче сідло позаду Артура Ерскіна, вірного командира особистої охорони: з цим чужим воїном вона почуввається в більшій безпеці, ніж зі своїм чоловіком, що справді, не чекаючи її, першим, щоб почуватися в безпеці, помчав уперед. Удвох на одному огирі Ерскін і Марія Стюарт, що вчепилася в нього, промчали шаленим чвалом двадцять одну милю аж до замку лорда Сетона. Там нарешті вона отримує власно-

го коня і ескорт із двох сотень вершників; на світанку втікачка знову стала володаркою. Ще до полудня вона доїздить до замку Данбар. Але замість дбати про відпочинок, насолодитися спокоєм Марія Стюарт одразу береться до роботи: не досить назватися королевою, в такі години слід боротися, щоб справді бути нею. Вона пише і диктує листи на всі боки, щоб скликати вірних дворян і зібрати військо проти бунтівників, які зайняли Голіруд. Життя врятоване, тепер ідеться про корону і честь! Ця жінка завжди, коли йдеться про помсту, завжди, коли пристрасть виповнює вогнем її жили, вміла долати всі слабкості і втому; в ті величні та вирішальні секунди її серце завжди перебуває на вершині своєї сили.

Прикре прокидання чекало змовників наступного дня в замку Голіруд: кімната пуста, королева втекла, її спільник і покровитель Дарнлі теж зник. Змовники спершу ще не зрозуміли всієї глибини свого падіння і далі вірять, покладаючись на королівське слова Дарнлі, що загальне прощення, яке вони вчора ввечері підготували разом із ним, зберігає чинність. І справді, вкрай тяжко повірити в можливість такої зради. Ні, вони ще не вірять в ошуканство. Змовники смиренно посилають у Данбар посланця, лорда Семпілла, просити видачі того документа. Але Марія Стюарт змушує вісника миру чекати три дні перед брамою, немов перед Каносою: з бунтівниками вона не веде переговорів, тим паче тепер, коли Босвелл уже зібрав війська.

Тепер зрадникам від страху вже сипонуло морозом поза шкірою, швидко рідшають їхні лави. Один за одним вони тихцем вибираються з замку, щоб уклінно благати прощення, натомість призвідці, скажімо, Рутвен, що перший схопив Ріццію, і Фодонсайд, що приставляв пістоль до королеви, знають, що їм годі навіть сподіватися на прощення. Обидва притьомом тікають із країни, разом із ними зникає цього разу й Джон Нокс, що надто гучно хвалив те вбивство як богоугодний учинок.

Корячись своєму гострому бажанню помститися, Марія Стюарт тепер найрадніше дала б науку і показала б відвіку бунтівливій дворянській зграї, що проти неї не змовляються безкарно. Але становище стало досить небезпечним, щоб навчити її діяти в майбутньому розважливіше та підступніше. Морей,

її єдинокровний брат, хоч і знав про змову, про що свідчить його пунктуальне прибуття, не брав у ній діяльної участі, і Марія Стюарт розуміє, що цього найсильнішого чоловіка розумніше пощадити. «Щоб не мати проти себе надто багато людей одразу», їй краще заплющити очі. Невже вона б і справді пішла до суду, якби першим, кого годилося б звинуватити, не був Дарнлі, її шлюбний чоловік, що привів убивць у її покої, а під час убивства тримав їй руки? Але через скандал із Шастеляром слава Марії Стюарт колись уже зазнала великої шкоди, тож вона має всі підстави не дати своєму чоловікові змоги постати як розгніваний і ревнивий месник за її честь. *Semper aliquid haeret*¹, тепер краще сфальшувати увесь перебіг подій так, ніби він, головний призвідця лиха, не брав у вбивстві ніякої участі. Проте важко змусити повірити в цю думку, коли йдеться про чоловіка, що підписав два *bonds*, уклав справжній договір, у якому наперед запевнив убивць у безкарності, що свій власний кинджал — його знайшли в розшматованому тілі Ріцціо — приязно дав одному з убивць. Але маріонетки не мають ані волі, ані честі, Дарнлі слухняно витанцює, тільки-но Марія Стюарт смикає за нитки. На ринковому майдані Единбурга він урочисто виголошує найзухвалішу брехню сторіччя, заявляє, «присягаючись честю і словом принца», що ніколи не брав участі в цій “*treasonable conspiracy*”, зрадливій змові, що це брехня і обмови, коли його звинувачують, ніби він «радив, наказував, погоджувався влаштувати цю змову або схвалював її», тоді як у місті та країні кожен знає, що він не тільки “*counseled, commanded, consented, assisted*”, а й печаттю і листом “*approved*” її. Якщо жалогідність, яку виявив цей безвольний ошуканець під час убивства, ще можна було перевершити, цією заявою Дарнлі пощастило це зробити; своїм кривоприсяжництвом перед народом і країною на ринковому майдані Единбурга він стратив сам себе. З-поміж усіх, кому Марія Стюарт присягнула помститися, вона найстрашніше помстилася саме Дарнлі, змусивши його, давно вже потай пройнявшись до нього зневагою, вчинити так, щоб його вже навіки зневажав цілий світ.

Тепер над убивством розстелили білий, як сніг, саван брехні. Серед демонстративного тріумфу і з гучними фанфарами

¹ Завжди щось прилипне (латин.).

королівське подружжя, знову на диво єдине, повертається до Единбурга. Здається, ніби все заспокоїлось і вляглося. Щоб створити якусь жалюгідну подобу правосуддя і все-таки нікого не залякати, повісили кількох бідолах, кількох невинних кріпаків і солдатів, що з наказу своїх кланових ватажків, поки ті штрикали кинджалами, вартували коло брами; високим панам минулося безкарно. Ріццію поставили — жалюгідна втіха для небіжчика — пристойний нагробок на королівському цвинтарі, замість нього тепер його брат серед придворних королеви, і на цьому увесь той трагічний епізод має бути забутим і забуто.

Тепер, після всіх небезпек і хвилювань, Марія Стюарт має виконати ще одне завдання, щоб зміцнити своє становище, яке дуже похитнулося: успішно привести на світ здорового спадкоємця трону. Тільки як мати короля вона стане недоторканна, а не як дружина такої нікчемної королівської ляльки. Неспокійно чекає вона своєї важкої години. Дивовижна похмурість і бездіяльність опанували її в останні тижні. Може, смерть Ріццію ще гнітить її душу? Може, з загостреною прозірливістю вона відчуває, як підступає лихо? В усякому разі Марія Стюарт складає заповіт, у якому лишає Дарнлі перстень, який він, беручи шлюб, одягнув їй на палець, але не забула й Джузеппе Ріццію, брата вбитого, Босвелла й чотирьох Мері; ця загалом безтурботна і смілива жінка вперше боїться смерті або небезпеки. Вона покидає Голіруд, що, як довела трагічна ніч, був не дуже безпечний, і подається в незручний, але гордо піднесений і неприступний Единбурзький замок, щоб там народити майбутнього наступника шотландської корони і англійської навіть ціною власного життя.

Уранці 9 червня гармати замку сповістили місту радісну новину. Народився син, Стюарт, король Шотландії; невдовзі скінчиться небезпечне жіноче панування. Найтужливіша мрія матері і бажання країни мати спадкоємця Стюартів чоловічої статі справдилися напрочуд успішно. Але, тільки-но давши життя дитині, Марія Стюарт відчуває обов'язок подбати про її честь. Певне, вона вже достеменно знала, що отруйні чутки, які змовники капали Дарнлі у вуха, та підозри, ніби вона чинила перелюб із Ріццію, давно вже просочилися крізь мури

замку. Вона знає, з якою радістю в Лондоні схопляться за кожен привід, який дасть змогу заперечити законне походження цього нащадка, а згодом, можливо, і його право наступності на троні, і тому прагне завчасно й перед усім світом розтоптати зухвалу брехню раз і назавжди. Марія Стюарт запрошує Дарнлі до дитячої кімнати, покаже йому перед усіма, хто зібрався, дитину й каже: «Господь подарував тобі і мені сина, що народився не від кого іншого, як від тебе».

Дарнлі збентежився: адже саме він своїми балакучими ревнощами посприяв поширенню чутки про перелюб. Що відповісти йому на таку врочисту заяву? Щоб приховати збентеженість, нахиляється над дитиною й цілує її.

Але Марія Стюарт бере дитину на руки і ще раз повторює вголос: «Я свідчу перед Богом, наче стою тут на Останньому суді, що це твій син, а не син когось іншого, і бажаю, щоб усі тут присутні жінки та чоловіки були свідками, що він такий схожий на тебе твій рідний син, що я майже боюся, що коли-небудь згодом це може стати лихом для нього».

Це велика присяга, а водночас дивне побоювання: навіть такої врочистої миті ображена жінка не здатна приховати своєї недовіри до Дарнлі. Навіть тепер вона не може забути, як глибоко розчарував і скривдив її цей чоловік. Після цих сповнених натяків слів Марія Стюарт простягає дитину одному з лордів, серу Вільяму Стендону:

— Ось син, від якого я сподіваюся, що він перший об'єднає обидва королівства Шотландії і Англії.

Трохи здивувавшись, Стендон запитав:

— Мадам, а чому ж він? Чому він має випередити Вашу Величність і свого батька?

Марія Стюарт знову з докором відповіла:

— Бо його батько зруйнував наш союз.

Дарнлі, присоромлений перед усіма, спробував заспокоїти схвильовану жінку. Стривожившись, запитав її:

— А хіба це не суперечить твоїй обіцянці все простити і забути?

— Я все прощу, — відповіла королева, — але ніколи не забуду. Якби Фодонсайд тоді вистрелив, що сталося б із ним та зі мною? Господь тільки знає, що вони потім зробили б із тобою.

— Мадам, — нагадує тепер Дарнлі, — це все вже давно минуло.

— Гаразд, не говорімо про це, — мовила королева, і на цьому скінчилася та блискавична розмова, що провіщала наближення небезпечної бурі. Марія Стюарт сказала собі тієї тяжкої години тільки половину правди, повідомивши, що не забуде, але пробачить, бо в цьому замку й країні вже не буде миру, поки не помстяться кров'ю за кров, не відплатять насильством за насильство.

Тільки-но сталися пологи, тільки-но народилася дитина, о дванадцятій годині пополудні сер Джеймс Мелвілл, завжди найнадійніший посланець Марії Стюарт, скочив у сідло. Ввечері він уже промчав Шотландію аж до кордону, вночі спочиває в Бервіку, наступного ранку чвалує далі. Ввечері 12 червня — чудове спортивне досягнення — він заїхав на запіненому коні в Лондон. Там він дізнається, що Єлизавета влаштувала бал у своєму замку в Гринвічі, тому, незважаючи на всю втому, знову сідає на вже іншого коня і — вперед, щоб донести звістку ще цього вечора!

Єлизавета й сама танцювала на тому святковому балі, після тривалої й небезпечної для життя хвороби вона знову радіє поверненій силі. Весела, жвава, нарум'янена й напудрена, у схожій на дзвін широкій і помпезній сукні, вона стоїть, мов величезний екзотичний тюльпан, у колі своїх вірних кавалерів. Аж тут до неї похапцем пробирається крізь ряди танцювальників Сесіл, її держсекретар, у супроводі Джеймса Мелвілла. Підходить до королеви й шепоче їй на вухо, що Марія Стюарт народила сина, спадкоємця.

Єлизавета як керівниця держави загалом мала дипломатичну вдачу, майстерно вміла панувати над собою і була вкрай вправна в мистецтві приховувати свої справжні почуття. Але ця звістка уразила в ній жінку, проткнула в ній все людське, мов кинджал. Як жінка Єлизавета переживає надто гострі почуття, щоб завжди бути господинею своїх бунтівливих нервів. Несподіванка мала такий стихійний характер, що гнівні очі Єлизавети та її зціплені вуста забули брехати. На мить її обличчя скам'яніло, крові мов не стало під рум'янами, судомно стиснулася рука. Єлизавета одразу

наказала музиці замовкнути, нараз зупинився танок, королева мерщій покидає святкову залу, відчувши, що вже не здатна опанувати свої нерви. Натомість у спальному покої, серед схвильованих придворних дам і служниць, втрачає свій суворий вигляд. Зі стогоном, прибита болем, Єлизавета опускається на стілець і хлипає: «Королева Шотландії народила сина, а я не що інше, як суха бадилина!»

За сімдесят років життя Єлизавети жодна найтяжча трагедія ніколи не змусила цю нещасну жінку розкритися так відверто, як цієї секунди; таємниця тяжких страждань жінки, засмученої своєю нездатністю кохати й нещадним усвідомленням своєї безплідності, ніколи не розкрилася так глибоко, як під час того крику, що вихопився, наче горлова кровотеча, з найглибших і найщиріших глибин жіночого ест-ва. Ми відчуваємо, що ця жінка віддала б усі королівства землі за просте, ясне і природне щастя мати змогу бути справжньою жінкою, кохати і стати матір'ю; будь-яку владу і будь-який інший успіх вона, незважаючи на всі ревності, можливо, ще могла б простити Марії Стюарт. А от цьому одному успіху заздрить із розпачливим збуренням душевних чуттів до смерті: материнству.

Але наступного дня Єлизавета вже знову справжня королева, цілком політична, дипломатична жінка. Вона вірцево володіє так часто вживаним мистецтвом приховувати злобу, невдоволення і найтяжче страждання холодними й величними словами. З приязним, добре нагримованим сміхом Єлизавета приймає Мелвілла з великою честью, і, якщо вірити її словам, вона рідко коли чула таку радісну звістку. Єлизавета просить Мелвілла передати Марії Стюарт найщиріші вітання, поновлює свою обіцянку взяти опікунство над дитиною і по змозі самій приїхати на хрещення. Саме тому, що в глибинах душі Єлизавета заздрить щастю своєї даної долею сестрі, вона прагне — вічна актриса власної величі — показатися перед світом зичливою і великодушною.

Сторінка знову перегорнулася на користь сміливиці, здається, ніби всі небезпеки подолані, а всі складні питання вирішені напрочуд добре. Хмаровиння, яке з самого початку трагічно нависало над долею Марії Стюарт, ще раз ласкаво розвіялось, але подолана небезпека ніколи не додає відважному мудрості,

а лише збільшує його відчайдушну сміливість. Марія Стюарт не народилася для спокою і щастя, нею владно керує зсередини згубна сила. Події та випадки зовнішнього світу ніколи не надають людській долі сенсу і форми. Життя формують або руйнують завжди тільки природжені, споконвічні закони.

Розділ 10

СТРАХІТЛИВИЙ ЗБІГ ОБСТАВИН

Липень — Різдво 1566 року

Народження дитини означало в трагедії Марії Стюарт немов кінець тільки приготованої першої дії. А тепер ситуація раптом драматично сформувалася і тремтить від внутрішньої невіршеності й напруги. З'являються нові постаті та характери, сцена змінюється, трагедія з політичної стає особистою. Досі Марія Стюарт боролася з бунтівниками у своїй країні, з ворожістю по той бік кордону, а тепер виникла нова сила, могутніша за всіх її лордів та баронів: збурилися її власні чуття, жінка в Марії Стюарт провадить боротьбу проти королеви. Жадання влади вперше поступилося бажанням крові. Пробуджена жінка в пристрасі та легковажності зруйнувала те, що монархиня досі більш-менш зберігала завдяки розважливості: вона велично і марнотратно кидається, немов у прірву, в екстаз такої несамовитої пристрасі, що в світовій історії навряд чи є приклад ще більшої надмірності; кидається, забувши про все, пориваючи все за собою: честь, закони і звичаї, корону і країну, — це вже зовсім інша трагедійна душа, про яку навряд чи можна було здогадатися і в старанній славній принцесі, і в недбало застояній у чеканні та пустотливих іграх королівській удові. Марія Стюарт за єдиний рік підносить своє життя до драматичної тисячкратної міри, і за цей один-однісінький рік занапащає його.

На початку другої дії знову з'являється Дарнлі, він теж змінився і став трагічною постаттю. Він виступає сам, бо тому, хто зрадив усіх, ніхто не довіряє, ніхто не вітає його щиро. Тяжке озлоблення і безсила лють руйнують душу цього честолюбного юнака. Він зробив найбільше, що може зро-

бити чоловік для жінки, але сподівався мати за це бодай удачність, трохи покори, відданості і, можливо, навіть любові. Замість цього Дарнлі помічає в Марії Стюарт, відколи він уже не потрібний їй, тільки дедалі більшу огиду. Королева невблаганна. А лорди, які втекли, потай передали їй, щоб і собі помститися зрадникові, а вона дізналася про співучасть чоловіка, підписане рукою Дарнлі прощення за вбивство Ріццію. Той *bond* не сповістив Марії Стюарт нічого нового, але що дужче вона зневажає зрадливості і боягузтво Дарнлі, то менше горда жінка може пробачити собі, що кохала такого пустоголового красеня. В Дарнлі вона ненавидить водночас і власну помилку, Дарнлі як чоловік давно їй став осоружний, мов слизьке і клейке створіння, мов змія чи слимак, якого не хочуть навіть у руки взяти, вже не кажучи про те, щоб притулити до живого теплого тіла. Існування і присутність Дарнлі гнітять її, мов моторошне сновиддя — душу. Тільки одна думка панує над днями і ночами Марії Стюарт: як позбутися його, як звільнитися від нього?

Ця думка попервах не приховує мрії про якесь насильство, бо те, що переживає Марія Стюарт, — аж ніяк не одиничний випадок. Як і тисячі інших жінок, вона після короткого шлюбу почувається надто прикро розчарованою, щоб і далі мати змогу терпіти обійми та близькість чоловіка, що став їй чужим. Розлучення видається в таких випадках очевидним логічним вирішенням, і справді: Марія Стюарт обговорює цю можливість із Мореем і Мейтлендом. Але розлученню майже одразу після народження дитини стоять на заваді небезпечні чутки про її начебто зв'язки з Ріцціо: дитину миттю проголосять бастардом. Отже, королева змушена утриматися — страхітлива мука — від цього природного вирішення, щоб нічим не заплямувати ім'я Якова VI, що може мати претензію на трон тільки як нащадок цілком бездоганного шлюбу.

Але лишається ще інша можливість: довірча, мовчазна домовленість між чоловіком і дружиною зовні й далі вдавати, ніби вони пошлюблені король і королева, а насправді дати одне одному свободу. Так Марія Стюарт звільнилася б від любовних наполягань Дарнлі, а перед світом зберігала б подобу шлюбу. Про намагання Марії Стюарт звільнитися й

таким способом свідчить передана розмова з Дарнлі, в якій вона наполегливо радить йому взяти собі коханку, якщо можна, дружину Морея, його смертельного ворога; цією замаскованою під жарт пропозицією Марія Стюарт прагнула натякнути Дарнлі, як мало вона б образилась, якби він в усьому іншому не шкодив їй. Але страхітливий збіг обставин: Дарнлі не хоче жодної іншої жінки, він жадає її і тільки її, жалюгідний і бідолашний юнак із таємничою покорою і пожаданям чіпляється за сильну і горду жінку. Він ніколи не заграє до інших жінок, не може й не хоче торкатися жодної, крім однієї, що цурається його. Тільки це тіло робить його пожадливым і безумним, він ненастанно благає про свої шлюбні права, і що сильніше Марія Стюарт відштовхує його, то підступнішим і шаленішим стає його жадання, то догідливіше він знову підлещується до неї; жінка оплачує страхітливим розчаруванням свій прикрий поспіх, коли надумала надати шлюбну владу хлопчикові без самовладання й піднесеності, бо тепер, відчуваючи огиду до нього, пов'язана з ним зв'язком, від якого годі врятуватися.

У цій страхітливій душевній ситуації Марія Стюарт поводить так, як здебільшого й люди десь у такому ж безвихідному становищі: тікає від потреби вирішувати, ухиляється від відвертої боротьби, просто цураючись чоловіка. Хоч як дивно, майже всі біографи вважали за річ незбагненну, що Марія Стюарт не посідила в спокої певний час коло ліжка дитини, а покинула, навіть не попередивши, замок і дитину вже через чотири тижні й поплила задля розваги на човні в Аллоа, маєток графа Мара. Насправді пояснити цю втечу найлегше у світі. Адже за ці тижні скінчився період поваги до жінки, що стала матір'ю, коли Марія Стюарт могла, власне, без ніякої причини відмовляти нелюбому чоловікові й не допускати його до свого тіла, а тепер він невдовзі знову підступатиме до неї, щодня і щоночі чинитиме тиск, а її тіло вже не хоче, її душа вже не може терпіти нелюбого коханця; отже, що може бути природнішим, коли Марія Стюарт тікає від його близькості, коли ставить між ним і собою простір і далечинь, коли надає собі зовнішньої свободи, щоб бути вільною в душі! Всі наступні тижні та місяці, все літо і аж до пізньої осені Марія Стюарт рятується цією втечею, мандрівками від

замку до замку, від полювання до полювання. При цьому Марія Стюарт ще й шукає веселощів, в свої неповні двадцять чотири роки ця непоправна в Аллоа і всюди весело розважається, вдається до давніх маскарадів, танців і найрізноманітніших утіх, як і за днів Шастеляра та Ріцціо, марнує свій час, і це лише підтверджує, як швидко ця небезпечно безтурботна жінка забуває найтяжчі переживання. Одного разу Дарнлі зробив несміливу спробу вимагати своїх подружніх прав. Він їде до Аллоа, але його швидко спровадили назад і навіть не запросили заночувати в замок; в душі Марія Стюарт уже покінчила з ним. Почуття до нього спалахнуло, мов солома, і, мов солома, швидко згасло. Дарнлі, що його її закохана дурість зробила володарем Шотландії і господарем її тіла, став відтепер для неї помилкою, про яку неохоче думають, набридливим спогадом, якого хотіли б позбутися.

Дарнлі вже не беруть до уваги, але й у Морей, браті, Марія Стюарт, незважаючи на все примирення, не дуже впевнена; Мейтленда, що його після довгих вагань теж помилували, вона вже не вважає за цілком надійного, але все-таки потребує кого-небудь, кому могла б беззастережно довіряти, бо для цієї імпульсивної натури все половинчaste й обережне, все стримане і сповнене вагань неможливе й чуже. Марія Стюарт може віддаватися лише повною мірою, може цуратися лише абсолютно, може або цілком довіряти, або анітрохи не довіряти. Марія Стюарт і як королева, і як жінка все життя свідомо чи неусвідомлено шукає протилежний полюс свого неспокійного ества: сильного, загартованого і надійно постійного чоловіка.

А після смерті Ріцціо Босвелл став єдиним, на кого вона могла покластися. Життя нещадно ганяло по світу цю сильну натуру. Як він ще був юнаком, згряя лордів вигнала його з країни, бо він відмовлявся укладати спілку з ними; він вірно аж до останньої миті захищав Марію де Гіз, матір Марії Стюарт, від *"Lords of Congregation"* і чинив опір навіть тоді, коли справа католиків Стюартів була вже цілком програна. Але зрештою вороги стали надто могутні й змусили його покинути батьківщину. У Франції вигнанець одразу став командиром шотландської лейб-гвардії, ця почесна посада при дворі вдосконала його манери, проте не ослабила стихій-

ної первинної сили його натури. Але в Босвелла надто войовнича вдача, щоб він міг задовольнитися теплим місцем, тож тільки-но Морей, його смертельний ворог, піднявся проти королеви, він пливе через море і стоїть у боротьбі поряд із донькою Стюартів. А коли Марія Стюарт тепер знову потребує помічника проти підданих-інтриганів, Босвелл охоче пропонує свою сильну і зміцнену латами руку. В ніч убивства Ріцціо він рішуче вискочив із вікна другого поверху, щоб надати допомогу, його обачність посприяла зухвалій втечі королеви, його войовнича енергія нагнала на змовників такого страху, що вони якомога швидше капітулювали. Досі ще ніхто в Шотландії не служив Марії Стюарт краще за цього десь тридцятирічного відважного воїна.

Босвелл — постать, немов вирізьблена з суцільної брили чорного мармуру. Як і Коллеоне, його італійський брат-кондотьер, він з енергійною викличною позою сміливо дивиться понад часом, це справжній чоловік з усією суворістю і брутальністю незмірної мужності. Він має ім'я прадавнього роду — Гепберн, тож можна думати, що в його жилах тече й буйна кров вікінгів та норманів, тих грубих воїнів і грабіжників. Попри всю засвоєну культуру (Босвелл чудово розмовляє французькою мовою, любить і збирає книжки), йому властива природжена задержуватість бунтівника проти бюргерської пристойності, несамоविта жадоба пригод, характерна для *hors la loi*, людини поза законом, для романтичного корсара, яких полюбляв Байрон. Високий, широкоплечий, із надзвичайною фізичною силою, — важким дворучним мечем він орудує, немов легенькою шпагою, і сам стернує, ведучи корабель крізь бурю, — Босвелл завдяки цій фізичній упевненості набуває й чудової моральної чи, радше, аморальної відваги. Цей дужий і схильний до насильства чоловік не боїться нічого, йому притаманна лише мораль сильного: нещадно брати, тримати й обороняти. Проте його природна задержуватість не має нічого спільного з ницою корисливістю і обрахованими інтригами інших баронів, що їх він, не знайомий із сумнівами, зневажає, бо вони завжди обережно сходяться в гурти задля своїх розбишацьких наїздів і боязливо ступають своїми шляхами в пітьмі. Натомість Босвелл не укладає ніяких союзів, ні з ким не об'єднується; сам, зарозумілий і викличний, він іде своїм

шляхом повз закони і звичаї й кожного, хто наважується стати проти нього, б'є в обличчя залізним кулаком. Нічим не переймаючись, Босвелл чинить серед білого дня, що йому заманеться, байдуже, дозволене чи недозволене. Але, дарма що вкрай бездумний і схильний до насильства, амораліст в обладунку, Босвелл проти інших лордів має принаймні ту перевагу, що вирізняється чесністю. Поміж двозначних і двоїстих характерів усіх тих лордів і баронів, він постає немов хижий, але все-таки королівський звір, як пантера або лев серед усіх тих запопадливих вовків та гієн, це не моральна, не симпатична людяна постать, але все-таки чоловік, справжній, правічний, войовничий.

Через те його ненавидять, через те бояться інші чоловіки, натомість завдяки своїй голій, виразній, брутальній силі він має незмірну владу над жінками. Ми не знаємо, чи цей здобувач жінок був гарний, бо немає його жодного задовільного портрета (проте несамохіть з'являється думка, що його намалював Франс Хальс як відважного та зухвалого воїна, який виклично насунув капелюха на обличчя і сміливо та невимушено дивиться всім у вічі). В багатьох джерелах Босвелла характеризують як просто-таки огидно бридкою. Але, щоб завоювати жінку, краса непотрібна; вже сам міцний аромат мужності, що шириться від таких сильних натур, зухвала несамовитість, нещадна брутальність, аура війни і перемоги правлять за чуттєву спокусу; жінки найпалкіше кохають того, кого бояться і водночас захоплюються ним, у чий присутності легеньке, лоскотливе чуття жаху і небезпеки підносить насолоду до таємничої повноти. А коли такий схильний до насильства чоловік не просто *mâle*, самець, чоловік-тварина, більше схожий на бугая, а й має, як Босвелл, немов оболонку двірської, особистої культури навколо своєї голої брутальності, і, крім того, йому властиві ще й розум та спритність, тоді його сила нездоланна. Цей авантюрист усюди і начебто без клопоту має різні пригоди. На французькому дворі його популярність стала сумнозвісною, з кола Марії Стюарт він уже скорив кількох шляхетних дам, у Данії одна жінка пожертвувала задля нього чоловіком, маєтком і грошима. Але, незважаючи на ці всі триумфи, Босвелл — аж ніяк не справжній спокусник, не донжуан, не ловець жінок, бо, власне, насправді й не ловить їх. Такі

перемоги для його войовничої вдачі надто безпечні та легкі. Босвелл, як і вікінги-розбишаки, бере жінок лише як принагідну здобич, бере їх певною мірою між іншим, як п'є, грає, скаче на коні та воює, бере задля проби сил, яка дає змогу гостріше відчувати життя, бере, бо це найбільш чоловіча з усіх чоловічих ігор; він бере жінок, але не віддається їм, не втрачає себе в них. Босвелл бере жінок, бо брати і брати силою — природна форма його жадання влади.

Цього чоловіка в Босвеллі Марія Стюарт спершу анітрохи не помічає в своєму надійному васалі. Так само й Босвелл не бачить у королеві молодої й вартої пожадання жінки; зі своїм недбалим зухвальством від одного разу навіть досить відверто висловився про її людські риси: «Вона і Єлизавета не становлять разом пристойної жінки». Босвеллу й на думку не спадає еротично оцінювати Марію Стюарт, і так само й вона не відчуває прихильності до нього. Попервах вона навіть хотіла заборонити Босвеллу повертатися, бо він поширював про неї у Франції зухвалі чутки, але, випробувавши його одного разу як воїна, використовувала його послуги вдячно і вірно. Йдуть ласка за ласкою, Босвелла призначили командувачем Північної марки, великим намісником Шотландії і головнокомандувачем збройних сил у випадку війни або бунту. Босвеллу подарували маєтності оголошених поза законом бунтівників, а як особливий знак своєї дружньої турботи королева обирає йому — це найкращий доказ, якими нееротичними були попервах їхні стосунки — молоду дружину з багатого роду Гантлі.

Такому природженому владолюбцю досить тільки дати владу, і він забирає її всю. Невдовзі Босвелл — уже перший радник з усіх питань, справжній штатгальтер королівства, і англійський посол роздратовано повідомляє, що «його авторитет у королеви більший, ніж в усіх інших». Але цього разу Марія Стюарт обрала правильно, нарешті знайшла розпорядника, надто гордого, щоб дати себе купувати обіцянками та грішми Єлизавети або укладати союзи з лордами задля дрібної вигоди; з цим відважним воїном як вірним слугою Марія Стюарт уперше запанувала у своїй країні. Невдовзі лорди зрозуміли, якою мірою зросла влада королеви завдяки військовій диктатурі Босвелла. Ось вони вже стали нарікати, що «його

зарозумілість така велика, що до Давіда ніколи не ставилися з такою огидою, як до нього», і радо хотіли б позбутися його. Але Босвелл — не Ріцціо, що, не боронячись, дав убити себе, не Дарнлі, що не чинить опору і його можна відсунути вбік. Босвелл знає звичаї своїх шляхетних приятелів, тому всякчас має коло себе численну особисту охорону, а досить йому моргнути, як його *borderers*, жителі прикордонь, уже готові схопитися за зброю. Босвеллу байдуже, чи ті інтригани при дворі люблять його чи ненавидять. Досить, що вони бояться його і, поки він має меч на поясі, норовливі та розбишацькі зграї, скрегочучи зубами, коряться королеві. За наполяганням Марії Стюарт, Морей, найлютіший ворог Босвелла, був змушений примиритися з ним, і отак кільце влади замкнулося, сфери впливу були виразно розподілені. Марія Стюарт, відколи Босвелл дбає про безпеку, обмежується тільки представницькими функціями, Морей дбає про внутрішнє управління, Мейтленд — про дипломатичну службу, а Босвелл, найнадійніший, — *all in all*, усе в усьому. Завдяки його залізній руці в Шотландії знову панують порядок і мир, і це диво здійснив єдиний справжній чоловік.

Але, що більше влади отримує Босвелл у свої жорсткі руки, то менше її лишається тому, кому вона належить згідно з правом: королю. Мало-помалу та мізерна влада, яку він ще мав, зменшується до простої назви, зводиться нанівець. Минув лише рік, а який далекий той час, коли вродлива молода володарка палко обрала Дарнлі, коли його проголосили королем і він у золоченому обладунку помчав проти бунтівників! А тепер, після народження дитини, після виконаного обов'язку, цей бідолаха бачить, що його дедалі більше відсувають убік і зневажають. Йому дозволяють говорити, але ніхто не слухає його, дозволяють ходити, але ніхто не супроводить його. Дарнлі вже не запрошують на засідання державної ради, на світські заходи, він завжди тиняється одинцем, і з ним, наче тінь, ходить зимний простір самотності. Він усюди відчуває за плечима гострий протяг глуму і ненависті. Як чужий, як ворог живе він у рідній країні, у власному домі.

Це цілковите нехтування Дарнлі, раптовий перехід від тепла до холоду можна зрозуміти, знаючи про огиду, якою

повниться душа жінки. Але надання тій зневази відкритого, прилюдного характеру було державно-політичною дурницею королеви. Розум мав би наказати їй лишити тому честолюбному й марнославному молодикові принаймні дрібку авторитету і не виставляти його так безжально зухвалим образам лордів. Адже образа завжди справляє поганий вплив і навіть із найслабшого ще вичавлює трохи твердості, тож і Дарнлі, досі просто безхарактерний, мало-помалу стає лихим і небезпечним. Він уже не годен приборкувати своє озлоблення. Коли він з озброєними слугами — вбивство Ріцціо навчило його обережності — цілими днями пропадає на ловах, гості, запрошені на полювання, чують відкриті погрози на адресу Морея і багатьох лордів. Спираючись на повноту своєї влади, Дарнлі пише дипломатичні листи за кордон, звинувачує в них Марію Стюарт як «ненадійну у вірі» і представляє себе як справжнього оборонця католицької віри Філіпу II. Як правнук Генріха VII Дарнлі домагається свого права на владу і увагу до своїх слів, і, хоч яка неглибока та млява ця хлопчача душа, в її найдальших глибинах усе-таки жевріє миготливе чуття честі. Цього бідолаху можна назвати тільки безхарактерним, але не безчесним, і, можливо, навіть свої гідні зневаги вчинки Дарнлі скоїв унаслідок збоченого честолюбства, надміру подразненого прагнення відплати. Зрештою — адже лук зігнуто аж надміру — зневажений хапається за розпачливу постанову. Наприкінці вересня він раптом перебирається з Голіруду в Глазго й не приховує свого наміру покинути Шотландію і податися за кордон. Він уже не жартує, розповідає Дарнлі. Йому відмовляють у владних повноваженнях, які належать йому як королю, гаразд, тож у такому разі він відкидає й титул. Йому не дають ніякого гідного поля діяльності в державі та домі; гаразд, у такому разі він покидає і королівський замок, і Шотландію. З його наказу в гавані постійно тримають корабель під вітрилами, і все готове до відплиття.

Чого прагне Дарнлі, висловивши таку несподівану погрозу? Чи вже до нього дійшла якась засторога? Чи до нього дійшов натяк про заплановану змову і він має намір — нездатний боронитися від усієї зграї — вчасно втекти куди-небудь, де його вже не знайдуть кинджал і отрута? Може, його мучить підозра, жене якийсь страх? А може, вся та за-

ява — лише надимання, дипломатичний жест упертості, щоб налякати Марію Стюарт? Усі ці можливості цілком вірогідні, ба навіть усі одразу, — адже в єдиній постанові завжди змішуються різні почуття, — і жодну з них не можна рішуче утвердити або заперечити. Бо там, де шлях уже починає вести в прихований, невидний світ серця, історичні ліхтарі горять тьмяно: в тому лабіринті можна намацувати шлях далі лише обережно й спираючись на припущення.

Зате загальновідомо, що Марія Стюарт дуже перелякала-ся через оголошений від'їзд Дарнлі. Яким смертельним ударом для її доброї слави була б зловмисна втеча з країни батька безпосередньо перед урочистим хрещенням дитини! І як це небезпечно саме тепер, так одразу після скандалу з Ріцціо! А що, як цей дурнуватий юнак, чия лють розпеклася аж до білого жару, при дворі Катерини Медичі або Єлизавети розп'ятає всякого, що аж ніяк не послужить її честі? Який тріумф для обох суперниць, який глум перед цілим світом, коли коханий шлюбний чоловік покине так притьмом і стіл, і ліжко! Марія Стюарт одразу скликала державну раду і швиденько, щоб випередити Дарнлі, в докладному дипломатичному листі до Катерини Медичі заздалегідь скинула всю провину на втікача.

Але на сполох ударили зарано. Дарнлі нікуди не виїхав. Цей легкодухий хлопчак завжди знаходив силу тільки для чоловічих жестів, але ніколи — для чоловічого вчинку. 29 вересня, того самого дня, коли лорди послали в Париж листа з засторогою, він несподівано з'явився в Единбурзі перед палацом, проте відмовляється заїздити до нього, поки в ньому багато лордів: знову дивна поведінка, яку навряд чи можна пояснити! Може, Дарнлі боїться долі Ріцціо, з обережності не хоче заїздити в замок, поки там, як він знає, сидять його смертельні вороги? А може, ображений лише прагне, щоб Марія Стюарт прилюдно просила його знову повернутися додому? Чи, може, він приїхав тільки з прагненням насолодитися впливом своєї погрози? Таємниця, як і всі інші, які закутують постать і долю Дарнлі!

Марія Стюарт швидко опановує себе. Вона має тепер напхвату певну техніку, що давати раду тому легкодуху, коли йому кортить удавати пана або бунтівника. Тепер їй треба

чимшвидше — точнісінько, як і в ніч після вбивства Ріцціо — відібрати в Дарнлі волю, перше ніж він у своїй дитячій упертості накоїть лиха. Отже, миттю геть усі моральні міркування і всі манірні думки! Марія Стюарт знову вдає поступливість. Щоб упокорити Дарнлі, не цурається крайніх засобів: відсилає лордів, виходить із брами назустріч чоловікові, що затято чекає, і врочисто заводить його не тільки до палацу, а мабуть, і на острів Цірцеї: у свою спальню. І дивіться, чари, як і тоді, як і завжди, діють на юнака, що з усією палкістю своїх почуттів підпорядкований їй; наступного ранку Дарнлі вже приборканий, Марія Стюарт знову тримає його на повіді.

Але приваблений, як і тоді, після вбивства Ріцціо, немиче змушений сплатити гірку ціну. Дарнлі, що вже знову почувується господарем і повелителем, натрапив раптом у залі аудієнцій на французького посла й лордів: Марія Стюарт, достеменно так, як і Єлизавета для комедії з Мореєм, вчасно подбала про свідків. Тепер вона перед ними гучно і наполегливо просить Дарнлі відповісти *“for God’s sake”*, ради Бога, чому він хотів покинути Шотландію і чи дала вона йому для цього який-небудь привід. Для Дарнлі це прикра несподіванка, він ще досі почувується коханцем і коханим, а тут його, немов звинуваченого, поставили перед лордами і послом. Він, довготелесий юнак із блідим безбородим дитячим обличчям, понурившись, стоїть перед ними. Якби він був справжнім чоловіком, вирізьбленим із твердого дерева, тепер була б слухна мить продемонструвати силу, твердо заявити про свої нарікання і замість звинуваченого постати перед підданими як суддя і король над тією жінкою. Але зі своїм серцем із воску Дарнлі не наважується на опір. Немов заскочений на лихому вчинку, немов школяр, який боїться, що будь-якої миті на його очах можуть проступити сльози безсилої злості, Дарнлі стоїть у просторій залі, кусає собі губи і мовчить та мовчить. Не дає ніякої відповіді. Не звинувачує, але й не вибачається. Мало-помалу лорди, прикро вражені тим мовчанням, починають чемно запитувати його, як він міг покинути *“so beautiful a queen and so noble a realm”*, таку вродливу королеву і таке шляхетне королівство. Проте марно, Дарнлі не зволив дати їм жодної відповіді. Це мовчання,

сповнене впертості й таємної погрози, справляє на всіх присутніх дедалі гнітючіше враження, відчують, що бідолаха насилу стримується, щоб його не прорвало, і для Марії Стюарт була б страхотлива поразка, якби він мав досить сили і далі зберігав важку, обвинувальну мовчанку. Але Дарнлі слабкий. Оскільки посол і лорди *“avec beaucoup de propos”*, багатослівно, тиснуть на нього дедалі сильніше, то зрештою вирвали признання, тихим і неохочим голосом Дарнлі заперечив: ні, його дружина не дала ніякого приводу для від'їзду. Чогось більшого за це пояснення Марія Стюарт і не бажала, бо Дарнлі, власне, признався, що сам поводився всупереч звичаям. Тепер Марія Стюарт уже забезпечила свою добру славу перед французьким послом. Тепер вона знову може спокійно всміхатися і прикінцевим помахом руки підтвердити, що цього пояснення Дарнлі їй абсолютно досить.

Але Дарнлі не задоволений, серце йому стискає сором, що він знову скорився цій Далілі, дав себе виманити з бастіону своєї мовчанки. Одурений і ошуканий, певне, відчував незмірну муку, коли Марія Стюарт тепер зверхнім жестом немов «простила» йому, тоді як він, мабуть, міг би з більшим правом виступати в ролі обвинувача. Дарнлі запізно знову набув трохи твердості. Він раптом уриває розмову і, не попросившись чемно з лордами, не обнявши дружину, суворо, мов герольд, який передав оголошення війни, виходить із зали. Єдині його прощальні слова були такі: «Мадам, так скоро ви не побачите мене». Але Марія Стюарт і лорди лише полегшено всміхнулися навзаєм, коли *“proud fool”*, пихатий йолоп, що збунтувався й став зухвалим, зігнувши спину, знову подався до себе; його погроза вже нікого не лякає. Нехай тільки він сидить десь далеко, що далі, то краще і для нього, і для всіх.

І все-таки! Цей негодящий чоловік ще раз виявився потрібним. Того, кого ніхто не хоче бачити в домі, знову терміново закликали повернутися. Після довгих зволікань 16 грудня в замку Стерлінг має відбутися врочисте хрещення малого принца. Вдалися до величних готувань. Хоча Єлизавета, хрещена мати, сама не з'явилася, — все життя вона уникала кожної нагоди зустрітися з Марією Стюарт, — зате, подолавши, як виняток, свою сумнозвісну скнарість, передала через графа

Бедфорда коштовний подарунок: важку, з вишуканим карбуванням хрестильну купіль зі щирого золота, її краї прикрашали самоцвіти. Прибули послы Франції, Іспанії та Савойї, з'явилася все дворянство; кожен, хто мав ім'я та авторитет, не хоче прогавити свято. Під час такого представницького заходу аж ніяк не годиться, попри все бажання, відкинути таку саму по собі незначущу особу, як Генрі Дарнлі, батька дитини, володаря країни. Але Дарнлі, знаючи, що його потребують востаннє, вже не дається так легко пійматись на гачок. Із нього вже досить прилюдної ганьби, він знає, що англійський посол має доручення відмовляти йому в титулі «Величність», а французький посол, до якого він прийшов у його кімнату, з дивовижним зухвальством заявив, мовляв, він одразу вийшов би з кімнати, якби туди через другі двері зайшов Дарнлі. Тепер у потоптаному нарешті підноситься гордість, щоправда, його сили знову визначає тільки на інфантильний примхливий і злісний жест. Дарнлі, хоч і перебуває в замку Стерлінг, не показується. Він чинить спротив своєю відсутністю. Він демонстративно не виходить зі своїх покоїв, не бере участі в хрещенні сина, не танцює на балі, не йде на свято і маскарад; замість нього — і поміж лав лунає роздратований буркіт — гостей приймає в новому розкішному вбранні Босвелл, ненависний фаворит, а Марія Стюарт змушена засвідчувати незвичайну приязнь та веселість, щоб ніхто не думав про скелет у домі, про володаря, батька і чоловіка, що сидить на поверх вище в своїй кімнаті, взявши двері на засув: йому таки пощастило ще й як зіпсувати радість свята дружині та її друзям. Дарнлі ще раз довів, що він тут, ще тут, і то саме своєю відсутністю він востаннє нагадав про своє існування.

Але для такої хлопчачої впертості миттю вирізали різку. А через кілька днів, на Святий вечір, тією різкою щосили шмагонули упертюха. Сталося несподіване: Марія Стюарт, загалом непримиренна, вирішила, за порадою Морей і Босвелла, помилувати оголошених поза законом убивць свого Ріцціо. Отак у країну повернулися найлютіші смертельні вороги Дарнлі, змовники, яким він тоді набрехав і ошукав їх. Дарнлі, хоч який дурнуватий, одразу зрозумів смертельну небезпеку для своєї особи. Коли ця зграя — Морей, Мейтленд, Босвелл, Мортон — збилася докупы, це означає облаву,

отже, його остаточно оточили. Певне, є причина, чому дружина раптом порозумілася з його найлютішими ворогами, причина, а також ціна, якої він не хоче платити.

Дарнлі збагнув небезпеку. Він знає, що тепер ідеться про його життя. Мов дичина, яка знає, що хорти ще трохи — й наздоженуть її, Дарнлі миттю вискочив із замку й подався до батька в Глазго. Ще не скінчився фатальний рік, відколи Ріццію закопали в землю, а вбивці знову зібрались, мов брати, близько і щоразу ближче підступає щось моторошне. Небіжчики не дуже охоче сплять самі в підземних глибинах, вони завжди вимагають до себе тих, хто зіпхнув їх туди, і завжди посилають як герольда страх і жах.

І справді, щось темне і важке, наче хмара душного дня, щось гнітюче й зимне вже кілька тижнів висить над замком Голіруд. У вечір королівського хрещення в замку Стерлінг, коли сотні свічок світили назустріч гостям, іноземцям прагнули показати пишноту двору, а друзям — засвідчити приязнь, Марія Стюарт, завжди господиня своєї волі протягом лише коротких проміжків часу, зосередила всю свою силу. Вона змусила очі блищати вдаваним щастям, зачарувала гостей іскристим настроєм і теплою щирістю, яка прихилила до себе, але тільки-но згасли свічки, згасла і її вдавана радість, у Голіруді запановує спокій, моторошний спокій, і в її душі теж утверджується спокій, дивний спокій; якийсь таємничий клопіт, незрозуміла збентеженість опанували королеву. Якийсь цілком невідомий смуток, немов туманна тінь, одразу заліг на її обличчі, здається, ніби її душа стривожена чимсь незбагненим. Марія Стюарт уже не танцює, не вимагає музики, та й здоров'я її, здається, після поїздки в Джеббург, коли її зняли з коня, наче мертво, геть похитнулося. Вона скаржитися на біль у боку, цілими днями лежить у ліжку і уникає всяких розваг. Лише короткий час витримує Марія Стюарт у Голіруді, цілі тижні вона живе в далеких оселях та інших замках, але ніде не зупиняється надовго, страхітливий неспокій жене її далі й далі. Здається, ніби в ній діє якась руйнівна стихія, ніби вона зі страшною напругою та цікавістю прислухається до болю, який нуртує в ній; щось нове, щось інше зародилося в ній, щось вороже й лихе набирає влади над її загалом дуже світлою душею. Одного разу Марія Стюарт при-

голомшила французького посла, бо лежала на ліжку й гірко ридала; старий досвідчений чоловік не повірив, коли присоромлена жінка стала поспіхом розповідати, мовляв, саме біль у лівому боці довів її до сліз. Посол одразу збагнув, що йдеться про страждання душі, а не тіла, страждання не королеви, а нещасної жінки. «Королева почувається недобре, — повідомляє він у Париж, — але я думаю, що справжня причина її хвороби полягає в глибокому болі, який неможливо забути. Вона всяк час повторює: “Я б хотіла вмерти”».

Морей, Мейтленд і лорди теж помічають, як спохмурніла володарка. Проте, краще обізнані з війною, ніж із психологією, вони бачать лише грубий, зовнішній, відчутний привід для душевного розчарування. «Йй нестерпно, — пише Мейтленд, — що він — її чоловік і вона не знає ніякого виходу, щоб спекатися його». Проте Дю Крок, старий, досвідчений чоловік, бачив краще, пишучи про «глибокий біль, який неможливо забути». Інша, внутрішня і невидна душевна рана мучить нещасливу жінку. Біль, який неможливо забути, був такий, що вона забула себе, себе і свою честь, закони і звичаї, такий, що пристрасть, немов хижий звір, раптом напала на неї з п'ятьми і розшматувала її тіло аж до нутрощів, незмірна, невагомна, неситима пристрасть, що почалась як злочин і не могла по-іншому дійти краю, як через щоразу нові злочини. І тепер Марія Стюарт бореться, злякавшись сама себе, засоромившись, тепер вона мучить себе, щоб приховати страшну таємницю, і все-таки відчуває і знає, що її годі приховати, годі замовчати. Воля, могутніша за її свідоме воління, вже панує над нею, жінка належить уже не собі, а, безпомічна й безпорадна, могутній, безумній пристрасті.

Розділ 11

ТРАГЕДІЯ ПРИСТРАСТІ

1566—1567 роки

Любовна пристрасть Марії Стюарт до Босвелла належить до тих, які найгідніші згадки в історії, бо пристрасті античної доби, про які вже складено прислів'я, навряд чи перевершують

її несамовитістю і силою. Як раптовий омах вогню, здійснюється вона вгору аж до пурпурових зон екстазу, а її шалений жар розлітається аж до чорних, як ніч, вершин злочину. Коли душевні стани сягають такої надмірності, було б наївно вимірювати їх відповідно до логіки та розуму, бо сутність неприборкуваних інстинктів завжди полягає в тому, що вони виявляються всупереч розуму. Пристрасті, як і хвороби, не можна ані звинувачувати, ані вибачати, їх можна тільки описувати з тим завжди новим подивом, до якого доміщується легенький страх перед правічною силою стихійного, що інколи в природі, інколи в людині проривається, наче буря. Пристрасті такого високого ступеня завжди не тільки підпорядковують волю людини, яку опановують, бо з усіма своїми виявами та наслідками вже не належать до сфери її усвідомленого життя, а відбуваються немов понад нею і перебувають по той бік її відповідальності. Прагнення морально судити людину, цілковито опановану пристрасстю, — не менше безглуздя, ніж намагання притягти до відповідальності бурю або викликати до суду вулкан. Тож і Марію Стюарт у стані душевно-чуттєвої залежності навряд чи можна вважати відповідальною за свої дії, бо її нерозумні вчинки протягом того періоду цілковито виходять за межі її загалом нормального й радше поміркованого способу життя; все було скоєне під впливом одурманених почуттів без її волі й навіть усупереч їй. Із заплющеними очима, глухими вухами вона йде, мов сновида, приваблена магнетичною силою, шляхом згуби і злочину. Жодна порада не може дійти до неї, жоден крик не здатний пробудити її, і тільки тоді, коли внутрішній вогонь у її крові пожер сам себе, вона прокинулася, але вже згоріла і зруйнована. Той, хто проходив коли-небудь крізь такий жар, спалює своє життя.

Адже в однієї людини така надмірна пристрассть ніколи не повторюється вдруге. Немов вибух, що знищує увесь запас вибухівки, такий прорив завжди й навіки споживає внутрішній запас почуттів. У Марії Стюарт білий жар екстазу тривав навряд чи довше півроку. Але за цей короткий час її душа піднеслася і напружилася до такої вогненності, що згодом могла бути лише тінню того надміру буйного полум'я. Як і деякі поети (Рембо) та композитори (Масканьї), що в одному геніальному творі цілковито віддають себе, а потім,

зужиті, безсило опадають, є жінки, що в одному-однісінькому нападі пристрасті одразу витрачають усі свої можливості кохати замість ощадливо розподіляти їх на роки, як чинять розміряні, міщанські натури. Немов своєрідним екстрактом, вони насолоджуються в спресованому вигляді всім коханням свого життя; такі жінки, генії самомарнування, шугнувши вниз, кидаються в найдаліші глибини пристрасті, де вже немає порятунку і звідки ніхто не повертається. Марію Стюарт завжди можна вважати за довершений приклад такого кохання, яке, оскільки не боїться ані небезпеки, ані смерті, справді можна назвати героїчним; вона лише раз пережила таку пристрасть, зате до повного виснаження почуттів: аж до саморуїнування і самознищення.

На перший погляд може видатися дивним, що така стихійна пристрасть, як кохання Марії Стюарт до Босвелла, настала так швидко після її попередньої закоханості в Дарнлі. І все-таки тільки такий розвиток суто логічний і природний. Бо, як і будь-якого іншого великого мистецтва, кохання навчаються, пробують його і набувають досвіду в ньому. Ніколи або майже ніколи — як і в мистецтві — перша спроба не дає цілком довершеного результату: відвіку слушний закон психології полягає в тому, що найпалкіша пристрасть майже завжди передбачає як підготовчий етап якусь попередню й меншу, і Шекспір, найкращий знавець людської душі, чудово відобразив цей закон у своїй творчості. Мабуть, найгеніальніший момент його безсмертної трагедії кохання полягає в тому, що він (на відміну від того, як учинив би якийсь дрібніший митець і знавець) починає її не з блискавичного спалаху кохання Ромео до Джульєтти, а начебто парадоксально — з закоханості Ромео в якусь Розалінду. Помилку серця тут свідомо поставлено попереду палкої правди; попередній стан, школярський і наполовину неусвідомлений, передує майстерності; Шекспір своїм чудовим прикладом показує, що немає пізнання без попереднього здогаду, немає насолоди без її предтечі, а почуття, щоб його полум'я піднеслося в нескінченність, ще раніше має коли-небудь зароджуватись і горіти. Тільки тому, що Ромео перебуває внутрішньо в напруженому стані, тільки тому, що його сильна й палка душа тужить за пристрастю, властиве

йому прагнення кохати попервах по-дурному й сліпо хапається за перший привід, за цілком випадкову Розалінду, і тільки потім, навчившись бачити і набувши знань, притьмом міняє половинчате кохання на повне, Розалінду на Джульєтту. Точнісінько так само й Марія Стюарт спершу тягнеться з іще сліпим почуттям до Дарнлі, і то тільки тому, що він, молодий і гарненький, нагодився слушної миті. Але його млявий віддих був надто слабким, щоб жити їй внутрішній жар. Дарнлі ніколи не зміг піднести Марію Стюарт до небес екстазу, вона не могла ані вигоріти, ані зайнятися. Тож той жар тьмяно жеврів і далі, збуджуючи чуття і все-таки розчаровуючи душу, то був сповнений мук стан внутрішнього горіння зі згашеним полум'ям. Але, тільки-но з'явився справжній чоловік, той, кому дано позбавити цих мук, той, хто подарував здушеному в глибинах ества жару повітря і поживу, прибите до землі полум'я єдиним вогненным омахом шугнуло до всіх небесних висот і пекельних глибин. Точнісінько так, як чуття Ромео до Розалінди безслідно розчинилося в його справді палкому коханні до Джульєтти, Марія Стюарт одразу забуває про чуттєву прихильність до Дарнлі в неситимому й екстатичному коханні до Босвелла. Адже кожна остання пристрасть набуває форми і сенсу лише завдяки тому, що живиться і зростає коштом усіх попередніх. Усе те, чим людина дурила себе раніше в закоханості, стає справжнім тільки в щирому коханні.

Про історію кохання Марії Стюарт до Босвелла свідчать джерела двох видів. По-перше, тогочасні аннали, хроніки і документи, по-друге, збережені листи та вірші, приписані Марії Стюарт; обидва види — проекція фактів і внутрішні свідчення душевних поривів — напрочуд точно узгоджуються між собою. Проте всі, хто вважає, ніби Марію Стюарт в ім'я якоїсь запізнілої моралі слід захищати від пристрасті, від якої вона сама не вміла боронитися, відмовляються визнавати автентичність листів і віршів. Вони прямо називають їх сфальшованими та історично невірогідними. Для цього вони, безперечно, мають у процесуальному розумінні певні підстави. Адже листи і сонети Марії Стюарт дійшли до нас у вигляді лише перекладених і навіть, можливо, викривлених текстів. Оригіналів немає, і їх ніколи не пощастить знайти, бо рукописи самої Марії Стю-

арт, отже, останні, неспростовні свідчення, знищено, і ми знаємо, хто їх знищив. Яків I, її син, тільки-но ставши монархом, одразу спалив рукописи матері, які шкодили в міщанському розумінні її жіночій честі. Відтоді точиться затята суперечка про справжність або фальшивість тих так званих листів зі скриньки, і то з усією партійністю, сформованою з релігійних чи національних причин у судженнях про Марію Стюарт, і саме тому неупереджений біограф постає перед необхідністю зважувати доказ проти доказу. Проте його висновок неодмінно буде особистим, суто індивідуальним, бо останній науковий або юридично чинний доказ — демонстрація оригіналів — уже неможливий, тож справжність листів можна підтвердити чи спростувати тільки логічно та психологічно.

І все-таки: той, хто хоче по-справжньому бачити Марію Стюарт і зобразити її внутрішню сутність, повинен вирішити, чи він вважає ці листи та вірші за справжні чи ні. Дослідник не може пройти повз це питання, стелювши плечима: *forse che si, forse che no*, обійшовшись цим боязливим твердженням «Може, так, а може, й ні», бо саме тут криється внутрішнє ядро її душевного розвитку; він повинен з усією відповідальністю зважити «за» і «проти», а коли вирішить на користь справжності і вважатиме в своєму описі ті вірші за вірогідні свідчення, має відверто й виразно обґрунтувати свою переконаність.

Листами зі скриньки названо ті листи і сонети, що їх після квапливої втечі Босвелла знайшли в замкненій срібній скриньці. Немає жодного сумніву, що Марія Стюарт справді подарувала ту скриньку, як і все інше, Босвеллу, а скринька дісталася їй від Франциска II, її першого чоловіка. І немає сумніву, що Босвелл зберігав у тому надійному сховку свої найтаємніші документи, серед них, зрозуміла річ, і листи Марії Стюарт. Немає сумніву і в тому, що послання Марії Стюарт до коханого були, безперечно, необережні та компрометувальні, бо, по-перше, Марія Стюарт усе життя була відважна, не знала вагань і ніколи не вміла усно або на письмі стримувати свої почуття. По-друге, безмірна радість супротивників Марії Стюарт, коли були знайдені листи, свідчить, що вони мали містити в собі щось обвинувальне або ганебне для неї. Але прихильники гіпотези про фальшивість

не дуже й заперечують існування листів та віршів, а тільки стверджують, мовляв, лорди за кілька днів між спільною перевіркою листів і читанням їх у парламенті підсунули замість оригіналів злісні фальшивки, тому оприлюднені листи — аж ніяк не ті самі, які містилися колись у замкненій скриньці.

Тут постає запитання: хто з сучасників звинувачував у фальшуванні? Відповідь і сама звучить як звинувачення: власне, ніхто. Лорди того дня, коли скринька опинилася в руках Мортон, разом відкрили її і присягнули, що листи справжні, парламент, що зібрався (там були зокрема й найближчі друзі Марії Стюарт), ще раз перевірів листи, і ніхто не висловив сумніву, їх показували і втретє, і вчетверте, і в Йорку, і в палаці Гемптон-Корт у Лондоні, порівнювали з іншими оригіналами, написаними рукою Марії Стюарт, і визнали їхню справжність. Передусім справляє переконливе враження факт, що Єлизавета розіслала надрукований текст на всі монарші двори, і, хоч яким сумнівним може бути її характер, королева Англії не схвалила б відверте й зухвале фальшування, учасників якого могли б коли-небудь викрити; ця жінка-політик була надто обережна, щоб дати себе заскочити на дрібному ошуканстві. Єдина особа, яка тоді задля збереження честі могла б закликати собі на допомогу цілий світ, заявляючи про фальшування, — Марія Стюарт, головна учасниця, начебто безневинно обмовлена, — протестувала (тут ми дивуємося) зовсім, зовсім мляво і аж ніяк не переконливо. Спершу вона, вдавшись до таємних переговорів, намагалася взагалі перешкодити передачі тих листів у Йорк, — навіть, слід запитати, бо фальшування, яке можна було б довести, тільки б зміцнило її становище! — а коли зрештою дала своєму представникові доручення наперед відкидати *en bloc*, цілком, усе, що могли б закинути їй, як неправдиве, то в Марії Стюарт це означає небагато, в політичних питаннях вона мало трималася за правду і просто вимагала, щоб її "*parole de prince*", слова королеви, мали більшу вагу, ніж усі докази. Але навіть тоді, коли листи були опубліковані в памфлеті Б'юкенена й розіслані зі звинуваченнями на всі боки, і їх пожадливо читали на всіх монарших дворах, Марія Стюарт не виголошує несамовитих протестів, не обтяжує себе жодним словом про фальшування своїх документів, а лише вкрай загальними

словами називає Б'юкенена «огидним атеїстом». У жодному листі — ані до папи, ані до французького короля, ані до своїх родичів — вона не згадує жодним словом, що її листи та вірші сфальшували, і так само й французький двір, що з першої години мав у руках копії оригіналів, у справі, яка привертала загальну увагу, аж ніяк не став на бік Марії Стюарт. Отже, ніхто з сучасників навіть на мить не сумнівався в справжності, ніхто з тогочасних друзів Марії Стюарт не заявляв відкрито про таку страхітливу несправедливість, яка полягала б у підсуванні фальшивих документів. Тільки через сто, через двісті років, коли син Марії Стюарт давно вже знищив оригінали, мало-помалу переважила гіпотеза про фальшування у зв'язку з намаганнями представити цю сміливу й нестримну жінку як невинну і бездоганну жертву нищої змови.

Отже, ставлення сучасників, цей історичний аргумент, безумовно промовляє на користь справжності, а також, і то не менш виразно, на мою думку, і філологічний, і психологічний аргументи. Адже — коли поглянути спершу на вірші — хто, слід запитати, в тодішній Шотландії був би здатний за такий короткий проміжок часу написати чужою, французькою мовою цикл сонетів, які передбачають найінтимніше знання подробиць особистого життя Марії Стюарт? Хоча світова історія знає численні випадки сфальшованих документів і листів, та й у літературі часто таємничим образом виникали різноманітні апокрифічні твори, але тоді, як-от у випадку Макферсонових «Віршів Оссіана» або фальшування «Краледворського рукопису», йшлося про філологічну реконструкцію з давноминулих часів, далеких уже на кілька сторіч. Проте ніхто ніколи не намагався сфальшувати цілий цикл віршів ще живої людини. І яка абсурдна думка, ніби шотландські сільські паничі, яким поезія була найчужіша у світі, притьмом написали одинадцять сонетів французькою мовою, щоб скомпрометувати свою королеву! Хто ж був тим безіменним чарівником, — на це запитання ще ніколи не відповів жоден паладин, — що чужою мовою так довершено й точно за стилем зміг сфальшувати низку віршів королеви, які слово в слово, почуття в почуття узгоджуються з найпотаємнішим у душі цієї жінки? Навіть Ронсар і Дю Белле не могли б написати їх так швидко і з такою душевною прав-

дивістю, а що вже казати про Мортонів, Аргайлів, Гамільтонів і Гордонів, які тямили хіба що тримати меч, але навряд чи підтримувати застільну розмову французькою мовою!

А якщо ми впевнені в справжності віршів (нині її навряд чи хто-небудь серйозно заперечує), то змушені визнати і справжність листів. Слід припустити, що при перекладі латинною і шотландською мовою (тільки два листи збереглися мовою оригіналу) деякі деталі могли бути змінені, а можливо, одне або два місця були навіть додані. Але загалом ті самі, вже названі аргументи переконливо промовляють на користь справжності й листів, надто останній, психологічний аргумент. Якби якийсь начебто «гурт злочинців», повнячись ненависті, хотів сфальшувати обвинувальні листи, було б зрозуміло, що вони сфабрикували б однозначні признання, які породжували б зневагу до Марії Стюарт і представляли б її як хтиву, підступну й лиху жінку. Цілком безглуздим був би абсурд, якби зловмисники, прагнучи зашкодити Марії Стюарт, вигадали ті збережені листи та вірші, що радше позбавляють її провини, ніж звинувачують, бо по-людському зворушливо відображують передусім страх Марії Стюарт перед співучастю в злочині. Адже листи розкривають не насолоду пристрасті, а найтяжчу душевну скруту і схожі на здушені крики людини, яка живцем горить і згорає. Якраз те, що їх написано з такою невправністю, з таким плутаним потоком думок, в очевидному поспіху та збентеженості рукою, що, як ми відчуваємо, тремтить від збудження, абсолютно відповідає тому надміру подразненому душевному станові, про який свідчать дії Марії Стюарт у ті дні; тільки найгеніальніший знавець душ міг би так психологічно довершено підмалювати відомі факти. Але ж Морей, Мейтленд і Б'юкенен, що їх професійні оборонці честі Марії Стюарт по черзі звинувачували навмання у фальшуванні, не були ані шекспірами, ані бальзаками, ані достоєвськими, це тільки мізерні душі, цілком здатні на дрібне мерзенне ошуканство, але нездатні написати в своїх кабінетах витвори, сповнені такої приголомшливої душевної правди, якими стали на всі прийдешні часи листи Марії Стюарт; генія, здатного придумати ці листи, спершу ще годилося б знайти. Отже, неупереджений спостерігач може з чистим сумлінням вважати за автора листів і віршів тільки

Марію Стюарт, бо ж її завжди тільки біда і внутрішній тиск душі спонукали до поезії, а самі ті листи і вірші слід вважати за надійне свідчення її найтяжчих годин.

Передусім про початок цієї нещасної пристрасті ми знаємо тільки завдяки тому, що Марія Стюарт виказала себе у вірші. Тільки завдяки тим полум'яним рядкам ми знаємо, що це кохання не формувалося повільно, мов кристал, а одразу опанувало жінку, яка ні про що не здогадувалася, і назавжди потягло її за собою. За безпосередній привід правив грубий фізичний акт, напад Босвелла, напівзгвалтування або справжнє згвалтування. Рядки в сонеті Марії Стюарт осявають пітьму, мов блискавка:

Pour luy aussi j'ay jette mainte larme,
Premier qu'il fust de ce corps possesseur,
Duquel alors il n'avoit pas le cœur.

Я через нього пролила багато сліз,
Тоді уперше, як він тіло моє взяв,
Якого серцем анітрохи не жадав.

Ми нараз бачимо всю ситуацію. Марія Стюарт вже не один тиждень проводила дедалі більше часу з Босвеллом; він як перший радник держави, як командувач війська супроводив її в подорожах та прогулянках від замку до замку. Але жодної миті не бачила в тому молодому шлюбному чоловікові, якому сама недавно обрала гарну молоду аристократку і в якого була присутня на весіллі, залицьяльника; завдяки тому шлюбові вона, безперечно, почувалася вдвічі захищеною і недоторканною для свого вірного васала. Вона простодушно могла їздити з Босвеллом, без ніяких сумнівів перебувати з ним на самоті. Але властиве Марії Стюарт необережне й довірливе чуття безпеки, ця найцінніша риса її характеру, завжди було небезпечним для неї. Можна, мабуть, уявляти собі таку сцену: Марія Стюарт інколи дозволяла собі з Босвеллом ту недбалу довірливість, ту жіночу кокетливу неуважність, що вже ставали згубними для неї в стосунках із Шастеляром і Ріцціо. Можливо, довго перебувала з ним сама в покоях, довірливо розмовляла, коли цього вимагала обережність, жартувала, грала, сміялася з ним. Але Босвелл — не Шастеляр, той романтичний грець на лютні й

трубадур, і не Ріцціо, той вискочень-підлабузник, Босвелл — чоловік із гарячими чуттями і твердими м'язами, людина поривів та інстинктів, що не відсахнеться перед жодним зухвальством. Такому чоловікові не можна легковажно кидати виклик, не можна збуджувати його. Він жорстко бере, хапає жінку, що вже давно перебуває в хиткому й дратливому душевному стані, чий чуття збуджені першою дурнуватою закоханістю, проте не заспокоєні. “*Il se fait de ce corps possesseur*”: він заскочив її зненацька або згвалтував її. (Хто може визначити відмінність у такі миті, коли бажання і самозахист сп'яніло зливаються до купи?) Навряд чи можна сумніватися: з боку Босвелла той напад, звичайно, аж ніяк не був спланований наперед, аж ніяк не був реалізацією віддавна притлумленої ніжності, становив лише імпульсивний акт насолоди без ніякого душевного акценту, суто тілесний, суто фізичний акт насильства.

Проте його вплив на Марію Стюарт блискавично приголомшливий. Щось цілковито нове увірвалося, наче буря в її тихе життя: Босвелл згвалтував не тільки її тіло, а й почуття. В обох чоловіках, п'ятнадцятирічному одруженому хлопчику Франциску II і безбородому Дарнлі, Марія Стюарт досі натрапляла тільки на напівчоловічі характери, на кволого і легкодуючого. Для неї вже стало очевидним, що навіть у цій, найінтимнішій сфері вона завжди дарує, великодушно дає щастя, господиня і володарка, і ніколи не була жінкою, яка щось отримує, яку беруть, опановують. А в цьому брутальному акті насильства вона раптом — і її чуття сп'яніло заточуються від цієї несподіванки — зустріла справжнього чоловіка, нарешті такого, що розбив усю її жіночу силу, її сором, гордість, чуття безпеки; нарешті такого, що розкрив її власний і досі не усвідомлюваний гедонічний вулканічний світ. Ще до того, як Марія Стюарт помітила небезпеку, до того, як спробувала чинити опір, вона вже переможена, міцна шкаралуща розбита і буйним потоком, усе пожираючи і спалюючи, тече внутрішній жар. Мабуть, першим почуттям Марії Стюарт під час того нападу був тільки гнів, тільки обурення, тільки люта, смертельна ненависть до солодкого вбивці її жіночої честі. Але одна з найглибших таємниць природи завжди полягає в тому, що полюси крайніх почуттів завжди мають контакт між собою. Як і шкіра, навряд чи здатна розрізнити крайній холод і край-

не тепло, як і мороз, що може пекти, наче вогонь, так і проти-
лежні почуття інколи зненацька поєднуються. В душі жінки
ненависть за одну мить може обернутись у кохання, а обра-
жена гордість — у несамовиту покору, її тіло може гострим
жаданням хотіти і схвалювати те, що лише секунду тому за-
перечувало з крайньою огидою. Хай там як, відтоді ця доти
більш-менш розважлива жінка стоїть у вогні, горить і згорає
доценту у внутрішньому полум'ї. Всі опори, які доти підтри-
мували її життя, — честь, гідність, пристойність, гордість, упев-
неність у собі й розум — зламалися; одного разу повалена й
кинута, вона прагне лише опускатися нижче і нижче, тільки
знову падати і втрачати себе. Нова, невідома насолода опану-
вала жінку, і вона пожадливо та сп'яніло впивається нею аж
до самознищення: Марія Стюарт смиренно цілує руку чолові-
ка, який знищив гордість її жіночості, і пізнає завдяки цьому
новий екстаз остаточного самозречення.

Ця нова, нездоланна пристрасть незмірно могутніша за
першу закоханість у Дарнлі. З Дарнлі Марія Стюарт лише
відкрила і спробувала насолоду віддаватися і тільки тепер
розкошує нею. З Дарнлі вона лише прагнула поділяти коро-
ну, владу і життя, натомість Босвеллові прагне дати не щось
одне, не те або те, а все і геть усе, чим володіє на землі, прагне
збідніти, щоб збагатити його, з насолодою принизитися, щоб
піднести його. Пройнявшись таємничим захватом, Марія
Стюарт відкидає геть усе, що зв'язує її та обмежує, щоб тіль-
ки його, Єдиного, схопити та утримувати. Вона знає, що друзі
покинуть її, світ ганьбитиме і зневажатиме її, але саме це
дарує їй замість розтоптанної гордості нову гордість, і вона
натхненно повідомляє:

Pour luy depuis j'ay mesprise l'honneur,
Ce qui nous peust seul pourvoir de bonheur.
Por luy j'ay hazardé grandeur et conscience,
Pour luy tous mes parens j'ay quitté et amis,
Et tous autres respectz sont a part mis.

Pour luy tous mes amis, j'estime moins que rien,
Et de mes ennemis je veux esperer bien.
J'ay hazardé pour luy nom et conscience,
Je veux pour luy au monde renoncer,
Je veux mourir pour le faire avancer.

Я через нього потім вже зреклася честі,
Хоча щасливі завжди тільки доброчесні.
Зневажила з-за нього велич і сумління,
З-за нього кинула всіх родичів і друзів,
Й повагу всяку віджбурнула в тузі.

Я задля нього стала друзів зневажати,
Й на ворогів тепер мені начхати,
Зневажила ім'я з-за нього і сумління,
Я хочу задля нього вже зрестися світу
І вмерти, щоб лиш він піднявся до zenіту.

Уже нічого для себе, все тільки для Босвелла, бо завдяки йому Марія Стюарт уперше відчула, що повністю віддалася:

Pour luy je veux rechercher la grandeur,
Et feray tant que de vray congnoistra
Que je n'ay bien, heur, ne contentement,
Qu'à l'obeir et servir loyaument.

Pour luy j'attendz toute bonne fortune,
Pour luy jé veux garder sante et vie,
Pour luy tout vertu de suivre j'ay envie,
Et sans changer me trouvera tout'une.

Для нього величі я прагну, щоб піднявся,
І все робитиму, щоб він не сумнівався,
Що вся моя радість і добро незмірне —
Лише коритися йому й служити вірно.

Для нього хочу я завжди щасливу долю,
Для нього хочу берегти здоров'я і життя,
І йти за ним я хочу мати силу й волю,
Щоб бачив він: я з ним на вічне майбуття.

Усе, чим володіє Марія Стюарт, усе, що становить її, — своє королівство, тіло, честь, душу, — вона жбурляє в провалля пристрасті і в глибинах свого падіння насолоджується водночас усією надмірністю почуттів.

Така несамовита напруга і перенапруга почуттів неодмінно мала змінити душу. В тій доти недбалій і стриманій жінці надмір пристрасті породжує невідомі та унікальні сили. В ті тижні тіло Марії Стюарт та її душа живуть удесятеро інтен-

сивніше, в ній прориваються можливості та здібності, яких доти і після вона ніколи не досягала знову. В ті тижні Марія Стюарт може чвалувати на коні вісімнадцять годин поспіль, а потім, не відчуваючи втоми, ще цілу ніч не спати і писати листи. Вона спробається, дарма що загалом складала лише коротенькі епіграми й мимобіжні принагідні віршики, одним духом вогненного натхнення написати одинадцять сонетів, у яких висловила всю свою насолоду і муку з такою силою слова і красномовністю, що ані давніше, ані згодом не були властиві їй. Вона, загалом необережна й безтурботна, вміє так досконало прикидатися перед людьми, що кілька місяців ніхто не помічає її стосунків із Босвеллом. На людях Марія Стюарт може з чоловіком, від найменшого поруху якого вона, запалавши, аж тремтить, розмовляти холодно й суворо, немов із підлеглим, вміє вдавати веселу, коли її нерви здригаються й палають, а душа гине від розпачу. В ній раптом постало якесь демонічне Над-я й пориває її далеко за межі власної сили.

Але ці надмірні вияви почуттів, які нещадно силують волю, оплачено страхітливими спадами. Потім Марія Стюарт знову лежить цілими днями квола і виснажена в ліжку, годинами тиняється по кімнатах з одурманеними чуттями, ридаючи, стогне на ложі: «Я б хотіла померти», і криком вимагає кинджал, щоб накласти на себе руки. Та надмірна сила як приходить, так і зникає таємниче за кілька годин. Адже тіло вже не здатне витримувати довго несамовите самоперевершення, нестямне прагнення вийти за власні межі, тіло повстає, бунтує, нерви горять і здригаються. Ніщо не свідчить так виразно, якою крайньою мірою плоть Марії Стюарт подалася під тягарем безмірної пристрасті, як відомий епізод у Джедбургу. 7 жовтня Босвелл у сутичці з одним браконьєром отримав небезпечну для життя рану, і ця звістка дійшла до Марії Стюарт у Джедбург, де вона головувала на засіданнях окружного суду. Щоб не привертати уваги, Марія Стюарт навіть не думає одразу заскакувати в сідло і мчати двадцять п'ять миль до замку Ермітаж. Але немає жодного сумніву, що лиха звістка цілком приголомшила її, бо безсторонній спостерігач у її колі, посол Дю Крок, що тоді не міг мати найменшого здогаду про інтимний зв'язок Марії Стюарт із Босвеллом, повідомляє в Париж: *«Ce ne luy eust esté peu de perte de le*

*perdre*¹. Мейтленд теж помічає розвіянність та пригніченість Марії Стюарт, але, також не знаючи про справжню причину, думає, що, «мабуть, ці похмурі думки та невдоволення — наслідок її стосунків із королем». Лише через кілька днів королева несамовито мчить до Босвелла, її супроводять лорд Морей і кілька дворян. Марія Стюарт сидить дві години коло ліжка пораненого, а потім у не менш шаленому темпі повертається, щоб у цій нестямній гонитві притлумити внутрішній неспокій. Але тіло тепер, підточене пристрастю, яка палала всередині, знесилюється. Коли Марію Стюарт знімають із сідла, вона безсило падає і лежить дві години. Потім починається гарячка, типова нервова гарячка, Марія Стюарт закутується й марить. Згодом її тіло зненацька ціпеніє, вона вже не бачить і не відчуває, дворяни й лікарі безпорадно стоять навколо недужої, що тане від загадкової хвороби. Вже розіслали навсібіч посланців, щоб приїхав король, прибув єпископ і про всяк випадок міг дати їй останнє причастя. Вісім днів Марія Стюарт перебуває між життям і смертю. Здається, ніби потаємне бажання вже не жити одним страхітливим вибухом розірвало її нерви, знищило силу. А втім, — і ця обставина з клінічною виразністю свідчить, що знесення було суто психічним, типово істеричним, — тільки-но на драбинчастому возі привезли Босвелла, що вже одужував, Марія Стюарт одразу почувується краще, і — знову диво — через два тижні начебто вмируща знову сидить у сідлі. З глибин душі прийшла небезпека, і та, кому вона загрожувала, в душі й подолала її.

Але, одужавши фізично, королева в наступні тижні все-таки й далі приголомшена і мов не своя. Навіть найчужіші люди помічають, що вона стала «іншою». Щось у рисах Марії Стюарт, у її естві змінилося надовго, звичайні невимушеність і впевненість наче спали з неї. Вона ходить, живе і діє мов людина, яка перебуває під великим тиском. Марія Стюарт замикається у своїй кімнаті, і крізь двері служниці чують, як вона хлипає і стогне. Загалом сповнена довіри, цього разу вона вже нікому не звіряється. Її уста запечатані, ніхто не здогадується про страхітливу таємницю, яку вона носить день і ніч і яка мало-помалу чавить їй душу.

¹ «Якби його не стало, це була б тяжка втрата для неї» (фр.).

Адже в цій пристрасті є щось страхітливе, те, що надає їй водночас і величі, і моторошності, щось нездоланно страхітливе, тож королева від першої миті знає, що її любовний вибір злочинний і абсолютно безвихідний. Прикрим, напевне, було прокидання вже після перших обіймів, то була мить, як у Трістана, коли коханці, отруєні любовним трупком, позбуваються сп'яніння і обоє згадують, що не живуть самі в нескінченності свого почуття, а пов'язані зі світом, з обов'язком і правом. Прикре прокидання, коли вони знову отямили і побачили в яскравому світлі, якому засліпленню піддалися. Адже вона, що віддалася, — все-таки дружина іншого чоловіка, а він, кому вона віддалася, — чоловік іншої жінки. Це перелюб, подвійний перелюб, який вони скоїли в шаленстві своїх почуттів, а скільки ж днів минуло, чотирнадцять, двадцять чи тридцять, відколи вона сама, Марія Стюарт, як королева Шотландії врочисто видала й підписала едикт, що перелюб та будь-яку іншу форму недозволених насолод у її країні каратимуть смертю. Цю пристрасть ще від першої миті затавровано як злочинну, вона, якщо хоче тривати, може утверджуватись та існувати тільки завдяки щоразу новим злочинам. Щоб мати змогу поєднатися навіки, обоє мають спершу, вдавшись до сили, позбутися хто чоловіка, хто дружини. Це грішне кохання здатне породити тільки отруєний плід, і Марія Стюарт із моторошною виразністю знає з першої години, що відтепер для неї вже немає ні спокою, ні порятунку. Але саме в такі розпачливі миті в Марії Стюарт прокидається остання відвага спробувати навіть щось безглуздо-марне і кинути виклик долі. Вона не ухилитиметься боязливо, не ховатиметься й не шукатиме притулку, а йтиме з піднятою головою шляхом аж до кінця, аж до прірви. Нехай вона втратить усе, — її щастя полягає в муці, що задля нього вона пожертвувала всім.

Entre ses mains, et en son plain pouvoir,
Je mets mon fils, mon honneur, et ma vie,
Mon pais, mes sujets, mon ame assubjettie
Est tout à luy, et n'ai autre vouloir
Pour mon objet, que sans le decevoir
Suivre je veux, malgré toute l'envie
Qu'issir en peut.

У його руки, владу даю я без вагань,
Я сина, честь, життя прийдешні дні,
Свою країну, люд і душу у ярмі, —
Усе йому, не маю інших я бажань,
А тільки йти за ним, щоб він розчарувань,
Не знав ніколи, хоч які страшні
Події статись можуть.

«Хоч які страшні події статись можуть», Марія Стюарт наважиться на шлях у безвихідь. Задля Босвелла вона цілком утратила себе, тіло, душу і долю, але ця безмірно закохана тільки одного боїться ще дужче на землі: втратити його.

Але найстрахітливіше в цьому страхітливому, найтяжча мука в цій муці ще чекає Марію Стюарт попереду. Адже в усій своїй глупоті вона надто прозірлива, щоб не помітити невдовзі, що вона й цього разу знову марнує себе, що чоловік, перед яким палають усі її почуття, аж ніяк не кохає її щиро. Босвелл узяв її, як і багато інших жінок: чуттєво, швидко і брутально. І готовий покинути її не менш байдуже, ніж спроваджував усіх інших жінок після першого охолодження почуттів. Для нього той акт насильства був палкою миттю, швидкою пригодою, і нещасна жінка невдовзі була змушена признатися собі, що цей коханий господар її чуттів аж ніяк не відчуває особливої шаноби перед нею:

*Vous m'estimez legiere, que je voy,
Et si n'avez en moy nulle assurance,
Et soupsonnez mon cœur sans apparence,
Vous meffiant a trop grand tort de moy.
Vous ignorez l'amour que je vous porte.
Vous soupsonnez qu'autre amour me transporte.
Vous despeignez de cire mon las cœur.
Vous me pencez femme sans jugement;
Et tout cela augmente mon ardeur.*

Здається вам, як бачу, що я легковажна,
Не впевнені ви в мені, ваші враз вуста
Підозру кажуть, що душа моя пуста.
Що віри я не гідна й жінка неповажна.
Мою ви щиро зневажаєте любов,
Мовляв, хвилює інший мою буйну кров,
А серце моє з воску, — не твердий кристал.

Гадаєте, я розуму не маю, —
Та кривди ці лише розпалюють мій шал.

Але замість гордо відвернутися від невдячного, замість опанувати себе і приборкати, сп'яніла від пристрасті жінка падає перед байдужим навколішки, щоб затримати його. Її колишня зарозумілість просто моторошно обертається в шалене самоприниження. Марія Стюарт благає, просить, вихваляє себе, пропонує себе як товар коханому, що не хоче кохати її. Вона такою повною мірою, аж до останнього пониження втратила чуття гідності, що, колись така королівська, перераховує йому, наче перекупка, яка торгується, все, чим пожертвувала задля нього, і завжди наполегливо — слід навіть сказати: набридливо — запевняє його в своїй рабській підпорядкованості:

*Car c'est le seul desir de vostre chere amie,
De vous servir, et loyaument aimer,
Et tous malheurs moins que rien estimer,
Et vostre volonte de la mienne suivre
Vous cognoistrez aveques obeissance,
De mon loyal devoir nobmettant la science,
A quoy j'estudiray pour tousjours vous complaire.
Sans aimer rien que vous, soubz la subjection
De qui je veux san nulle fiction,
Vivre et mourir.*

У подруги вам любої єдине є бажання:
Служити вам і віддано кохати,
Всі лиха серцем твердо зневажати
Й по волі вашій жити без вагання.
Ви ще побачите, з яким поклонінням,
З яким чуттям обов'язку і вмінням
Я вчитимусь завжди подобатись вам,
Кохаючи лиш вас у відданій покорі,
Бо тільки задля вас у послуху суворім
Я жити і вмирати хочу тут і там.

Лякає і приголомшує таке цілковите знищення чуття власної гідності у відважній жінці, яка досі не боялася жодного володаря світу і жодної земної небезпеки, а тепер принизилася до ганебності злісних і заздрісних ревнощів. За якимись ознаками Марія Стюарт, певне, помітила, що Босвелл більш прихильний душею до своєї молодой дружини, яку вона, ні

про що не здогадуючись, обрала йому, ніж до неї, і тому не думає бути невірним дружині через зв'язок із королевою. Тож тепер Марія Стюарт намагається — просто страхітливо, що якраз велике почуття здатне зробити жінку дріб'язковою — найбільш нешляхетним, найжалюгіднішим, найзліснішим способом принизити дружину Босвелла. Марія Стюарт має намір подразнити його чоловіче еротичне марнославство, нагадуючи (вочевидь на основі інтимних повідомлень), що обійми його дружини не досить палкі, що вона віддається йому не з усім шалом полум'яної пристрасності, а наполовину вагаючись. Марія Стюарт, колись сама зарозумілість, порівнює, вдаючись до жалюгідного самовихваляння, наскільки більше вона, перелюбниця, пожертувала — і від чого відмовилася — задля Босвелла, ніж його дружина, що має переваги та задоволення тільки завдяки його величі. Ні, він повинен лишатися коло неї, коло Марії Стюарт, тільки коло неї, і не давати ошукати себе листами, сльозами і благаннями тієї «несправжньої» дружини.

Et maintenant elle commence à voir,
Qu'elle estoit bien de mauvais jugement,
De n'estimer l'amour d'un tel amant,
Et voudroit bien mon amy decevoir
Par les escrits tous fardez de scavoir...
Et toutes fois ses paroles fardeez,
Ses pleurs, ses plaincts remplis de fictions,
Et ses hautz cris et lamentations,
On tant gagné, que par vous sont gardeez
Ses lettres, escrites, ausquels vous donnez foy,
Et si l'aimez, et croiez plus que moy.

Тепер вона нарешті зрозуміла:
Їй бракувало розуму меткого,
Любов коханця берегти такого,
І ошукати мого друга захотіла
Облудними листами, знавісніла...
І все-таки її слова брехливі
Всі вигадані скарги і благання,
І крики, ненастанний плач, зітхання
Були, на жаль, дієві та звабливі.
Її листи ви бережете вірно
І не мені, а їм ви вірите безмірно.

Крики Марії Стюарт стають дедалі розпачливіші. Босвелл повинен її, єдину гідну кохання, не плутати з негідною, нехай він ту відтрутить, щоб пов'язати її з собою, бо вона готова, хоч би що сталося, іти з ним і в житті, і в смерті. Він може вимагати, навколішки благає його Марія Стюарт, від неї все як доказ її вірності та вічної відданості, вона готова пожертвувати всім: родом, домом, майном, короною, честю і своєю дитиною. Все, геть усе він може брати і тримати тільки її, бо вона вся розчинилася в ньому, в коханому.

Світло тепер уперше падає на задній план того трагічного ландшафту. Завдяки надмірним признанням Марії Стюарт сцена стає цілком зрозумілою. Босвелл узяв Марію Стюарт, бо трапилася нагода, взяв, як і багато інших жінок, і на цьому, власне, пригода для нього скінчилася. Натомість Марія Стюарт дісталася йому з усією душею і почуттями, з усім вогнем і екстазом, і хоче тримати його, тримати довіку. Але для щасливого, одруженого і честолюбного чоловіка звичайні любовні стосунки не дуже привабливі. Босвелл у найкращому випадку задля переваг і зручності підтримував би ще якийсь час стосунки з жінкою, яка може надати всі посади й почесті Шотландії, і, можливо, терпів би Марію Стюарт поряд зі своєю дружиною як коханку. Проте для королеви з душею королеви цього не може бути досить, і так само й для жінки, яка хоче не поділяти, а мати, повнячись палкого кохання, того одного тільки для себе. Але як тримати його? Як прив'язати до себе довіку несамовитого й нестримного авантюриста? Обіцянки безмежної вірності та покори можуть нагнати лише нудьгу на такого чоловіка і не дуже приваблювати, він надто часто чув їх від інших жінок. Тільки одна-однісінька ціна здатна вабити цього пожадливого чоловіка, найвища ціна, задля якої так багато інших залицялись і підлещувались: корона. Хоч яким байдужим міг бути Босвелл до перспективи й далі бути коханцем жінки, яку в душі він не любить, надто вже могутню спокусу породжує думка, що ця жінка королева, а він коло неї міг би стати королем Шотландії.

А втім, на перший погляд, ця думка видається безглуздою. Адже Генрі Дарнлі, законний чоловік Марії Стюарт, ще живе, для другого короля немає місця. Проте саме ця безглузда думка — єдина, яка відтоді пов'язує Марію Стюарт і

Босвелла, бо вона, нещасна, не має ніякої іншої принади, щоб утримати того, кого годі приборкати. Крім корони, на землі немає нічого, задля чого цей вільний, незалежний і владний чоловік дав би себе купити і дозволив би кохати себе цілковито залежній від нього жінці. І немає жодної ціни, яку сп'яніла жінка, що давно забула про честь, пристойність, гідність і закон, не була б готова заплатити. Навіть якби Марія Стюарт була змушена придбати ту корону для Босвелла, вдавшись до злочину, вона, засліплена нестямним коханням, не боялася б скоїти його.

Як і Макбет, що не мав іншої змоги стати королем, щоб справдити підступне пророцтво відьми, крім кривавого прибирання з дороги всього королівського роду, Босвелл аж ніяк не міг чесним, законним способом стати королем Шотландії. Шлях до корони для нього пролягав тільки через труп Дарнлі. Щоб кров могла поєднатися з кров'ю, треба пролити кров.

Босвелл, безперечно, абсолютно впевнено знає, що від Марії Стюарт годі сподіватися поважного опору, коли після її звільнення від Дарнлі він вимагатиме її руки та корони. Навіть якби виразна письмова обіцянка, яку начебто знайшли у відомій срібній скриньці, в якій Марія Стюарт погодилася «укласти з ним шлюб, незважаючи на всі протести з боку її родичів та інших осіб», була апокрифом чи фальшивкою, то й без листа та печаті Босвелл знав про її цілковиту залежність. Марія Стюарт надто часто нарікала йому, — як і всім іншим, — як тяжко вона страждає від гнітючої думки, що Дарнлі — її чоловік, надто палко в сонетах і, можливо, ще палкіше в деякі миті кохання повідомляла, як тужить за змогою пов'язатися з ним, із Босвеллом, навіки, щоб він не міг задля неї наважитися на крайні заходи, не спробував скоїти найбезглуздіше.

Босвелл, безперечно, подбав і про згоду лордів, принаймні мовчазну. Він знає, що вони всі єдині в ненависті до незручного і нестерпного юнака, який зрадив їх усіх, і для них не може статися чогось кращого, якщо його якнайшвидше приборуть якимсь способом із Шотландії. Босвелл сам був присутнім на дивній нараді, яка відбулася в листопаді

в замку Крейгміллар у присутності Марії Стюарт і на якій немов прихованими костюми грали в долю Дарнлі. Найвищі достойники держави — Морей, Мейтленд, Аргайл, Гантлі і Босвелл — тоді об'єдналися й запропонували королеві незвичайну оборудку: якби вона надумала повернути в країну вигнаних дворян — убивць Ріцціо Мортон, Ліндсея і Рутвена, — вони б зі свого боку зобов'язалися звільнити її від Дарнлі. Перед самою королевою спершу говорили тільки про законну форму «*to make her quit of him*», «позбутися його», тобто про розлучення. Але Марія Стюарт ставить умову: це позбавлення має відбутися у формі, яка, з одного боку, законна, а з другого — не створить ніяких упереджень проти її сина. Відповідь Мейтленда на цю вимогу надто вже туманна, він сказав, що форму і спосіб виконання королева має полишити їм, а вони вже подбають про справу так, щоб її син не зазнав ніякої шкоди, та й Морей, що як протестант був трохи делікатний («*scrupulous*») у цьому питанні, «дивився б крізь пальці». Дивна заява, така дивна, що Марія Стюарт ще раз наголосила, що не слід робити нічого, що «могло б стати тягарем для її честі або сумління». За цими темними словами ховається — і Босвелл був би останній, хто б не помітив — темне значення. Ясно тільки одне: ще тоді всі — Марія Стюарт, Морей, Мейтленд, Босвелл, головні актори трагедії — були єдині в намірі прибрати Дарнлі, і тільки не дійшли згоди, як найкраще вбити його: добротою, спритністю чи силою.

Босвелл як найбільш нетерплячий і сміливий обстоює силу. Він не може і не хоче чекати, бо йому, на відміну від решти, йдеться не тільки про усунення набридливого юнака, а й про успадкування від нього корони і держави. Поки інші лише бажають і чекають, він має діяти рішуче; здається, ніби він потай уже заздалегідь шукав поміж лордів спільників та помічників. Але тут історичний ліхтар знову світить тьмяно, готування до злочину завжди відбуваються в п'їтмі або сутінках. Ми ніколи не дізнаємось, скільки лордів і які саме були втаємничені в його наміри і хто з них справді допомагав або потурав йому. Морей, здається, знав про злочин, але не брав участі в ньому, Мейтленд був необережніший. Натомість надійним джерелом є слова Мортон, які він мовив на

своєму смертному одрі. Він перший повернувся з вигнання й повнився до Дарнлі, що зрадив його, смертельної ненависті; назустріч йому виїхав Босвелл і відверто запропонував разом убити Дарнлі. Але Мортон після останньої пригоди, коли товариші кинули його напризволяще, став обережний. Він вагається давати згоду і вимагає за поруки. Спершу запитує, чи королева дала згоду на вбивство. Босвелл, навіть не завагавшись, підтверджує, щоб підохотити. Проте Мортон після вбивства Ріцціо знає, як швидко *post festum*, після події, спростовують усні угоди, і тому вимагає, перше ніж зобов'язатися, письмову згоду королеви, написану чорним по білому. Він хоче мати згідно з добрим шотландським звичаєм справжній *bond*, який у разі прикрих наслідків можна показати, щоб зняти з себе звинувачення. Босвелл і це пообіцяв йому. Але, зрозуміла річ, він ніколи не може принести той *bond*, бо майбутній шлюб можливий тільки тоді, коли Марія Стюарт цілковито перебуватиме на задньому плані і зможе вдавати, ніби подія «приголомшила» її.

Отож завдання знову припадає Босвеллу, найбільш нетерплячому і сміливому, і він досить рішучий, щоб самому виконати його. Але все-таки з двозначності, з якою Мортон, Морей і Мейтленд сприйняли його план, одразу відчув, що з боку лордів не слід сподіватися ніякого відкритого опору. Якщо не печаттю і листом, то сповненим розумінням мовчанням і дружнім стоянням осторонь вони дали свою згоду. Відколи Марія Стюарт, Босвелл і лорди дійшли однієї думки, Дарнлі вже ходить у савані на своєму живому тілі.

Тепер усе майже готове. Босвелл уже порозумівся з деякими своїми найнадійнішими поплічниками, під час таємної розмови визначили місце і спосіб убивства. Але для жертви бракує одного: жертви. Адже Дарнлі, хоч який дурний, певне, туманно здогадувався, що чекає його. Ще кілька тижнів тому він відмовлявся заходити в Голіруд, поки там перебували озброєні лорди; так само і в замку Стерлінг він уже не почувається в безпеці, відколи вбивці Ріцціо, яких він кинув напризволяще, знову повернулися в країну завдяки неоднозначному едикту Марії Стюарт про помилування. Несхитний супроти всіх запрошень і приманювань, він сидить

у Глазго. Там живе його батько, граф Леннокс, там його віддані люди, міцний надійний дім, а про випадок небезпеки, раптом наскочать злісні вороги, в гавані стоїть корабель, на якому можна втекти. А доля, немов прагнучи захистити його в небезпечну мить, ще й послала йому в перші дні січня віспу, а отже, й бажаний привід цілими тижнями лишатися в Глазго, в своєму надійному притулку і порту.

Та хвороба несподівано перекреслила вже досить докладно розроблені плани Босвелла, що нетерпляче чекає в Единбургу на жертву. З причини, якої ми не знаємо і про яку можна тільки здогадуватись, Босвелл мусив поквипитися зі своїм завданням: може, його підганяло нетерпіння схопитися за корону, може, він цілком слушно боявся, що змову з таким великим числом ненадійних спільників можуть із плином часу виказати, а може, його інтимні стосунки з Марією Стюарт вже почали лишати якийсь слід, — в усякому разі, він уже не хотів чекати довше. Але як хворого й недовірливого виманити на місце вбивства? Як витягти його з ліжка і замуrowаного дому? Прилюдне запрошення насторожило б Дарнлі, крім того, ані Морей, ані Мейтленд, ані будь-хто інший при шотландському дворі не перебував у досить близьких людських стосунках із гнаним і ненависним, щоб мати змогу спонукати його повернутися добровільно. Тільки одна жінка, одна-однісінька має владу над тим легкодухом. Двічі їй уже щастило зробити покірним своїй волі цього бідолаху, підпорядкованого їй тілом і душею; Марія Стюарт, тільки вона, мабуть, може, вдавши кохання до того, хто не прагне нічого іншого, крім її кохання, виманити недовірливого на шлях згуби. Тільки вона, і тільки вона одна з-поміж усіх людей на землі має змогу вдатися до такого страхітливого ошуканства. А оскільки Марія Стюарт — теж не господиня власної волі, а кориться кожному велінню свого владного господаря, Босвеллу досить лише наказати, і неймовірно, або радше те, чому відмовляються вірити чуття, сталося: 22 січня Марія Стюарт, що вже багато тижнів наполюхано уникала будь-якого перебування разом із Дарнлі, їде в Глазго, начебто щоб провідати хворого чоловіка, а насправді щоб із наказу Босвелла виманити його в місто Единбург, де бідолаху вже чекає нетерпляче смерть із наточеним кинджалом.

Розділ 12

ШЛЯХ ДО ВБИВСТВА

22 січня — 9 лютого 1567 року

Тепер починається найпохмуриша строфа в баладі про Марію Стюарт. Ця поїздка в Глазго, звідки вона привезла свого ще хворого чоловіка, щоб він став жертвою вбивчої змови, — найсуперечливіша дія всього її життя. Завжди неодмінно постає запитання: чи справді Марія Стюарт була поstattтю з роду Атрідів, чи була вона Клітемнестрою, що з лицемірною турботою готувала Агамемнону, чоловікові, який повернувся додому, теплу постіль, тоді як Егіст, убивця і коханець, уже стоїть у затінку з нагостреною сокирою? Чи була вона ще однією леді Макбет, що з лагідними та влєсливими словами супроводить короля Дункана до ліжка, де його вб'є Макбет; чи була вона однією з тих демонічних злочинниць, що їх крайня пристрасть часто формує саме з найсміливіших і найвідданіших жінок? А чи була просто безвільним створінням бруtального сутенера Босвелла й діяла неусвідомлено в трансі даного їй нездоланного наказу, була легковірно-слухняною маріонеткою, що не знала про всі готування до страхітливої події? Чуття спершу несамохїть відмовляються вважати, що там справді існував злочинний намір, відмовляються звинувачувати досі по-людському чутливу жінку в тому, що вона знала про вбивство і допомагала скоїти його. Замість такої інтерпретації поїздки в Глазго завжди і завжди щоразу намагаються знайти якусь іншу, по-людському лагіднішу. Знову і знову відкладають убїк свідчення та документи, які звинувачують Марію Стюарт, як невірoгїдні, й перевіряють зі щирим прагненням переконатися в невинності всі інтерпретації, які виправдовують Марію Стюарт, інтерпретації, що їх знайшли або вигадали її захисники. Але марно! Всі аргументи адвокатів, хоч як палко ми хочемо вірити їм, не мають переконливої сили: ланка цього скоєного вчинку безшовно припасовується до ланцюга подій, натомість кожне виправдна інтерпретація, тільки-но посправжньому взятися за неї, розсипається в руках.

Адже як можна припускати, ніби сповнена любові турбота пригнала Марію Стюарт до ліжка хворого Дарнлі, щоб витягти його з безпечного притулку і вдома краще піклуватися

про нього? Подружжя вже кілька місяців живе немов порізно. Дарнлі всякчас проганяють, щоб його не було в присутності Марії Стюарт, і, хоч як він з усім смиренням благає знову мати змогу поділяти її ліжко як чоловік, йому гостро відмовляють у подружніх правах. Іспанський, англійський і французький посли давно вже пишуть у своїх повідомленнях про відчуження як про незмінний очевидний факт; лорди відверто пропонували розлучення і навіть обдумували потай насильну форму звільнення від шлюбу. Дарнлі і Марія Стюарт живуть у такій байдужості одне до одного, що навіть звістка про небезпечну для життя хворобу Марії Стюарт у Джедбургі аж ніяк не спонукала ніжного чоловіка поквипитись і провідати вмирущу, для якої вже подбали про останні святі дари. Навіть із найбільшою лупою в цьому шлюбі годі помітити бодай найтоншу нитку любові, бодай один атом ніжності, тому припущення, ніби приводом для тієї поїздки Марії Стюарт було сповнене любові піклування, невірорідне.

Але — і це останній аргумент тих, хто прагне захищати її *à tout prix*, за всяку ціну — можливо, Марія Стюарт саме цією поїздкою хотіла покласти край прикрій родинній незлагоді? Може, вона, зрештою, поїхала до ліжка хворого тільки на те, щоб примиритися з ним? Але, на жаль, навіть це останнє припущення на користь прихильного тлумачення спростовує один її власноруч написаний документ. За день до від'їзду в Глазго необережна жінка — Марія Стюарт ніколи не думала, що її листи свідчитимуть перед потомками проти неї — в листі до архієпископа Бітона писала про Дарнлі обурливі, сповнені ненависті слова: «Що стосується короля, нашого чоловіка, то знає Господь, як ми завжди ставилися до нього, і не менш відомі Господові і світу його витівки та несправедливі вчинки щодо нас; усі наші піддані бачили їх, і я не сумніваюся, що в своєму серці вони засуджують його за них». Невже так промовляє щирий голос примирення? Невже це думки жінки, яка любить і, сповнена турботи, квапиться до хворого чоловіка? І друга неспростовно обвинувальна обставина: Марія Стюарт рушила в ту подорож не просто з думкою провідати Дарнлі, а потім повернутися додому, а з рішучим наміром одразу привезти його в Единбург: тут теж трохи забагато турботи, щоб вона видавалася щирою і пере-

конливою! Адже хіба це не глум над усіма законами медицини і розуму, коли хворого на віспу, що страждає від гарячки, чиє обличчя — суцільний набряк, серед найлютішої зими, в січні, витягають із ліжка і везуть два дні на відкритому возі? Але Марія Стюарт задалегідь узяла з собою драбинчастий віз, щоб відібрати в Дарнлі будь-яку можливість заперечити і якомога швидше доправити його до Единбурга, де вже ви-зріла змова про його вбивство.

Але, можливо, Марія Стюарт не знала, — ми завжди ступаємо крок назустріч захисникам Марії Стюарт, бо ж яка відповідальність: несправедливо звинуватити людину в убивстві! — можливо, вона ні сном, ні духом не знала про ту змову? На лихо, навіть у цьому аспекті лист Арчибальда Дугласа, адресований їй самій, не полишає жодного сумніву. Адже Арчибальд Дуглас, один із головних змовників, навіть особисто зустрівся з Марією Стюарт під час тієї трагічної подорожі в Глазго, щоб почути її відверту згоду зі змовою про вбивство. Навіть якщо вона тоді відмовилась і не дала ніякої згоди, як дружина, знаючи, що відбуваються такі маневри, могла промовчати про цю пропозицію? Як могла не попередити Дарнлі? І як могла, незважаючи на певну переконаність, що проти нього щось задумують, намовити його повернутися в убивчу атмосферу? В такому випадку мовчання — вже не тільки знання про злочинний намір, а пасивна таємна співучасть, бо хто знає про злочин і не намагається запобігти йому, стає винним принаймні внаслідок своєї байдужості. Найприхильніше, що можна було б сказати про Марію Стюарт, полягає в тому, що вона не знала про запланований злочин, бо нічого не хотіла знати про нього, бо заплющила й відвернула очі, щоб потім мати змогу казати й присягати: я не брала участі в цьому злочині.

Отже, неупереджений дослідник відчуває, що певна співучасть Марії Стюарт в усунуванні її чоловіка неспростовна: той, хто прагне вигородити її, може покликатися тільки на зменшену свободу волі цієї жінки, а не на її безневинність. Адже залежна, підпорядкована жінка діє не радісно, не зухвало, не усвідомлено, не з власної волі, а під впливом іншої, чужої волі. Марія Стюарт поїхала до Глазго, щоб заманити Дарнлі додому, не холодно, обраховано, підступно й цинічно, бо вирішальної

миті — про це свідчать листи зі скриньки — відчула огиду і жах перед накинутою їй роллю. Звичайно, вона обговорювала з Босвеллом план повернення Дарнлі в Единбург, але, як стає очевидним із її листа, дивно, що саме тієї миті, коли вона перебуває на відстані денного переїзду від свого замовника й гіпноз його присутності ослаб, у цій *magna peccatrix*, великій грішниці, прокидається приспане сумління. На роздоріжжі вчинку людина, яку спонукала до злочину якась таємнича сила, завжди відрізняється від справжнього, злочинного у своїй душі злочинця, а підступний, наперед продуманий злочин — від спонтанного *crime passionnel*, злочину, скоєного під впливом емоцій, і вчинок Марії Стюарт є, мабуть, одним із найдовершеніших прикладів злочину, який людина скоїла не сама, а внаслідок своєї залежності від іншої, сильнішої волі. Адже тієї миті, коли Марія Стюарт справді має виконати обговорений, схвалений план, коли стоїть навпроти жертви, яку наказано виманити на бойню, в жінці раптом згасає вся ненависть і будь-яке прагнення помсти, первинно людське, властиве її натурі, починає розпачливу боротьбу з нелюдськістю її завдання. Проте запізно і марно: Марія Стюарт у цьому злочині — не тільки мисливиця, яка підступно підкрадається до жертви, а й зацькована дичина. Позаду себе вона відчуває батіг, що жене її вперед. Марія Стюарт тремтить перед сутенерським гнівом свого коханого, раптом вона не доставить йому визначену жертву, і тремтить водночас, щоб унаслідок свого непослуху не втратити його кохання. Тільки те, що безвільна жінка в глибинах душі не хоче коїти свій злочин, що психічно безборонна чинить опір накинутій їй вимушеній дії, — тільки це одне дає змогу якщо не простити цей злочин із погляду справедливості, то принаймні зрозуміти його суто людський характер.

Ту страхітливу подію можна розуміти в такому лагіднішому світлі тільки завдяки відомому листу, який Марія Стюарт написала Босвеллові коло ліжка хворого Дарнлі і який її захисники по-дурному завжди прагнули відкинути: адже тільки цей лист надає огидному злочині примирливого полиску людяності. Завдяки цьому листу ми, наче крізь шпарину в стіні, маємо змогу побачити страшні години в Глазго. Давно

вже минула північ, Марія Стюарт у нічній сорочці сидить у чужій кімнаті за столом. У каміні палахкотить вогонь, несамовито здригаються тіні на високих холодних стінах. Але той вогонь не гріє самотню кімнату й душу, що тремтить від холоду. Плечі абияк одягненої жінки раз по раз здригаються: в кімнаті холодно, вона втомлена, хотіла б заснути і не може, бо всі її чуття збурені та збуджені. Надто багато і надто приголомшливих подій пережила вона в останні тижні, в останні години, ще тремтять і палають її нерви аж до своїх найболючіших закінчень. Сповнена страху перед злочином, але безвільно покірنا господареві своєї волі, психічна рабиня Босвелла здійснила прикру подорож, щоб виманити свого чоловіка з певної безпеки на ще певнішу смерть, і це ошуканство їй аж ніяк не полегшили. Ще перед брамою її затримав посланець Леннокса, батька Дарнлі. Старому чоловікові вдалося підозрілим, що жінка, яка кілька місяців, повнячись ненависті, уникала його сина, нараз із такою ніжністю квапиться до ліжка, де він лежить хворий. Старі люди передчувають лихо, і, мабуть, пригадав Леннокс, щоразу, коли Марія Стюарт була начебто прихильна до його сина, то завжди тільки на те, щоб, удавшись до лицемірства, здобути якусь перевагу для себе. Марії Стюарт насилу пощастило відбитися від усіх запитань посланця, вона успішно добулася аж до ліжка хворого, що теж прийняв її — надто часто вона влаштовувала перед ним фальшиву виставу — з недовірою в душі. Він одразу хоче почути, навіщо вона привезла драбинчастий віз, у його погляді ще неспокійно блимає підозра. Марія Стюарт була змушена схопити своє серце в залізний кулак, щоб під час таких запитань не виказати себе словом, на якому вона затнеться, не збліднути й не почервоніти. Але страх перед Босвеллом навчив її прикидатися. Руками, що гладять, словами, що лестять, Марія Стюарт мало-помалу приспала недовіру Дарнлі, потихеньку позбавила його тіло власної волі й поставила замість неї свою, сильнішу. Ще першого попудня половину завдання вже виконано.

А тепер Марія Стюарт сидить уночі сама в темній кімнаті, де холодно й пусто, примарно блимають свічки, і в кімнаті стоїть така німа тиша, що стало чути її найпотаємніші думки й зітхання її розтоптаного сумління. Вона не може спати, не

може спочити, в ній озивається безмірна потреба довірити кому-небудь тягар, який пригнічує душу, заговорити до когось у цій останній і нестерпно самотній скруті. А оскільки його немає поблизу, його, Єдиного в світі, кому Марія Стюарт може розповісти про все, чого не повинен знати ніхто, крім нього, — тільки він, і може признатися йому в усьому страхотливому і злочинному, що лякає її, вона бере кілька аркушів і починає писати. То був безкінечний лист. Марія Стюарт не закінчила його ані цієї ночі, ані наступного дня, а дописала лише наступної ночі; тут серед злочину озивається людина зі своїм сумлінням. Цього листа написано в найтяжчій утомі, в крайньому внутрішньому збуренні, там усе сп'яніло і знесилено змішується до купи; дурниці і найглибший сенс, крики, пусті балачки й розпачливі нарікання, чорні думки, немов кажани, літають зигзагами одну проз одну. Марія Стюарт то пише про незначущі подробиці, то там із криком випинається біль її сумління, спалахує ненависть, співчуття придушує її, і завжди поміж рядками струмує могутній розжарений щедрий потік кохання до того Єдиного, чия воля опанувала її і чия рука штовхнула її в прірву. Потім Марія Стюарт нараз помічає, що в неї скінчився папір. Але пише далі, тільки далі, бо відчуває, що страх задушить її, тиша роздавить, якщо вона принаймні словами не вчепиться за того, до кого прикута ланцюгом, злочинниця до злочинця, кров до крові. Але, поки перо в тремтячих руках бігає по аркушах, мов тороплене, Марія Стюарт помічає, що все, що вона написала, сказано не так, як вона хотіла б сказати, що вона не має сили приборкати, впорядкувати думки. Вона знає про це якоюсь іншою сферою свідомості і тому благає Босвелла двічі перечитати листа. Але саме тому, що цей лист із трьох тисяч слів задумано й написано не з пильним і ясним розумом, саме тому, що в ньому плутано й затиначаючись, немов із заплющеними очима, думки, хитаючись, пронизують одна одну, саме тому він стає таким унікальним документом душевної історії. Адже тут промовляє не свідомою людиною, а внутрішнє Я в трансі втоми й гарячки, тут промовляє нечутне за інших обставин неусвідомлене, голе, вже не прикрите жодним соромом почуття. Високі голоси і ниці голоси, ясні думки і думки, які Марія Стюарт ніколи не наважилася б висловити в усій їхній правді, зринають навпереміну,

свідчачи про нездатність зосередитися. Марія Стюарт повторюється, суперечить собі в написаному, хаотично кришить і змішує все в цих випарах і потерті пристрасті. До нас не доходило ніколи або ж доходило вкрай рідко признання, де був би так досконало розкритий духовний, психічний стан надмірної подразливості під час скоєння злочину, — ні, ані Б'юкенен, ані Мейтленд, жодна з цих просто розумних голів зі своєю освітою та вправністю не могла б так магічно точно вигадати галюцинаційний монолог збуреного серця, страхітливу ситуацію жінки, що, коячи злочин, не знає ніякого іншого способу врятуватися від свого сумління, як писати й писати коханому, щоб утратити себе, забути, виправдатись і пояснити; що тікає в ту писанину, щоб не чути, як серед тиші несамовито гупає в грудях серце. Ми знову мимоволі думаємо про леді Макбет, як вона так само у вільному нічному вбранні, здригаючись від холоду, ходить у п'ємті по замку, її обступають зусбіч і тиснуть на неї моторошні думки, і в приголомшеному монолозі вона, мов сновида, виказує свій злочин. Тільки Шекспір, тільки Достоевський здатні так творити, а також їхній високий учитель: дійсність.

Який величний тон, що вражає серце аж до глибин, уже в першому затакті: «Я втомлена і сонна, а проте не можу зупинитися, поки ще є папір... Вибач, коли я пишу так погано, ти повинен здогадуватись про інші половини... І все-таки я рада, що можу писати тобі, тоді як решта спить, бо відчуваю, що не могла б заснути через своє бажання бути, моє дороге життя, в твоїх обіймах». Із неспростовною переконливістю Марія Стюарт зображує, як зрадив бідолаха Дарнлі її несподіваному приїздові, нам здається, ніби ми бачимо його, славного юнака з обличчям, розпашілим від гарячки і червоним від висипу. Він лежав сам, дні і ночі, і йому краялося серце, бо вона, дарма що він підпорядкований їй тілом і душею, відтрутила його й покинула. А тепер вона раптом тут, кохана, молода, гарна жінка, знову сидить, ніжна й лагідна, на його ліжку. У своєму щасті бідолашний дурень думає, ніби йому «сниться», і признається: він «такий щасливий бачити її, що думає, мабуть, помре від радості». Інколи, щоправда, йому ще болісно печуть давні рани недовіри. Надто вже несподіваним видається йому

цей приїзд, надто невірогідним, і все ж його серце надто вбоге, щоб уявити собі таке страхітливе ошуканство, хоч як часто його вже ошукували. Адже для слабкої людини дуже солодко вірити й довіряти, а марнославної людині вкрай легко нав'язати, що її кохають. Небагато минуло й часу, як Дарнлі вже розм'як, розчулився; знову абсолютно покірний, як і тоді, тієї ночі після вбивства Ріцціо, добрий юнак благає Марію Стюарт простити його за все, що він заподіяв їй. «Так багато твоїх слуг коїли помилки, і ти всіх їх простила, а я ж такий молодий. Ти скажеш, що вже багато разів прощала мені, а я завжди знову коїв помилки. Але хіба не природно, що людина в моєму віці, не маючи доброї поради, двічі або тричі знову помиляється й не дотримує обіцянок і аж потім зрештою сама загнуждує себе завдяки набутому досвідові? Якщо я цього разу прошу твого прощення, то, присягаю, вже ніколи не помилятимусь. І я вимагаю не чого іншого, як того, щоб ми знову могли жити разом у ліжку і вдома як чоловік і дружина, а якщо ти не хочеш, я з цього ліжка вже не встану... Господь знає, як я покараний, що зробив із тебе Бога і не думав ні про що інше, крім тебе».

Завдяки цьому листу ми знову зазираємо в далеку затінену кімнату. Марія Стюарт сидить коло ліжка хворого і слухає цей вилив його кохання, свідчення його смирення. Тепер Марія Стюарт мала б радіти, бо її план удався, вона знову розм'якшила серце простодушного юнака. Але вона надто соромиться свого ошуканства, щоб радіти, під час реалізації запланованого злочину її душить огида перед жалюгідністю своїх дій. Відводячи очі, розгублена й понура, сидить королева коло ліжка хворого, і навіть Дарнлі впадає у вічі, що кохану жінку гнітить щось темне і незбагненне. Бідолашна і зраджена жертва ошуканства ще намагається — геніальна ситуація! — втішити зрадницю і ошуканку, хоче допомогти їй, хоче, щоб вона знову була весела, радісна, щаслива. Дарнлі благає Марію Стюарт провести ніч коло нього в кімнаті, він мріє, бідолашний дурень, знову про кохання і ніжність. Ми приголомшені, відчуваючи через цей лист, як той легкодух знову легковірньо чіпляється за Марію Стюарт, як почуввається цілком упевненим у ній. Ні, він не може намилуватися нею, незмірно насолоджується радістю оновленої довірливості, якої так довго був

позбавлений. Дарнлі просить Марію Стюарт покрити йому м'ясо, говорить та й говорить, і вибовкує в своїй дурості всі таємниці; називає їй імена всіх своїх викажчиків і шпигунів, признається, не здогадуючись, що вона душею і тілом віддана Босвеллу, в своїй смертельній ненависті до Мейтленда і Босвелла. І — тут можна зрозуміти — що з більшою довірою, що з більшою любов'ю він зраджує себе, то важче стає тій жінці зраджувати безпорадного, який ні про що не здогадується. Всупереч своїй волі вона зворушена відсутністю опору з боку своєї жертви, її легковірністю. Марія Стюарт мало не силою змушує себе й далі грати мерзенну комедію. «Ти б ніколи не почув, щоб він розмовляв ще краще і смиренніше, і якби я не знала, що його серце м'яке, наче з воску, і якби моє серце не було мов діамант, ніякий наказ, крім із твоїх рук, не змусив би мене не проїнятися співчуттям до нього». Ми бачимо: Марія Стюарт сама давно вже не відчуває до бідолахи, що з гарячковим, запаленим обличчям дивиться на неї ніжними голодними очима, ніякої ненависті, вона забула все, що цей малий дрібний брехун давніше заподіяв їй, у глибинах душі вона б дуже хотіла врятувати його. Тому, нараз відсахнувшись, скидає всю провину на Босвелла: «Задля своєї помсти я б цього не робила». Тільки задля свого кохання і ні за яку іншу ціну скоїть вона страхітливе, скористається дитячою довірою цього хлопчика, і з неї виривається чудовий обвинувальний крик: «Ти змушуєш мене до такого прикидання, що я сама сповнилася страху та огиди, і спонукаєш мене грати роль зрадниці. Але пам'ятай: якби це не задля покори тобі, я б воліла краще померти. Моє серце спливає кров'ю».

Але залежна людина не здатна боронитися. Вона може тільки стогнати, коли батіг немилосердно жене її вперед. Зі смиренною скаргою Марія Стюарт знову опускає голову перед господарем своєї волі: «Лихо мені! Я ніколи нікого не обманювала, але роблю все по твоїй волі. Пришли мені одне тільки слово, що я маю робити, і, хоч би що сталося зі мною, я слухатиму тебе. Подумай, чи не можна дібрати якийсь прихований спосіб через ліки, бо в Крейгмільларі він має приймати ліки і купелі». Ми бачимо: Марія Стюарт хотіла б придумати принаймні якусь лагіднішу смерть для бідолахи, щоб уникнути звичайного бруталного насильства; якби вона не стала, мов

не своя, й не залежала так цілковито від Босвелла, якби ще мала трохи сили і бодай одну іскру моральної самостійності, то, відчуваємо ми, врятувала б Дарнлі. Але Марія Стюарт не наважується ні на який непослух, бо боїться втратити Босвелла, якому присягнула, а водночас боїться — геніальна психологія, якої не вигідає жоден письменник, — що Босвелл зрештою може зневажати її саме за те, що вона вдалася до таких жалюгідних обгородок. Марія Стюарт благально підносить руки, мовляв, нехай «він не менше поважає її за те, до чого все-таки сам спричинився», і її душа падає навколішки в останньому розпачливому заклик: нехай усю муку, яку вона терпить тепер через нього, винагородить кохання. «Я жертвую тобі все: честь, сумління, щастя і велич, пам'ятай про це і ніколи не допусти, щоб той нещирий швагер намовив тебе проти найвірнішої коханої, яку ти коли-небудь мав або матимеш. І не зважай на неї (дружину Босвелла) з її нещирими сльозами, думай тільки про мене і найвідданіші дії, які я терпляче чиню, щоб заслужити її місце, і задля цього я всупереч своїй натурі ошукую всіх. Нехай Господь простить мені й подарує тобі, мій найвірніший друже, все щастя і всю ласку, що їх бажає тобі твоя найвірнопідданніша й найвірніша кохана, яка сподівається, що невдовзі у винагороду за свої муки стане для тебе чимсь більшим». Хто неупереджено чує, як цими словами промовляє змучене і присилуване серце нещасної жінки, той не назве її вбивцею, хоча все, що ця жінка робить у наступні ночі та дні, служить убивству. Адже ми відчуваємо: її воля постала перед у тисячу разів сильнішою супротивною, протилежною волею; можливо, протягом тих годин ця жінка не раз була ближча до самогубства, ніж до вбивства. Але наслідки поневолення згубні: хто позбувся своєї волі, той уже не може обирати свій шлях. Він може тільки служити й коритися. Отож Марія Стюарт, рабиня своєї пристрасті, несвідома і водночас страшенно свідома сновида в полоні свого кохання, хитнулась уперед, у прив'язу злочину.

Другого дня Марія Стюарт остаточно виконала все, що їй доручили; найделікатніша, найнебезпечніша частина завдання успішно виконана. Вона розвіяла підозри в душі Дарнлі, бідолашний, хворий, дурнуватий юнак нараз став веселий, упевнений, спокійний, радісний і навіть щасливий. Він уже

намагається, дарма що й далі кволий і виснажений, спотворений віспяними виразками, вдаватися до легеньких пестоцій із дружиною. Він хотів би її цілувати, обіймати, і Марія Стюарт на превелику силу приховує огиду і приборкує його нетерпіння. Дослухаючись до побажань Марії Стюарт, точнісінько так, як вона сама дослухалася до наказів Босвелла, Дарнлі, залежний від жінки, що й сама залежна, запевнив, що готовий повертатися з нею до Единбурга. Повнячись довіри, він дав себе перенести з безпечною замку на драбинчастий віз, обличчя йому прикрили тонкою тканиною, щоб ніхто не бачив, яке воно спотворене: жертва тепер нарешті на шляху до дому вбивць. Про брутальну, криваву частину завдання подбає Босвелл, і для суворого й цинічного чоловіка вона буде в тисячу разів легша, ніж для Марії Стюарт — зрада свого сумління.

Повільно котиться драбинчастий віз у супроводі вершників по холодній зимовій дорозі; начебто остаточно примирившись після місяців нескінченних чвар, королівська пара знову повертається в Единбург. В Единбург, але куди? Річ зрозуміла, в замок Голіруд, хотілося б думати, в королівську резиденцію, в затишний, справді монарший замок! Але ні, Босвелл, усемогутній, наказав по-іншому. Король не повинен жити у своєму домі, в Голіруді, начебто тому, що небезпека зараження ще не минула. Тоді, звичайно, в Стерлінгу або Единбурзькому замку, в гордій, неприступній фортеці, або ж, хай там як, як гість у якомусь іншому пишному домі, наприклад, у єпископському палаці? Знову-таки ні! Вкрай підозріло обрали зовсім непоказний, далекий будинок, про який дотепер ніхто й не думав, аж ніяк не пишний дім, дім у підозрілій місцевості, за межами міських мурів, серед городів і лук, наполовину зруйнований і вже багато років пустий — дивний і дуже значущий вибір. Несамохіть постає запитання, хто міг обрати для короля саме цей підозрілий будинок на відшибі в Керк-о'Філді, куди веде тільки *Thieves Row*, нічний злодійський шлях. І дивіться, таки Босвелл, що тепер *"all in all"*. У лабіринті ми щоразу завжди знаходимо ту саму червону нитку. Знову і знову в усіх листах, документах і свідченнях кривавий слід веде тільки до цього Єдиного, тільки до нього.

Той маленький, аж ніяк не гідний короля будинок серед незораних полів, де по сусідству жив тільки один з найдові-

реніших поплічників Босвелла, має загалом тільки передпокій і чотири кімнати. Внизу влаштували спальню для королеви, що раптом висловила нагальну потребу ніжно піклуватися про чоловіка, якого доти перелякано уникала, другу кімнату віддали челяді; на другому поверсі обладнали спальню для короля, а сусідню кімнату приготували для трьох його слуг. Звичайно, ті жалюгідні кімнати в сумнівному домі пишної опорядили, з Голіруду привезли килими й гобелени, навмисне для короля поставили одне з пишних ліжок, які ще Марія де Гіз привезла з Франції, а друге, на першому поверсі — для королеви. Тепер Марія Стюарт як не перерветься, прагнучи якомога наочніше продемонструвати свою ніжність і турботу про Дарнлі. Вона по кілька разів на день з усім своїм почтом вибирається за місто, щоб скласти хворому товариство, і це вона, — цього ніколи не слід забувати, — що вже кілька місяців цуралася його. Три ночі, від 4-го до 7 лютого, Марія Стюарт навіть ночувала не в своєму затишному палаці, а в тому далекому будинку. Отже, кожен в Единбургу має бачити, що король і королева знову стали об'єднаним любов'ю подружжям; демонстративно і навіть підозріло нав'язливо афішують перед усім містом нову злагоду між парою ворогів, тож несамохіть виникає думка, якою дивною видавалася така зміна почуттів передусім лордам, які ще недавно міркували разом із Марією Стюарт про способи позбутися Дарнлі. А тепер раптом така бурхлива, надто вже демонстративна любов між чоловіком і дружиною! Морей, найрозумніший поміж лордів, потай уже прикинув собі, як невдовзі він має діяти; він ані на мить не сумнівається, що в тому дивному будинку на відшибі відбувається лиха гра, і тому спокійно й дипломатично вдався до своїх підготовчих заходів.

Мабуть, в усьому місті та країні тільки одна людина щиро вірить у зміну настроїв Марії Стюарт: Дарнлі, бідолашний шлюбний чоловік. Його марнославству лестить турбота, з якою вона доглядає його, він відчуває гордість, дивлячись, як лорди, що досі зневажливо відмахувались від нього, знову з зігнутими спинами і співчуттям на обличчях підступають до його ліжка хворого. 7 лютого в листі до батька Дарнлі вдячно вихваляється, як поправилось його здоров'я завдяки співчут-

ливому піклуванню королеви, що впадає коло нього, наче справжня сповнена любові дружина. Невдовзі лікарі вже радісно запевнили Дарнлі в одужанні, вже почали зникати останні сліди хвороби, яка спотворювала тіло, вже йому дозволили перебраться до замку, на ранок понеділка замовили коней. Ще день — і Дарнлі знову пануватиме в Голіруді, там знову поділятиме з Марією Стюарт *bed and board* і нарешті знову стане господарем країни, господарем її серця.

Але перед понеділком 10 лютого ще йде неділя 9 лютого, в Голіруді на вечір цього дня призначили веселе свято. Двоє найвірніших слуг Марії Стюарт мають справляти весілля, і з цього приводу влаштували бучний бенкет і бал, на якому з'явиться й королева, як пообіцяла вона челяді. Але не ця всім оголошена подія була найважливіша того дня, а інша, значення якої розкрилося тільки згодом: того ранку граф Морей раптом на кілька днів розпрощався з сестрою, начебто щоб провідати хвору дружину в одному з її замків. А це поганий знак. Адже завжди, коли Морей раптом покидає політичну сцену, він має на те слушні причини. Тоді завжди відбувається якийсь переворот або лихо, а Морей згодом має чудову змогу довести, що був не причетний до гри. Той, хто чув нюхом наближення бурі, мав занепокоїтись, коли цей розважливий і далекоглядний чоловік тепер знову потихеньку виїхав ще до її початку. Ще й року не минуло, як Морей уранці після вбивства Ріцціо приїхав в Единбург, начебто ні про що не здогадуючись, тож і тепер він з удаваною невинністю виїздить уранці того дня, коли має статися ще страхітливіший злочин, небезпеку він лишив іншим, а собі зберіг честь і вигреш.

Та й другий знак мав би спонукати замислитись. Марія Стюарт начебто вже дала наказ знову привезти в Голіруд зі спальні в Керк-о'Філді своє коштовне ліжко з хутряними укривалами. Сам по собі цей захід видається цілком зрозумілим, бо цього вечора, на який призначено свято, королева ляже спати не в Керк-о'Філді, а в Голіруді, а наступного дня розлуці вже й так настане кінець. Але завбачливість, із якою дороге ліжко так квапливо перевезли в замок, після події могла набути небезпечної, а то й хибної інтерпретації. А тим

часом, пополудні і ввечері, годі навіть помітити якісь лиховісні дії чи справжню небезпеку, Марія Стюарт і далі поводить ся цілком звичайно. Вдень відвідала з друзями чоловіка, що вже майже одужав, увечері, вкрай привітна, сидить із Босвеллом, Гантлі й Аргайлом серед челяді в колі весільних гостей. Але як зворушливо: ще раз — як на диво зворушливо — Марія Стюарт ще раз, хоча Дарнлі вже наступного ранку повернеться в Голіруд, іде холодної зимової ночі до занедбаного будинку в Керк-о'Філд! Вона навмисне урвала жваві святкові веселощі, щоб ще раз трохи посидіти коло ліжка Дарнлі й порозмовляти з ним. Аж об одинадцятій годині вечора — тут слід точно запам'ятати годину — Марія Стюарт перебуває в Керк-о'Філді й тільки потім повертається в Голіруд: серед темної ночі далеко видно і чути, як виблискує й галасує кавалькада зі смолоскипами та ліхтарями попереду, лунає гучний сміх. Відчинили браму, увесь Единбург має бачити, що після дбайливого візиту до чоловіка королева повертається в Голіруд, де музики з альтами і козами грають челяді, що закрутилась у шпаркому танці. Королева, приязна й балакуча, знову сидить поміж весільних гостей. Тільки згодом, коли минула північ, пішла спати в свої покої.

О другій годині ночі загриміла земля. Страхітливий вибух, «немов вистрелили одразу двадцять п'ять гармат», струсив повітря. Від Керк-о'Філда в несамовитому поспіху одразу помчали підозрілі постаті: певне, якоесь насильство сталося в домі короля. Страх і хвилювання опанували пробуджене від сну місто. Розчахнули міські брами. Посланці помчали в Голіруд повідомити моторошну звістку: певне, самотній будинок у Керк-о'Філді висадили в повітря разом із королем і всіма його слугами. Босвелла, що був присутній на весіллі, — вочевидь, щоб мати алібі, поки його люди готували вибух, — розбудили чи радше витягли з ліжка, де він начебто спав. Босвелл похапцем одягається і спішить з озброєними людьми на місце злочину. Труп Дарнлі і слуги, що спав у його кімнаті й був у самій сорочці, знайшли в саду, сам будинок був цілковито зруйнований вибухом пороху. Босвелл обмежився цією начебто дуже для нього приголомшливою і тривожною констатацією. Оскільки він знає ситуацію краще за будь-кого іншого, він не докладає дальших зусиль, щоб розкрити всю

правду. Босвелл наказав виставити тіла в домовинах для прощання і через півгодини повернувся в замок. Там він повідомляє королеві, яку теж обудили від невинного сну прикрою звісткою, лише голі факти: невідомі злочинці незбагненним способом убили її чоловіка, Генріха, короля Шотландії.

Розділ 13

QUOS DEUS PERDERE VULT...

Лютий—квітень 1567 року

Пристрасть спроможна на велике. Вона здатна на несканзанне, може пробудити в людині надлюдську енергію. Пристрасть може нездоланим тиском титанічної сили тиснути на найспокійнішу душу і спонукати її вийти за всі норми і форми звичаю аж до злочину. Але така вже сутність пристрасті: її раптовий злет під час таких несамовитих поривів закінчується виснаженням спадом. Саме в цьому й полягає принципова відмінність злочинця, що діяв під впливом пристрасті, від справжнього, природженого злочинця, для якого злочин став звичкою. Одноразовий злочинець, злочинець, що діє під впливом пристрасті, здебільшого доростає тільки до злочину й дуже рідко — до його наслідків. Діючи лише під впливом гарячого імпульсу, пильно приглядаючись до задуманого злочину, він спрямовує всю свою енергію лише на цю однісіньку мету; тільки-но досягнувши її, тільки-но скоївши злочин, він утрачає свою енергію, його рішучість уже зламана, розум відмовляє йому, тим часом як саме тоді холодний, тверезий, обрахований злочинець починає вправну боротьбу проти обвинувачів і суддів. На відміну від злочинця з пристрасті, він береже найвищу енергію своїх нервів не для злочину, а для оборони після злочину.

Марія Стюарт — і це не принижує, а підносить її постать — не доросла до злочинної ситуації, в яку її поставила залежність від Босвелла, бо якщо вона злочинниця, то тільки внаслідок очманілості під впливом пристрасті, внаслідок не своєї, а чужої волі. Вона не мала сили вчасно запобігти лиху, а тепер, після злочину, воля цілковито відмовляє їй. Марія Стюарт тепер могла б обрати один із двох варіантів поведінки: або рішу-

че і з огидою розірвати стосунки з Босвеллом, що зробив більше, ніж вона прагнула в душі, й дистанціюватися від злочину; або ж мала допомогти приховати злочин, тож мала б лицемірити і вдавати біль, щоб відвернути підозри від Босвелла й від себе. Замість цього Марія Стюарт робить найбезглуздіше, найдурніше в такій підозрілій ситуації, а саме: не робить нічого. Вона заціпеніла й німа і виказує себе саме своєю приголомшеністю. Наче механічна іграшка, що, коли накрутити її, автоматично здійснює певну кількість наперед визначених рухів, вона в трансі своєї залежності виконала все, чого вимагав від неї Босвелл: поїхала в Глазго, заспокоїла Дарнлі, лестощами заманила його в Единбург. А тепер пружина розкрутилася, сили немає. Саме тепер, коли Марія Стюарт має бути актрисою своїх почуттів, щоб переконати світ, вона втомлено дає масці впасти; своєрідне закам'яніння, жорстоке заціпеніння душі, незбагненна байдужість опанували її; вона безвільно дала впасти на себе підозрі, немов оголеному мечу.

Цей дивовижний феномен душевної заціпенілості, що саме в ті миті, коли прикидання, захист і духовна готовність були б найнеобхідніші, заморожує все єство людини, якій загрожує небезпека, до абсолютної пасивності й байдужості, аж ніяк не є чимсь незвичайним. Така заціпенілість душі — необхідна реакція на надмірну напругу, підступна помста природи проти всього, що перевищує її міру. Отак Наполеон увечері після битви під Ватерлоо втрачає всю свою демонічну силу волі, сидить мовчки й непорушно і не дає ніяких розпоряджень, хоча саме в мить катастрофи вони були б найпотрібніші. Нараз уся сила вибігла з нього, наче вино з пробитої бочки. Так само ціпеніє в душі й Оскар Уайльд перед самим арештом; друзі застерегли його, він ще має час, має гроші, міг би сісти на потяг і перетнути Ла-Манш. Але і його опанувала заціпенілість, він сидить у готельному номері й чекає та й чекає, невідомо чого, або дива, або згуби. Тільки на основі таких аналогій — а їх тисячі в історії — можна пояснити поведінку Марії Стюарт, абсурдну, дурну, провокаційно пасивну поведінку в ті тижні, яка, власне, й стягнула на неї підозри. Адже до скоєного вбивства ніхто не здогадувався про її порозуміння з Босвеллом, поїздку до Дарнлі могли справді вважати за бажання примиритися. Але одразу

після вбивства вдова вбитого опиняється під яскравим світлом уважності, тепер вона, зрозуміла річ, повинна або засвідчувати свою невинність, або довести прикидання до вершин геніальності. Проте страхітлива огида до тієї брехні та лицемірства, певне, набула в нещасній жінці нездоланної сили. Бо замість боронитися від усе-таки виправданої підозри, Марія Стюарт унаслідок своєї цілковитої байдужості стає в очах світу ще більш винною, ніж, мабуть, була насправді. Немов самогубця, що шугає в глибини, вона заплющує очі, щоб нічого більше не бачити, нічого не відчувати, тільки щоб прагнути кінця, коли вже немає муки роздумів і розважань, прагнути небуття, загибелі. Кримінологія навряд чи де-небудь може показати на такий патологічно довершений портрет злочинця з пристрасті, що втратив під час злочину всю свою силу і зламався. *Quos deus perdere vult...* Кого боги прагнуть занепастити, в того відбирають розум.

Адже як діяла б невинна, чесна, сповнена любові жінка, як діяла б королева, якби посланець приніс їй уночі страхітливую звістку, що її чоловіка щойно вбили невідомі злочинці? Вона мала б підскочити, наче обпечена вогнем. Мала б шаленіти, кричати, мала б вимагати, щоб одразу схопили винних. Вона мала б запроторити до в'язниці кожного, на кого падала б бодай найменша тінь підозри. Мала б закликати народ на допомогу, звернутися до іноземних володарів, затримувати на кордонах кожного втікача зі своєї держави. Як і під час смерті Франциска II, мала б замикатися в своєму покої день і ніч, тижні та місяці мала б гнати будь-яку думку про радість, ігри й товариські розваги, а передусім не мала б заспокоюватись і спочивати доти, доки не схоплять і не засудять останнього злочинця і співучасника.

Приблизно такою мала б бути душевна позиція щиро заскоченої зненацька, справді невинної і сповненої любові дружини. З другого боку, винна жінка, хоч як парадоксально, але все-таки логічно мала б із розрахунку принаймні вдавати ці почуття, бо що більшою мірою захищає злочинця від підозри, ніж те, що він після злочину вдає цілком невинного, який ні про що не здогадувався? Замість цього Марія Стюарт засвідчує після вбивства таку моторошну байдужість, яка мала видатися незвичайною навіть найлегковірнішим. Немає

ані сліду хвилювання, похмурого гніву, що надихав її після вбивства Ріцціо, немає сумовитості, як після смерті Франциска II. Вона не пише в пам'ять про Дарнлі зворушливої елегії, як писала після смерті свого першого чоловіка, а з повним самовладанням, уже через кілька годин після страхітливої звістки підписує крученого листа на всі монарші двори, в якому подано пояснення вбивства, щоправда, таке, в якому є лише намагання відвести від неї всяку підозру. В цьому дивному описі факти свідомо перекручено так, наче вбивство було спрямоване не проти короля, а насамперед проти неї самої. Згідно з цією офіційною версією змовники сподівалися, що подружжя ночуватиме в Керк-о'Філді, тож тільки випадковість, що королева полишила дім раніше, щоб бути присутньою на весіллі, врятувала королеву від небезпеки бути висадженою в повітря разом із королем. Марія Стюарт, чия рука не здригнулася, пишучи брехню, слухняно підписується: «Королева не знає, хто був виконавцем цього злочину, але покладається на зусилля та ревність своїх радників, які з'ясують це питання, і має намір призначити йому покарання, яке правитиме за приклад на всі прийдешні часи».

Це перекручення фактів, звичайно, надто незграбне, щоб ввести в оману громадську думку. Адже насправді — увесь Единбург був за свідка — королева у складі величної процесії, зі смолоскипами, які далеко осявали ніч, покинула самотній будинок у Керк-о'Філді ще об одинадцятій годині вечора. Все місто знало, що вона вже не була з Дарнлі, тож убивці, які чатували в п'ятні, аж ніяк не могли замірятися на її життя, коли через три години висадили будинок у повітря. Крім того, сам той вибух пороху в будинку, був лише оманливим маневром, що мав приховати справжній стан речей, а саме: Дарнлі, напевне, ще раніше задушили вбивці, які вдерлися до будинку, тому очевидна незграбність офіційного викладу подій тільки посилює враження провини.

Але дивно: Шотландія мовчить, тож світ у ті дні дивувався не тільки байдужості Марії Стюарт, а й байдужості всієї країни. Виникає думка: сталося щось страхітливе, щось нечуване в анналах навіть написаної кров'ю історії цієї країни. Короля Шотландії вбито в його столиці й разом із його будинком висаджено в повітря. І що сталося? Місто здригаєть-

ся від хвилювання та обурення? Дворяни й барони приїхали з замків захищати королеву, яка теж начебто опинилася під загрозою? Священики виголошують з амвонів звинувачення, суд ухвалює постанови, спрямовані на викриття злочинців? Замкнули міські брами, арештували й піддали тортурам сотні підозрілих? Закрили кордони, а тіло вбитого провезли по вулицях у жалобній процесії дворян королівства? Поставили катафалк у громадському приміщенні, освітлений ліхтарями і свічками? Скликали парламент, щоб прилюдно обговорювати історію цього жорстокого злочину і чинити суд? Зібралися лорди, оборонці трону, для врочистої присяги переслідувати вбивць? З цього всього нічого нічого, не сталося нічого. Після удару грому запанувала незбагненна тиша. Королева заховалася в своїх покоях замість прилюдно сказати слово. Лорди мовчать. Не ворухнувся ані Морей, ані Мейтленд, ані жоден із тих, хто гнув коліна перед королем. Вони не дорікають за злочин і не уславлюють його, а тихо й небезпечно чекають у п'їтми на дальший розвиток подій; ми відчуваємо, що лордам від того гучного пояснення вбивства короля поки що незатишно, бо більшою чи меншою мірою вони всі знали про нього наперед. А міщани й собі замкнулися з обережності в своїх оселях і лише з вуст до вуст бурмочуть припущення. Вони знають, що дрібноті завжди небажано встрявати в справи великих панів, виявивши таку нескромність, можна легко оплатити чужі рахунки. Тож спершу відбувається точнісінько те, на що й сподівалися вбивці: всі сприймають те вбивство як незначний прикрий інцидент. Мабуть, ще ніколи в європейській історії монарший двір, дворянство, місто не намагалися так тихо й боягузливо пройти, не звернувши уваги, повз убивство короля; хоч як це впадало у вічі, знехтували навіть найпростіші дії для з'ясування злочину. На місці вбивства не відбулося ніякого службового чи судового слідства, не склали протоколу, не написали виразного рапорту, не випустили прокламації, яка дала б змогу зрозуміти безпосередні обставини вбивства; злочин навмисне закутали в п'їтму. Не провели ані медичного, ані службового обстеження трупа, тож досі не відомо, чи Дарнлі задушили, закололи або (голий труп із чорним обличчям знайшли в саду) отруїли ще до того, як убивці потім, використавши чимало пороху, висадили бу-

диноку у повітря. Щоб не поширювалися чутки і не дуже багато людей мало змогу бачити труп, Босвелл непристойно прискорив похорон. Тільки б швидше під землю Генрі Дарнлі! Тільки б мерщій прикопати всю цю темну справу, перше ніж її сморід підніметься до небес.

Отак і сталося найприкметніше, підтвердивши світові, що цьому вбивству, мабуть, посприяли потай високі руки: Генрі Дарнлі, королю Шотландії, не влаштували належного йому гідного і величного похорону. Не було врочистого прощання з виставленим тілом, не було пишної похоронної процесії, коли б труну, за якою йшла б удова в жалобі, лорди й барони, провезли по всьому місту. Не гриміли гармати і не бамкали дзвони, а труну потай, уночі, привезли до каплиці. Генрі Дарнлі, короля Шотландії, без пишноти й честі, з таким боязливим поспіхом опустили в склеп, немов він сам був убивцею, а не жертвою чужої ненависті й нестримної пожадливості. Отже, ще одна меса і досить! Тепер ця змучена душа вже не порушить миру в Шотландії! *Quos deus perdere vult...*

Марія Стюарт, Босвелл і лорди прагнули, щоб віко труни закрило і всю цю темну справу. Але, щоб не дати змоги цікавим забагато запитувати, щоб, наприклад, Єлизавета не нарікала, мовляв, нічого не зроблено для розкриття злочину, вирішили вдати, ніби щось таки роблять. Прагнучи уникнути справжнього слідства, Босвелл наказав провести начебто слідство; саме ці невеличкі жести мають справити враження, ніби «невідомих убивць» справді ревню шукають. Щоправда, їхні імена знає все місто: надто багато поплічників брали участь, коли оточували дім, купували великі кількості пороху і в мішках возили туди, щоб не помітили бодай одного з них; та й вартові на брамі пам'ятають, на лихо, точно, кому тієї ночі після вибуху вони відчиняли браму Единбурга. Але, оскільки коронна рада королеви складається тепер тільки з Босвелла й Мейтленда, співучасника і втаємниченого, тож обом досить лише глянути в дзеркало, щоб знайти призвідців, обидва й далі судомно наполягають на припущенні про «невідомих злочинців» і обіцяють у прокламації дві тисячі шотландських фунтів стерлінгів тому, хто зможе назвати імена злочинців. Дві тисячі шотландських фунтів стерлінгів — чи-

маленька сума для бідного єдинбурзького міщанина, але кожен знав, що замість двох тисяч фунтів у кишеню йому, коли він почне базікати, миттю встромлять ніж межі ребра. Адже Босвелл одразу запровадив своєрідну військову диктатуру, а його прихильники — *borderers* — грізно розсипалися по вулицях. Зброя, яку вони тримали на видноті, надто промовисто залякувала кожного, хто б наважився відверто говорити.

Але завжди, коли правду прагнуть приховати силою, правда борониться, вдаючись до хитрощів. Якщо їй не дають змоги сказати слово вдень, вона промовляє серед тихої ночі. Вранці після оприлюднення прокламації на ринковому майдані і навіть на брамі королівського палацу Голіруд знайшли прибиті плакати з іменами вбивць. На тих листівках Босвелл і Джеймс Бальфур, його поплічник, а також слуги королеви Бастієн і Джузеппе Ріцціо були названі як убивці, в інших списках стояли прізвища ще кількох злочинців. Але два імені раз по раз зринали на всіх плакатах: Босвелл і Бальфур, Бальфур і Босвелл.

Якби диявол не опанував цілковито розум Марії Стюарт, якби її шалена пристрасть не змила, мов хвиля, розважливість і здатність міркувати, якби її воля не перебувала в цілковитій залежності, вона б тепер, коли так виразно промовляв голос народу, мала зробити одне: розстатися з Босвеллом. Марія Стюарт, якби в її затьмареній душі був бодай проблиск прозорливості, мала б продемонструвати відчуженість від нього. Мала б уникати всякого спілкування з ним, аж поки якимсь спритним маневром пощастило б «офіційно» засвідчити його невинність, і під якимсь приводом відіслати його від двору. Тільки одного не можна було їй робити: й далі дозволяти в домі короля Шотландії правити чоловікові, якого на вулицях відверто, і тихо, і гучно називають убивцею короля та її чоловіка; а передусім їй не можна було доручати слідство щодо «невдомих убивць» саме йому, кого громадська думка одноставно назвала проводирем убивць. Але Марія Стюарт скоїла ще безглуздіший учинок: на плакатах поряд з іменами Босвелла і Бальфура були названі як співники двоє її слуг, Бастієн і Джузеппе Ріцціо (брат Давіда Ріцціо). Що було б тепер першим обов'язком Марії Стюарт? Річ зрозуміла, передати

обвинувачених суду. Замість цього — тут дурість уже межує з безумством і самозвинуваченням — вона потай звільняє обох зі служби, їм тичуть у руки паспорти і притьмом переправляють через кордон. Марія Стюарт зробила якраз протилежне тому, що мала б зробити задля своєї честі, рятує запідозрених від суду замість передати їх йому, і цим укриванням сама посадила себе на лаву звинувачених. Але дискредитаційного безуму дедалі більше! Адже ніхто ніколи не побачив, як з очей Марії Стюарт скотилася бодай одна сльозина, вона не замкнулась, як колись, на сорок днів *deuil blanc* у своїх покоях, — дарма що цього разу мала б усемеро ревніше вдавати жалобу, — а вже десь за тиждень покидає Голіруд і подається в замок лорда Сетона. Вдова жодного разу не спромоглася на звичайний публічний жест двірської жалоби, а ось і остання провокація, кинута, наче рукавичка в обличчя світу: кому вона дозволяє відвідати себе в Сетоні? Джеймсу Босвеллу, чоловікові, чий портрет із написом «Це вбивця короля» роздають тепер на вулицях Единбурга.

Але Шотландія — не світ, тож якщо лорди, усвідомлюючи провину, і залякані міщани полохливо мовчать і вдають, ніби разом із тілом короля зі світу зникла і всяка цікавість до його вбивства, на монарших дворах у Лондоні, Парижі та Мадриді той страхітливий злочин сприймають аж ніяк не з такою байдужістю. Для Шотландії Дарнлі був лише незручним чужинцем, якого, коли він став набридати, прибрали звичайним способом, а для монарших дворів Європи — це все-таки коронований і помазаний король, член їхньої високої родини, їхнього недоторканного стану, тому його справа — їхня справа. Річ зрозуміла, ніхто ані на дрібку не повірив брехливому офіційному поясненню, і для всієї Європи з першої миті вже немає сумнівів, що Босвелл — проводир убивства, а Марія Стюарт, певне, — його довірена особа; навіть папа і його легат висловили обурення засліпленою жінкою. Але іноземні володарі найдужче переймаються і обурюються, власне, не самим убивством. Адже те сторіччя аж ніяк не було пронизане моральним духом і не вирізнялося делікатним ставленням до життя окремої людини. З часів Макіавеллі політичне вбивство в усіх державах вважали за річ прощену, майже

кожна європейська королівська родина мала в своїх анналах такі вчинки. Генріх VIII не церемонився, коли мав потребу позбутися своїх дружин, Філіп II не хотів би, щоб його запитували про вбивство його рідного сина Дона Карлоса, рід Борджіа, з якого походив і папа, завдячував отрутам певну частину своєї похмурої слави. Але ж ось де відмінність: ті володарі всюди стереглися бодай найменшої підозри про провину чи бодай співучасть; злочин наказували коїти іншим, а самі лишалися з чистими руками. Отже, від Марії Стюарт сподівалися тільки очевидної спроби самовиправдання, і дратувала в ній лише її дурнувата байдужість. Спершу здивовано, а потім уже роздратовано дивляться іноземні володарі на свою нерозумну, засліплену сестру, яка нічого-гісінько не робить, щоб скинути з себе підозру, і замість, як чинять у таких випадках, повісити й четвертувати кількох малих людей, спокійнісінько гуляє на балу, а за супутника своїх насолод обирає головного злочинця. Зі щирим хвилюванням вірний посол Марії Стюарт повідомляє їй із Парижа про погане враження, яке справляє така пасивна поведінка. «Вас самих тут обмовили, мовляв, ви головна причина цього злочину і самі наказали скоїти його». З відвертістю, яка навіки робить честь цьому служителеві церкви, цей чесний чоловік каже своїй королеві: якщо вона тепер нарешті не покарає це вбивство найенергійніше і найнещадніше, «для вас було б краще втратити життя і геть усе».

Це ясні слова друга. Якби в цієї жінки, що втратила себе в собі, була бодай дрібка розуму, якби в її душі збереглася ще іскра власної волі, вона б мала зосередитись і діяти. Але ще наполегливіше промовляє Єлизавета у своєму листі співчуття. Адже дивний збіг: жодна людина на землі не була така спроможна зрозуміти Марію Стюарт у цій страхітливій кризі й найжорстокішому вчинку її життя, як саме та жінка, яка загалом усе життя була її вкрай затятою суперницею. Єлизавета, певне, дивилась у той злочин, наче в дзеркало, бо точнісінько в такій ситуації, під такою самою і, мабуть, не менш обґрунтованою підозрою перебувала й сама за доби свого палкого кохання з Дадлі-Лестером. Як тут чоловік, так там була незручна дружина, яку треба було усунути, щоб звільнити шлях для шлюбу; знала Єлизавета про те чи ні — цього ніколи не розкриють, —

але скоїли такий самий моторошний злочин, одного ранку побачили, що дружину Роберта Дадлі, Емі Робсарт, убили, як і Дарнлі, «невідомі злочинці». Тоді всі погляди, звинувачуючи, одразу звернулися на Єлизавету, як тепер — на Марію Стюарт; ба навіть вона сама, Марія Стюарт, тоді ще королева Франції, легковажно глузувала зі своєї тітки, мовляв, та хоче вийти заміж за «свого шталмейстера (*master of horses*), що вбив власну дружину». Річ зрозуміла, як тепер у Босвеллі, тоді світ бачив убивцю в Лестері, а королеву вважав за спільницю. Отже, спогад про колись пережиту скруту мав обернути Єлизавету в найкращу, найщирішу порадницю своєї визначеної долею по-сестри. Єлизавета тоді з розумом і душевною силою врятувала свою честь, бо одразу наказала провести слідство, — звичайно, марне, але все-таки слідство. І остаточно поклала край усім балачкам, відмовивши собі в своєму найпотаємнішому бажанні одружитися з Лестером, що так очевидно для всіх устряв у халепу. Завдяки цьому вбивство перед світом утратило всякий зв'язок із нею; тепер Єлизавета сподівається таких самих дій від Марії Стюарт і бажає їй діяти так.

Лист Єлизавета від 24 лютого 1567 року прикметний ще й тим, що це справді лист Єлизавети, лист жінки, лист людини. «Мадам, — пише вона в тому пронизаному щирим хвилюванням листі співчуття, — я така приголомшена, обурена й налякана страхіливою звісткою про мерзенне вбивство Вашого покійного чоловіка, мого вбитого родича, що я досі навряд чи здатна писати про це, і, хоч як спонукають мене чуття оплакувати смерть такого близького кровного родича, я все-таки не можу, якщо маю щиро висловити свою думку, приховати від Вас, що я більше засмучена через Вас, ніж через нього. О мадам! Я б не діяла як Ваша вірна родичка і щира подруга, якби не завдала собі ще більших мук, сказавши Вам прикрі речі, замість намагатися зберегти Вашу честь, і тому я не можу замовчати від Вас те, про що говорить більшість людей, а саме: що Ви, караючи за цей злочин, хочете дивитися крізь пальці й остерігаєтесь схопити тих, хто здійснив Вам цю послугу, тож створюється враження, ніби вбивці скоїли злочин із Вашої згоди. Благаю Вас, повірте мені, що я за все золото на світі не хотіла б таїти в своєму серці таку думку. Я б ніколи не пустила в своє серце такого

лихого гостя, неначе я справді могла б мати таку погану думку про котрогось монарха, і ще меншою мірою — про того, кому бажаю так багато добра, скільки може придумати мое серце або скільки Ви самі могли б собі бажати. Тому я нагаду Вам, раджу Вам і благаю Вас узяти цю справу так близько до серця, щоб Ви не боялися схопити навіть того, хто найближчий до вас, якщо він винен, і щоб Вас ніякі намови не могли утримати від потреби дати світові доказ, що Ви не менш шляхетна володарка, ніж чесна жінка».

Ця дволика натура, мабуть, ніколи не писала щирішого і людянішого листа, який мав би злякати одурманену, немов пістолетний постріл, і нарешті пробудити її до дійсності. Тут знову показано пальцем на Босвелла, знову неспростовно доведено Марії Стюарт, що будь-яка увага до нього ставить на ній тавро спільниці. Але стан Марії Стюарт у ті тижні — ці слова слід повторювати завжди — це стан абсолютної несвободи. Вона так *“shamefully enamoured”*, безсоромно закохана, що, як пише один зі шпигунів Єлизавети в Лондон, «чули, як вона каже, що кинула б усе напризволяще і разом з ним у самій сорочці пішла б на край світу». Кожна порада натрапляє на глухі вуха, розум не має ніякої влади над буянням крові. Забуваючи сама себе, Марія Стюарт думає, ніби й світ забуде її та її злочин.

Якийсь час, увесь березень, здавалося, ніби Марія Стюарт зі своєю пасивністю поводить себе слухно. Адже вся Шотландія мовчить, судді стали сліпі та глухі, а Босвелл не може — дивний випадок — знайти «невідомих злочинців», попри всю свою добру волю, хоча на всіх вулицях і в усіх будинках міщани тихо вимовляють їхні імена. Кожен знає їх, кожен називає їх, але ніхто не хоче ризикувати життям, щоб заробити обіцяну винагороду. Зрештою підноситься один голос. Батькові вбитого, лорду Ленноксу, одному з найповажніших аристократів країни, не можна, зрештою, відмовити у відповіді, коли він виголошує слухну скаргу, чому, як уже минули тижні, не вжито ніяких поважних заходів проти вбивць його сина. Марія Стюарт, що поділяє з убивцею ліжку, і Мейтленд, що знає про все і керує її рукою, дають, звичайно, ухильну відповідь: вона, безперечно, докладе всіх зусиль і доручить цю справу

парламенту. Але Леннокс достеменно знає, що означає це зволікання, й повторює вимогу. Треба, вимагає він, передусім арештувати всіх, чії імена стоять на поширених в Единбурзі афішах. На таку точну вимогу відповідати вже важко. Щоправда, Марія Стюарт знову ухиляється, мовляв, вона б охоче зробила це, але там названо дуже багато й дуже різних імен, які не мають між собою нічого спільного, тож нехай він сам назве тих, кого вважає за злочинців. Марія Стюарт, безперечно, сподівається, що терор, який запровадив усемогутній військовий диктатор, скує страхом вуста Леннокса й не дасть йому вимовити небезпечно для життя ім'я такого собі Босвелла. Але Леннокс тим часом і собі подбав про безпеку і зміцнив собі руку. Він зв'язався з Єлизаветою і завдяки цьому немов поставив себе під її захист. Хоч як прикро, він ясно й виразно записує імена всіх, проти кого вимагає слідства. Перше ім'я — Босвелл, далі йдуть Бальфур, Девід Чармерз і кілька дрібних людей з-поміж слуг Марії Стюарт і Босвелла, що їх господарі давно вже спровадили за кордон, щоб вони не стали балакучі під тортурами. Тепер Марія Стюарт, на велике лихо для себе, починає розуміти, що комедію «Дивитися кризь пальці» годі підтримувати далі. За наполегливістю Леннокса вона додає Єлизавету з усією її енергією і авторитетом. Та й Катерина Медичі тим часом із пекучою виразністю дає знати, що вважає Марію Стюарт за “dishonoured”, збезчещену, і Шотландія не може сподіватися на дружбу Франції, поки це вбивство не покаране через належний і чесний судовий процес. Це означає, що тепер треба якомога швидше перемкнутися і замість комедії «марних» пошуків грати іншу комедію: публічного суду. Марія Стюарт змушена тепер дати згоду, щоб Босвелл — з дрібними людьми розбиратимуться згодом — захищався перед судом лордів. 28 березня граф Леннокс отримав виклик приїхати в Единбург і там 12 квітня висунути звинувачення проти Босвелла.

Що ж, Босвелл не такий чоловік, щоб у вбранні покутника боязливо і смиренно з'явитися перед суддями. Якщо він узагалі зголосився прийняти виклик до суду, то тільки тому, що вирішив домогтися всіма засобами замість вироку виправдання, *cleansing*. Він енергійно береться за свої готування. Спершу отримав від королеви командування над усіма

фортецями і завдяки цьому має в своїх руках усю наявну зброю і військовоє спорядження країни. Він знає: хто має владу, тому належить і право, крім того, привів до Единбурґа ще цілу ватагу своїх *borderers* і озброїв їх, як для битви. Без страху і сорому, з властивою йому зухвалістю аморальності він запровадив у Единбурзі справжнє панування терору. Босвелл гучно заявив: «Якби він дізнався, хто ті люди, які прибили обвинувальні плакати, то вмив би руки в їхній крові», це була сувора засторога Ленноксу. І Босвелл, і його люди відкрито ходять із руками на руків'ях кинджалів і не шкодують виразних слів, що не мають наміру миритися з тим, що їхнього кланового ватажка вважають за злочинця. Тепер нехай їде той Леннокс і наважиться звинувачувати його! Тепер нехай судді спробують засудити його, диктатора Шотландії!

Такі готування надто вже відверті, щоб Леннокс міг мати сумнів, що чекає його. Він знає, що, хоч і може приїхати в Единбурґ і звинуватити Босвелла, Босвелл не дасть йому вийти живим із міста. Леннокс знову звертається до своєї покровительки Єлизавети, і вона без зволікань посилає Марії Стюарт цього нагального листа, щоб ще останньої хвилини застерегти, що внаслідок такого відвертого порушення права вона опиниться під підозрою в співучасті.

«Мадам, я б не була така безцеремонна, — пише вона, вкрай схвильована, — і не набридала б Вам цим листом, якби мене не змусили до цього заповідь любові до наших нужденних ближніх і благання нещасних. Я дізналася, що Ви, мадам, випустили прокламацію, згідно з якою 12-го числа цього місяця має відбутися суд над запідозреними у співучасті в убивстві Вашого чоловіка і мого покійного родича. Вкрай важливо, щоб цей судовий розгляд не був затьмарений таємничістю й хитрощами, що могло б загалом статися дуже легко. Батько і друзі небіжчика смиренно звернулися до мене, щоб я попросила вас відсунути термін, бо помітили, що ті мерзенні постаті намагаються силою домогтися того, чого не могли б досягти згідно з правом. Тому з любові до Вас, бо ж тут я переживаю найбільше, і для заспокоєння тих, хто не винен у цьому страхітливому злочині, я не можу діяти інакше. Бо, навіть якби Ви були невинні, це вже була б достатня підстава, щоб позбавити вас честі як володарки й віддати вас

зневазі потолочі. Перше ніж щось таке станеться з Вами, я б бажала Вам краще почесну могилу, ніж безчесне життя».

Такий новий постріл у сумління мав би розбудити навіть одурманені й відмерлі почуття. Проте аж ніяк не ясно, чи цю засторогу, написану останньої миті, взагалі вчасно передали Марії Стюарт. Адже Босвелл пильнує, цей до безумства сміливий, несхитний чоловіча не боїться ні смерті, ні чорта, і найменше боїться — англійської королеви. Англійського особливого посланця, що доставив цього листа Марії Стюарт, Босвеллові поплічники затримали коло брами палацу і не пропустили. Пояснили, мовляв, королева ще спить і не може прийняти його. Посланець, що мав передати лист від королеви королеві, в розпачі тиняється по вулицях. Зрештою йому пощастило дійти до Босвелла, той зухвало розпечатує лист, адресований Марії Стюарт, читає і байдуже ховає до кишені. Чи передав він його згодом Марії Стюарт, невідомо, але це не має значення. Адже уярмлена жінка давно вже не наважується діяти всупереч його волі, і навіть повідомляли, що вона утнула дурницю, махнувши йому з вікна рукою, коли він тепер у супроводі своїх бандитів верхи на конях подався до *tolbooth*, будівлі суду і в'язниці, немов хотіла побажати загальновідомому вбивці успіху на комедії правосуддя.

Але, навіть якщо Марія Стюарт не отримала цього останнього закликів Єлизавети, вона аж ніяк не лишилася без попереджень. Три дні тому з'явився її єдинокровний брат Морей, щоб проститися з нею. Його раптом опанувало бажання здійснити задля розваги прогулянку у Францію та Італію, "*to see Venice and Milan*", побачити Венецію і Мілан. Що ж, Марія Стюарт уже не раз мала нагоду пересвідчитися, що таке квапливе зникнення Морей з політичної сцени завжди править за прикмету погоди, своїм демонстративним від'їздом у далекі краї він одразу сповіщає, що не схвалює ницу судову комедію. А втім, Морей аж ніяк не приховує справжньої причини свого від'їзду. Він розповідає кожному, хто хоче слухати, що намагався арештувати Джеймса Бальфура як одного з головних учасників убивства, а Босвелл, прагнучи прикрити свого спільника, перешкодив йому. Через вісім днів Морей у Лондоні відверто сказав іспанському послу де Сільві, що

«з огляду на свою честь я вже не можу далі перебувати в королівстві, поки такий незвичайний і страхітливий злочин лишається непокараним». Людина, що прилюдно висловлюється так, могла і з сестрою розмовляти без викрутнів. І справді, впадає у вічі, що в Марії Стюарт бринять сльози на очах, коли вона відпускає брата. Але не має сили затримати його. В неї вже ні на що немає сили, відколи вона стала залежна від Босвелла. Вона може тільки дати відбутися тому, чого вимагає його сильна воля, королева в ній стала беззахисною підданою гарячої і поневоленої жінки.

12 квітня починається, немов кидаючи всім виклик, комедія правосуддя і не менш виклично закінчується, Босвелл поїхав до *tollbooth*, немов на штурм фортеці: з мечем збоку, кинджалом на поясі й серед своїх поплічників, число яких — мабуть, перебільшене — сягало чотирьох тисяч чоловік. Натомість Ленноксу, покликаючись на якийсь давній едикт, дозволили взяти щонайбільше шість чоловік супроводу, коли він заїхав у місто; отак відкрито була засвідчена упередженість королеви. Йти на таке судове засідання з оголеними кинджалами Леннокс не має наміру; він знає, що лист Єлизавети з вимогою відкласти судовий розгляд послано Марії Стюарт, і відчуває за собою моральну силу. Тож він лише посилає до *tollbooth* одного свого ленника, щоб той зачитав його протест. У цьому перебуванні Леннокса за межами суду судді (з одного боку, залякані, а з другого — підкуплені чималими винагородами у вигляді землі, грошей і почестей), зрадівши, побачили бажаний привід зручним способом позбутися незручного вироку, і з їхніх сердець спав великий тягар. Після начебто докладної наради — насправді про все вже давно домовилися — судді одностайно оголосили Босвелла невинним ні в *“any art and part of the said slaughter of the king”*¹ із ганебним обґрунтуванням, «бо не висунуто ніяких звинувачень». Цей досить беззмистовний вирок, що аж ніяк не задовольнив би чесну людину, Босвелл одразу перетворив у патетичний триумф. Брязкаючи зброєю, він поїхав по місту, дістав меч із піхов, вимахував ним у повітрі й викликав гучно й прилюдно

¹ «Якій участі в тому вбивстві короля» (англ.).

на двобій кожного, хто й далі наважиться звинувачувати його в убивстві або в співучасті у вбивстві короля.

Тепер колесо вже шалено покотилося до прірви. Міщани вражено бурчать і бурмочуть, обурюючись таким нечуваним глумом над правом, друзі Марії Стюарт приголомшено поглядають, і в них *“sore hearts”*, смуток на серці. Їм тяжко, що вони не мають змоги застерегти безумну. «Було, — пише Мелвілл, її найвірніший друг, — дуже прикро бути змушеним приглядатись, як ця добра володарка мчала назустріч своїй згубі, і ніхто не звернув її уваги на небезпеку». Але Марія Стюарт не хоче слухати, не хоче, щоб її застерігали, якась незбагненна насолода наважуватись на найбезглуздіше жене її далі й далі, вона не хоче озиратися, не хоче запитувати і слухати, тільки вперед і вперед мчить вона у своїй загибелі, менада своїх почуттів. Уже по тому, як Босвелл кинув виклик усьому місту, Марія Стюарт образила всю країну, надавши сумнозвісному злочинцеві найвищу честь, яку могла дати Шотландія: під час урочистого відкриття парламенту вона дозволяє Босвеллу нести попереду святощі країни: корону і скіпетр. Хто тепер ще може сумніватися, що корону, яку сьогодні Босвелл уже несе в руках, він завтра сам одягне собі на голову? І справді, Босвелл — така риса завжди чарує в нестримних — чоловік, який не визнає таємничості. Зухвало, енергійно й відверто він тепер іде вимагати свою ціну. Він не засвідчує жодного сорому, приймаючи від парламенту в подарунок «за видатні заслуги», *“for his great and manifold good service”*, Данбар, найміцніший замок країни, а оскільки тепер лорди вже зібралися й покірні його волі, він твердо штурхає їх кулаком у потилицю, щоб присилувати їх до останнього: дати згоду на шлюб із Марією Стюарт. Увечері, коли закрили засідання парламенту, Босвелл як великий пан і військовий диктатор запрошує увесь гурт на вечерю в таверну Ейнзлі. Там відбувся бучний бенкет, а коли більшість була вже на підпитку, — тут на думку спадає відома сцена з «Валленштайна», — Босвелл кладе перед лордами *bond*, який не тільки зобов'язує їх боронити його від кожного наклепника, а й рекомендувати його, *“noble puissant Lord”*, «шляхетного і могутнього лорда», як гідного чоловіка для королеви. Після того,

як лорди проголосили Босвелла невинним, а «з другого боку, Її Величність поки що без чоловіка, — йдеться в тому славетному писанні, — загальне добро вимагає, щоб вона зволила ступити нижче й одружитися з одним своїм підданим, і то з названим вище лордом». А лорди зобов'язувалися «так щиро, наче мали б відповідати перед Господом», підтримувати названого лорда і захищати його від кожного, хто б хотів перешкодити цьому шлюбові або відкласти його, і не щадити задля цього ані свого майна, ані життя.

Лише один лорд скористався веремією, яка зчинилася після прочитання цього *bond*, і тихцем вибрався з таверни; решта слухняно підписали аркуш — чи то через те, що озброєна орда Босвелла оточила таверну, чи то через те, що вирішили в серці слушної миті порушити накинуту їм силоміць присягу. Лорди знають, що написане чорнилом можна стерти кров'ю. Отже, ніхто дуже не переймався, — що означає швидкий розчерк пера для того товариства? — угоду підписали і знову галасували, бенкетували, базікали, і найвеселішим, певне, був Босвелл, бо тепер ціну вже заплачено, тепер він коло мети. Ще пару тижнів — і те, що в Шекспіровому «Гамлеті» видається невірогідним і поетичним перебільшенням, тут стане дійсністю: королева, «ще не збивши черевиків, в яких вона за гробом мужа йшла», піде до вівтаря з його вбивцею. *Quos deus perdere vult...*

Розділ 14

ШЛЯХ БЕЗ ВИХОДУ

Квітень—червень 1567 року

Тепер, коли трагедія Босвелла йде до своєї кульмінації, ми несамохіть, немов унаслідок внутрішнього примусу, знову і знову думаємо про Шекспіра. Адже годі не помітити навіть зовнішньої схожості ситуації з ситуацією в трагедії Гамлета. Тут, як і там, короля підступно прибирає з дороги коханець його дружини, тут, як і там, є непристойний поспіх, із яким удова спішить до вівтаря з убивцею свого чоловіка, тут, як і там, далі справляє свій вплив убивство, приховування і заперечення якого потребує більших зусиль, ніж доти було потрібно для вико-

нання. Вже навіть ця схожість приголомшує. Але ще сильніша й переконливіша для почуттів дивовижна аналогія багатьох сцен Шекспірової шотландської трагедії з історичною. Шекспірового «Макбета» усвідомлено чи неусвідомлено створено з атмосфери драми Марії Стюарт: те, що відбувається під пером автора в замку Дунсінан, відбувалося перед тим насправді в замку Голіруд. Тут, як і там, після скоєного злочину така сама самотність, така сама гнітюча душевна похмурість, такі самі моторошні свята, на яких ніхто не наважується веселитись і з яких один по одному тихенько тікають гості, бо чорні ворони лиха вже каркають, облітаючи дім. Інколи навряд чи можна розрізнити: це Марія Стюарт, що ходить уночі по покоях, не здатна заснути, збурена, одержима смертю, катована власним сумлінням, чи леді Макбет, що хоче змити зі своїх рук невидиму кров? Це Босвелл чи Макбет, дедалі рішучіший, дедалі суворіший після скоєного злочину; він щоразу сміливіше, щоразу зухваліше кидає виклик ворожості всієї країни і все-таки знає, що всяка мужність даремна і що привиди завжди сильніші за живу людину. Тут, як і там, пристрасть жінки править за рушійну силу, чоловік виступає в ролі виконавця, а передусім страхітливо схожа атмосфера, могутній тиск на приголомшену, змучену душу, чоловік і жінка прикуті одне до одного однако-вим злочином і тягнуть одне одного в ті самі моторошні глибини. Ще ніколи ані в світовій історії, ані в світовій літературі психологія злочину і таємнича сила вбитого, яка діє на вбивцю, не були відтворені так велично, як у цих обох шотландських трагедіях, одна з яких вигадана, а друга пережита.

Невже ця схожість, ця дивовижна аналогія справді випадковість? А чи не слід радше припустити, що у творі Шекспіра життєва трагедія Марії Стюарт певною мірою згущена і сублімована? Дитячі враження завжди справляють незнищенний вплив на творчу душу і таємниче обертають перші імпульси генія в пізнішу дійсність, яка переживає час; Шекспір неодмінно мав знати про всі події в замку Голіруд. Усе його дитинство в країні було, мабуть, виповнене оповіданнями і легендами про романтичну королеву, що втратила державу і корону внаслідок нерозумної пристрасті, а потім її покарали, возячи з одного англійського замку до іншого. Шекспір, молодик, уже наполовину чоловік і цілком сформований поет, був, можливо, і в Лондоні

саме тоді, коли над містом бамкали дзвони, радіючи, що нарешті впала голова великої суперниці Єлизавети і Дарнлі потяг до себе в могилу свою невірну дружину. Коли згодом у хроніці Голіншеда Шекспір знайшов історію похмурого короля Шотландії, хіба не пов'язав він, навіть не усвідомивши, у своїй таємничій творчій хімії спогад про трагічну загибель Марії Стюарт з іншим матеріалом? Ніхто не може стверджувати з упевненістю і ніхто не може спростувати, що Шекспірова трагедія була визначена життєвою трагедією Марії Стюарт. Що ж, тільки той, хто читав і пережив у серці «Макбета», зможе цілковито зрозуміти Марію Стюарт у ті дні в Голіруді, незмірну муку сильної душі, що не доросла до свого найважливішого вчинку.

У цих обох трагедіях, одній вигаданій, а другій пережитій, приголомшує передусім схожість у перетворенні Марії Стюарт і леді Макбет після скоєного злочину. Леді Макбет раніше була сповненою любові, палкою, енергійною жінкою з сильною волею і великим честолюбством. Вона хоче бачити лише велич свого коханого чоловіка, тож її рука цілком могла б написати рядки з сонета Марії Стюарт: *“Pour luy je veux rechercher la grandeur...”*

Честолюбство править леді Макбет і за спонуку до злочину, вона діє спритно й рішуче, поки злочин ще є тільки волею, наміром і планом, поки гаряча червона кров ще не потекла їй на руки, не затопила їй душу. Не менш улесливими словами, ніж Марія Стюарт — Дарнлі в Керк-о'Філді, вона заманює Дункана до спальні, де його вже чекає кинджал. Але одразу після злочину вона вже інша, її сила зламана, сміливість знищена. Наче вогонь, горить сумління в живому тілі, з застиглим поглядом, божевільна, блукає вона по кімнатах, пострах для своїх друзів, жах для самої себе. Єдине безумне прагнення отруює її катований мозок: прагнення забуття, хвороблива туга за незнанням про скоєне, за змогою не думати про нього, туга за смертю. Точнісінько така сама й Марія Стюарт після вбивства Дарнлі. Вона нараз перетворилася, змінилася, і навіть риси її обличчя стали такі чужі проти того, яким її личко було раніше, що Друрі, шпигун Єлизавети, пише в Лондон: «Ще ніхто ніколи не бачив, щоб жінка за такий короткий час, і то без тяжкої хвороби, змінилася так, як королева».

Марія Стюарт уже анітрохи не скидається на веселу, розважливу, балакучу, впевнену жінку, якою була лише кілька тижнів тому. Вона замикається, ховається, укривається. Можливо, Марія Стюарт ще сподівається, як і Макбет та леді Макбет, що світ мовчатиме, коли вона й сама мовчатиме, і чорна хвиля милостиво прокотиться над її головою. Але, як у п'єсі почали запитувати й тиснути голоси, так і на вулицях Единбурга вночі під вікнами Марії Стюарт викрикують імена вбивць, Леннокс, батько вбитого, Єлизавета, її ворог, і Бітон, її друг — увесь світ вимагає від неї слова, відповіді та вироку, і мало-помалу її розум каламутиться. Марія Стюарт знає, що має щось зробити, щоб прикрити, виправдати злочин. Але їй бракує сили для переконливої відповіді, бракує розумного облудного слова. Немов у гіпнотичному сні, чує вона голоси з Лондона, Парижа, Мадрида і Рима, які вмовляють, нагадують і застерігають, але не може вирватися зі своєї душевної заціпенілості, сприймає всі ті заклики лише так, як живцем похована чує під землею кроки, безборонна, безсила й розпачлива. Марія Стюарт знає: тепер вона має грати роль удови в жалобі, розбитої розпачем дружини, ридати й нарікати, щоб люди повірили в її невинність. Але в горлі їй пересохло, вона вже не здатна говорити, неспроможна прикидатися далі. Так минають тижні за тижнями, і зрештою Марія Стюарт уже не витримує. Немов дикий звір, що, оточений зусібч, зі сміливістю, породженою крайнім страхом, обертається проти мисливців, немов Макбет, що, прагнучи мати безпеку, додає новий злочин до злочину, який вимагає помсти, так і Марія Стюарт тепер нарешті вибирається з уже нестерпної заціпенілості. Їй стає цілком байдуже, що думає про неї світ, чи розумне, а чи безглузде те, що вона робить. Тільки б уже не було цієї принишклості, тільки б щось робити, тепер тільки далі й далі і щоразу швидше та швидше, щоб утекти від голосів: і застережних, і грізних. Тільки вперед, лише вперед, тільки не зупиняйтесь і не думати, бо інакше Марія Стюарт була б змушена визнати, що ніякий розум не порятує її. Одна з душевних таємниць завжди полягає в тому, що швидкість на короткий час заглушує страх; немов візник, що, почувши, як міст під його возом тріщить і розпадається, батожить коней, бо знає, що тільки ривок уперед може врятувати його, Марія

Стюарт розпачливо жене вперед чорного румака своєї долі, щоб заглушити будь-які думки, розтоптати всі протести. Тільки б більше не думати, нічого більше не знати, нічого більше не чути, нічого більше не бачити, тільки б далі й далі нестися в безумство! Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця! Вічний закон: камінь падає дедалі швидше, що ближче підлітає до дна провалля, так і душа діє дедалі швидше й безглуздіше, коли вже не бачить ніякого виходу.

Усе, що робить Марія Стюарт у тижні після вбивства, годі пояснити незатьмареним розумом, бо то був лише результат запаморочення внаслідок безмірного страху. Адже навіть серед свого шаленства вона мала б сказати собі, що назавжди занастила і знищила свою честь, що її шлюб через кілька тижнів після вбивства, і то якраз з убивцею її чоловіка, вся Шотландія, вся Європа неминуче вважатимуть за нечувану провокацію перед лицем права і звичаїв. Через рік, через два роки прихованого, непомітного життя світ, можливо, забув би про той зв'язок, а з допомогою розумної дипломатичної підготовки можна було б знайти різноманітні причини, чому королева його, саме Босвелла обрала як чоловіка. Тільки одне може і повинно штовхнути Марію Стюарт до загибелі: коли вона, не дотримавши періоду жалоби, з таким провокаційним поспіхом одягає вбивці на голову корону вбитого. Але саме цього, найтяжчого безумства прагне тепер Марія Стюарт із покvapністю, що всім упадає у вічі.

Є тільки одне пояснення такої незбагненої поведінки загалом розумної і більш-менш розважливої жінки: Марія Стюарт перебуває під примусом. Вона вочевидь не може чекати, бо щось не дає їй чекати, бо чекання і зволікання неминуче призведуть до розкриття таємниці, про яку поки що ніхто не знає. Годі знайти якесь інше пояснення її несамовитої гонитви до шлюбу з Босвеллом, — і події підтвердять це припущення, — крім того, що ця нещасна жінка тоді вже знала, що завагітніла. Але вона відчуває в своєму лоні аж ніяк не *postumus*, аж ніяк не сина короля Генріха Дарнлі, що народиться після його смерті, а плід забороненої, злочинної пристрасті. Але королева Шотландії не може привести на світ позашлюбну дитину, і щонайменше — за обставин коли пі-

дозру про її провину або співучасть вогненною фарбою написано на всіх стінах. Адже тоді неспростовно виявиться, як тишилась вона в періоді жалоби зі своїм коханим, і навіть найгірший рахівник по місяцях порахував би, що Марія Стюарт — ганебне і те, і те! — ще до вбивства Дарнлі або одразу після нього вже мала стосунки з Босвеллом. Тільки швидка легітимація через шлюб може врятувати честь дитини і наполовину її власну. Адже на той час, коли народиться дитина, вона вже буде дружиною Босвелла, тож передчасне народження дитини ще можна було б якось виправдати, і все-таки був би на місці чоловік, який дав би дитині ім'я і захищав би її право. Тому кожен місяць, кожен тиждень, на який відкладали шлюб із Босвеллом, був утраченим без вороття часом. Можливо, Марії Стюарт видавалося, — страхітливий вибір, — що жажіття шлюбу з убивцею її чоловіка — не таке ганебне, ніж признання у своєму переступі, коли народиться дитина-безбатченко. Тільки коли припустити як вірогідний цей стихійний примус природи, можна зрозуміти неприродність поведінки Марії Стюарт у ті тижні; всі інші інтерпретації штучні й затемнюють душевну картину. Тільки тоді, коли зрозуміти цей страх, — страх, який відчували мільйони жінок, скільки існує людство, і який спонукав до безумних і злочинних дій навіть найчистіших і найсміливіших з-поміж них, — тільки тоді, коли зрозуміти болісний страх перед розкриттям стосунків Марії Стюарт із Босвеллом унаслідок небажаної вагітності, можна збагнути поспіх її збуреної душі. Це, і тільки це надає певного сенсу безумству її надмірної поквалності й водночас дає змогу кинути трагічний погляд на всю глибину її внутрішньої скрути.

Страхітлива, приголомшлива ситуація, жоден диявол не зміг би вигадати ще жорстокішої. З одного боку, час підганяє, — адже королева знає, що вагітна, — до крайнього поспіху, а водночас цей поспіх робить її співучасницею. Як королева Шотландії, як удова, як пристойна і чесна жінка, яку спостерігає місто, країна і весь європейський світ, Марія Стюарт не може піднести до статусу шлюбного чоловіка таку сумнозвісну й підозрілу постать, як Босвелл. А як безпорадна жінка вона в своєму безвихідному становищі не має, крім нього, іншого рятівника. Вона не може вийти за нього заміж і повинна вийти за нього заміж. Щоб світ не мав змоги здо-

гадатися про цей внутрішній примус до шлюбу, слід вигадати який-небудь інший зовнішній, що бодай трохи пояснюватиме її безумний поспіх. Треба вигадати якийсь привід, що надасть сенс правовому й моральному безумству і примусить Марію Стюарт до цього шлюбу.

Але хто може примусити королеву взяти шлюб із чоловіком нижчого стану? Кодекс честі того часу знав тільки одну можливість: якщо хто-небудь силою позбавить жінку честі, тоді порушник зобов'язаний відновити честь цієї жінки через шлюб. Тільки тоді, якби Марія Стюарт була б як жінка спершу згвалтована, вона б мала дрібку виправдання свого шлюбу з Босвеллом. Бо тільки так перед народом була б створена ілюзія, ніби вона не виходить заміж із власної волі, а піддається примусу неминучості.

Лише останній безвихідний розпач міг спонукати вигадати такий фантастичний план. Лише безумство могло породити таке безумство. Навіть сама Марія Стюарт, загалом смілива й рішуча у вирішальні миті, відсахується, коли Босвелл пропонує їй цей трагічний фарс. «Я б хотіла померти, бо бачу, що все виходить погано», — пише змучена жінка. Але, хоч би що думали моралісти про Босвелла, він завжди лишається тим самим у своїй розкішній зухвалості відчайдуха. Його не лякає, що він перед усією Європою має грати роль безсоромного негідника, гвалтівника королеви, вуличного розбійника, який цинічно переступає право і звичаї. Нехай перед ним стоїть навіть відчинена брама пекла, він не той чоловік, що зупиняється на півдорозі, коли йдеться про корону. Немає жодної небезпеки, перед якою він відсахнувся б, і тут нам треба згадати про Моцартового Дон-Жуана, про його зухвалий та відважний жест, яким він викликає кам'яного Командора на смертельну учту. Коло Босвелла тремтить його Лепорелло, його швагер Гантлі, він щойно за кілька прибуткових маєтків дав згоду на розлучення своєї сестри з Босвеллом. Гантлі, що не такий сміливий, лякає та безумна комедія, він біжить до королеви і намагається відмовити її. Але Босвеллу байдуже, чи ще хтось один стоїть проти нього, бо ж він уже зухвало кинув виклик усьому світу, не лякає його й те, що план нападу, можливо, вже зрадили, — шпигун Єлизавети повідомив про нього в Лондон ще

за день до виконання, — він анітрохи не переймається, чи те викрадення вважатимуть за справжнє чи вдаване, якщо це лише наблизить його до мети: стати королем. Босвелл робить те, чого хоче, — нехай навіть проти смерті та чорта, — і має при цьому ще силу поривати за собою незгідних.

Адже з листів зі скриньки ми знову дізнаємось, як розпачливо борониться внутрішній інстинкт Марії Стюарт від суворої волі свого господаря. Вона виразно здогадується, що й цим новим ошуканством вона одурить не світ, а саму себе. Але залежна жінка, як і завжди, кориться чоловікові, якому віддала свою волю. Слухняно, як допомагала викрадати Дарнлі з Глазго, Марія Стюарт із важким серцем готова дати «викрасти» саму себе, і відповідно до складеного плану розіграли сцену за сценою цього згвалтування за згодою.

21 квітня, лише через кілька днів після здобутого примусом виправдання судом лордів і «винагороди» Босвелла в парламенті, 21 квітня, лише через два дні по тому, як Босвелл у таверні Ейнзлі вичавив із більшості лордів згоду на свій шлюб, і рівно через дев'ять років по тому, як Марія Стюарт, ще напівдитина, вийшла заміж за французького дофіна, вона, досі не дуже дбайлива мати, відчула нагальну потребу провідати в Стерлінгу малого сина. З недовірою приймає її граф Мар, якому доручено захист принца — наступника трону, бо, мабуть, різні чутки дійшли вже й до нього. Марія Стюарт може бачити сина тільки в присутності інших жінок, лорди бояться, що вона може захопити дитину й передати її Босвеллу; всім уже зрозуміло, що ця жінка слухняно кориться кожному, навіть найбільш злочинному наказові свого тирана. В супроводі лише кількох вершників, серед них Гантлі й Мейтленд, безперечно причетних до плану, королева потім повертається назад. Коли вона вже була за шість миль від міста, знеацька численніший від її почту загін вершників із Босвеллом на чолі нападає на її процесію. Річ зрозуміла, ніякої битви не стається, бо Марія Стюарт, «щоб уникнути проливу крові», забороняє своїм вірним супутникам чинити опір. Босвеллу досить узяти за вузду її коня, і вона вже охоче дає себе «полонити» й повести до солодкого любовного арешту в замок Данбар. Одного надто ревного капітана, що привів під-

кріплення й прагнув звільнити «полонену», якомога швидше спровадили, та й Гантлі з Мейтлендом, що нібито теж зазнали нападу, найлюб'язніше відпустили. Ні з ким не має статися найменшого лиха, тільки вона сама має лишатися в «полоні» коханого гвалтівника. Понад тиждень «згвалтована» поділяє ложе осквернителя її честі, а водночас в Единбурзі з летючою квапливістю і щедрими підкупамі дбають про розлучення Босвелла на церковному суді з його законною дружиною, і то й на протестантському суді під жалюгідним приводом, мовляв, він чинив перелюб зі служницею, і на католицькому внаслідок запізнілого відкриття, що він зі своєї дружиною Джейн Гордон споріднений у четвертому коліні. Але зрештою цю темну обгородку повернули. Тепер можна повідомити світові, що Босвелл як зухвалий розбійник напав на невинну королеву й заплямував її своїм несамовитим жаданням; тільки шлюб із чоловіком, що заволодів королевою Шотландії всупереч її волі, міг би відновити її честь.

Це «викрадення» стулено надто вже незграбно, щоб хто-небудь міг щиро повірити, ніби королева Шотландії справді «допустила насильство», навіть іспанський посол, найзичливіший з-поміж усіх, повідомив у Мадрид, що про всю цю обгородку потай домовились. Але диво дивне, саме ті, хто найкраще бачив, що це ошуканство, тепер удають, ніби справді вірять в «акт насильства»; лорди, що вже знову уклали *bond* про усунення Босвелла, засвідчили майже натхненну злобу, врочисто й поважно сприйнявши комедію викрадення. Нараз зворушливо вірні, вони, страх як обурені, повідомляють, що «королеву країни утримують усупереч її волі, тож честь Шотландії опинилася під загрозою». Тепер лорди раптом знову єдині, щоб як порядні піддані визволити безпорадне ягня з пазурів лихого вовка Босвелла. Адже тепер їм нарешті подаровано давно сподіваний привід ударити, прикрившись патріотичною маскою, військовому диктаторові в спину. Лорди притьмом збираються «визволяти» Марію Стюарт від Босвелла, а отже, й перешкодити шлюбові, якому тиждень тому самі посприяли.

Що ж, для Марії Стюарт не могло бути нічого гіршого, як це раптове й наполегливе ревне прагнення лордів захистити її від «викрадача». Адже цим самим із її рук вибивають карти, які вона так по-шулерському змішала. Оскільки королева

насправді не хоче, щоб її «визволяли» від Босвелла, а навпаки, прагне бути довіку пов'язаною з ним, вона змушена спростовувати брехню, ніби Босвелл згвалтував її. Якщо вчора вона прагнула очорнити його, то сьогодні змушена знову відбілювати, але внаслідок цього пропадає увесь ефект фарсу. Марія Стюарт, щоб її Босвелла не переслідували і не звинувачували, притьмом стає найкрасномовнішим адвокатом свого викрадача. Хоча «до неї поставилися дивно, згодом ставилися так добре, що вона не має ніяких причин для нарікань». Щоб ніхто не надав їй допомоги, «вона була змушена пом'якшити свій початковий спротив і подумати про його пропозицію». Становище жінки, що заплуталась у тернах своєї пристрасті, стає дедалі ганебнішим. Остання оболонка, яка прикривала її ганьбу, лишилася в тих чагарях, а коли вона вдерлася з них, то опинилася гола перед глузом світу.

Друзі Марії Стюарт заціпеніли, побачивши на початку травня повернення до Единбурга королеви, яку доти так шанували: Босвелл тримає вузду її румака, а щоб справити враження, що вона їде за ним добровільно, його вояки кидають свої піки на землю. Марно намагаються нечисленні, хто справді щиро ставиться до Марії Стюарт і Шотландії, застерегти засліплена. Дю Крок, французький посол, пояснює їй, що, коли вона вийде заміж за Босвелла, дружбі з Францією настане край, лорд Герріс, один з її вірних слуг, упав до її ніг, а завжди надійний Мелвілл насили врятувався від помсти Босвелла, бо ще останньої миті хотів запобігти згубному шлюбові. В усіх тяжко на серці, коли вони бачать, що ця смілива, вільна жінка без опору піддається волі несамовитого авантюриста, вони занепокоєно передбачають, що Марія Стюарт своїм нерозумно квапливим прагненням вийти заміж за вбивцю чоловіка, втратить корону і честь. Натомість настали добрі часи для всіх її ворогів. Похмурі пророцтва Джона Нокса стали раптом для всіх страхітливо правдивими. Його наступник Джон Крейг спершу взагалі відмовляється дозволяти вивішувати оголошення про гріховну пропозицію в церкві, відверто називає той шлюб *"odious and slanderous before the world"*, «огидним і ганебним перед світом», і погоджується тільки тоді, коли Босвелл пригрозив йому шибеницею. Але за це Марія Стюарт змушена дедалі нижче зги-

нати голову в ярмі. Адже тепер, коли всі знають, із яким нетерпінням вона прагне прискорити шлюб, кожен безсоромно вимагає від неї найбільшого за свою згоду та допомогу. Ганті отримує назад усі маєтки, які дісталися короні, і то тільки за те, що протискає розлучення своєї сестри з Босвеллом, католицький єпископ добряче забезпечив себе посадами й гідностями, але найтяжчу ціну вимагає протестантське духівництво. Пастор постає перед королевою і Босвеллом не як підданий, а як суворий суддя й вимагає публічного приниження: Марія Стюарт, монархиня-католичка, небога Гізів, повинна заявити про свою готовність провести шлюбну церемонію згідно з реформаторським, тобто еретичним обрядом. Цим ганебним компромісом Марія Стюарт віддала своїми руками останню опору, останню карту, яку мала досі: втратила сприяння з боку католицької Європи, прихильність папи, симпатії Іспанії і Франції. Тепер вона стоїть сама проти всіх. Страхітливо правдивими стали слова з сонета:

Pour luy depuis j'ay mesprise l'honneur,
Ce qui nous peust seul pourvoir de bonheur.
Pour luy j'ay hazardé grandeur et conscience,
Pour luy tous mes parens j'ai quitte et amis.

Я через нього потім вже зреклася честі,
Хоча щасливі завжди тільки доброчесні.
Зневажила з-за нього велич і сумління,
З-за нього кинула всіх родичів і друзів.

Але ніщо не здатне врятувати того, що капітулював сам: до безглуздох жертв боги не дослухаються.

За свої сотні років історія навряд чи була свідком ще трагічнішої весільної вистави, ніж та, що відбулася 15 травня 1567 року: в тій похмурій картині відображується все приниження Марії Стюарт. Перший шлюб із дофіном Франції укладали серед ясного дня, дня блиску і честі. Десятки тисяч людей раділи й вітали юну королеву, з міста й країни приїхав цвіт французької аристократії, прибули послы всіх країн, щоб мати змогу бачити, як у колі католицької родини й обраного лицарства дофіна поїхала в собор Матері Божої Паризької. Вона їхала повз сповнені захвату трибуни, повз вік-

на, що рясніли усмішками та помахами рук, увесь народ із шанобою та радістю поглядав на неї. Друге весілля було вже тихішим. Не серед білого дня, а в світанковій сутіні, о шостій годині ранку священик пов'язав її з правнуком Генріха VII. Але все-таки дворяни були на місці, та й іноземні послі, цілісінький день шумувало свято, галасувала радість в Единбурзі. А цей, третій шлюб із Босвеллом — якому вона останньої миті похапцем ще надала титул герцога Оркнейського — відбувається потай, немов злочин. О четвертій годині ранку місто ще спить, ще лежить ніч над покрівлями, кілька постатей боязливо заходять до замкової каплиці, де — ще не минуло й трьох місяців, Марія Стюарт і досі ходить у жалобних уборах — благословили тіло її вбитого чоловіка. В каплиці цього разу пусто. Запросили багато гостей, але, на лихо, мало хто прийшов, бо ніхто не хоче бути свідком, як королева Шотландії одягає обручку на палець руки, яка вбила Дарнлі. Майже всі лорди королівства, не подавши вибачень, не приїхали, Морей і Леннокс покинули країну, Мейтленд і Гантлі, навіть вони, ці напіввірні, не з'явились, а єдиний чоловік, якому досі побожна католичка могла довіряти свої найпотаємніші думки, і водночас її сповідник розпрощався назавжди; духовний охоронець її серця з сумом визнав, що відтепер вважає Марію Стюарт за втрачену назавжди. Жоден чоловік, що береже свою честь, не хоче дивитись, як убивця Дарнлі бере шлюб із дружиною Дарнлі і цей злочинний союз освячує служитель Господа. Марія Стюарт марно благала французького посла, щоб той був на місці і врятував бодай подобу представництва. Але цей загалом добрий приятель рішуче відмовляється. Його присутність означала б згоду Франції, «тоді могли б подумати, — каже він, — що мій король докладав рук до цих подій»; крім того, він не хоче визнавати Босвелла як чоловіка королеви. Не правила меси, не гуцав орган, церемонію провели швидко. Ввечері не освітлювали свічками зали для танців, не влаштували бенкет. Із вікон не кидали гроші радісній юрбі з криком "*Largesse, largesse!*"¹, як під час весілля з Дарнлі, каплиця, холодна, пуста і темна, скидається на домовину, поважно, немов прибиті скорботою, стоять свідки цього незвичайного свята. Потім не їздить гордо по місту

¹ «Щедрість, щедрість!» (Фр.)

весільна процесія вздовж ясних і веселих вулиць: заморожені жахом тієї безлюдної каплиці, молодята швиденько повертаються в свої покої за взяті на засув двері.

Адже саме тепер, коли Марія Стюарт уже коло мети, до якої гнала, засліплена, пустивши віжки, в неї стається душевний злам. Справдилося її найнесамовитіше бажання: мати, затримати Босвелла; з палючими очима, немов навіжена, вона гарячково гнала до миті одруження: близькість Босвелла, його любов перемогла б будь-який страх. Але тепер, коли вже немає мети, щоб гарячково зосереджуватись на ній, її очі стали пильні, вона озирається і одразу помічає порожнечу, ніщо. Та й між ним, безумно коханим, і нею, здається, одразу після одруження почалася незлагодя: завжди, коли двоє людей штовхнули одне одного до згуби, кожен звалює провину на іншого. Вже пополудні того трагічного весільного дня французький посол бачить цілком розгублену й охоплену розпачем жінку; вечір ще не настав, а вже між подружжям раптом з'явилася холодна тінь. «Уже почалося каюття, — повідомляє Дю Крок у Париж, — коли в четвер Її Величність послали за мною, мені впали у вічі дивні стосунки між нею і її чоловіком. Вона хотіла виправдати їх, сказавши, мовляв, коли я бачу її такою сумною, то це тому, що вона вже не хоче відчувати радості й хотіла б тільки одного: смерті. Вчора, коли вона зачинилася в одній кімнаті з графом Босвеллом, чули, як вона гучно кричить, щоб їй дали ножа і вона наклала на себе руки. Люди чули ці слова в сусідній кімнаті й боялися, що, коли Господь не прийде їй на допомогу, вона в своєму розпачі може щось заподіяти собі!» Невдовзі нові повідомлення розповідають про тяжку незлагодю між подружжям, Босвелл начебто вважає, що його розлучення з молодю гарною дружиною практично не має чинності, й проводить ночі з нею, а не з Марією Стюарт. «Від дня весілля, — знову повідомляє посол у Париж, — сльози і скарги Марії Стюарт не мають кінця». Тепер, коли засліплена має все, чого так палко вимагала від долі, вона знає, що все втрачене і навіть смерть була б звільненням від тієї власноруч створеної муки.

Загалом гіркий медовий місяць Марії Стюарт і Босвелла триває три тижні, і це суцільний страх і агонія. Усе, що вони

зробили обоє, щоб триматися, врятувати себе, стає марним. Босвелл прилюдно ставить до королеви з демонстративною шанобою та ніжністю, лицемірно вдає любов і смирення, але слова і жести більше не важать після такого страхітливого злочину; зацікавлено й похмуро дивиться місто на злочинну пару. Диктатор марно підлещується до народу, бо ж дворяни тримаються поодаль; він удає ліберала, доброго, побожного чоловіка; ходить на реформаторські проповіді, але протестантське духівництво не менш вороже, ніж католицьке. Босвелл пише смиренні листи Єлизаветі, вона не відповідає. Він пише в Париж: на нього дивляться й не помічають. Марія Стюарт скликає лордів: вони лишаються в Стерлінгу. Вона вимагає назад свою дитину: її не віддають. Усі мовчать, усі моторошно німі до обох. Щоб створити враження певної безпеки й веселості, Босвелл похапцем улаштовує маскарад і жартівливий бій з обливанням водою; сам виїжджає на турнір, з трибуни до нього нахилиється і всміхається бліда королева; народ, завжди цікавий, збирається в юрби, але ніхто не радіє. Параліч страху, жорстока заціпенілість, що при першому русі неодмінно перетвориться в гнів та гіркоту, залягла над країною.

Босвелл — аж ніяк не чоловік, що піддається сентиментальному ошуканству. Як досвідчений моряк, він відчуває в гнітючій тиші наближення бурі. Рішучий, як і завжди, він починає готуватися. Він знає, йому хочуть відібрати життя, тож останнє слово невдовзі скаже зброя, і похапцем збирає всюди вершників та піших воїнів, щоб бути озброєним проти нападу. Марія Стюарт охоче жертвує все, чим ще може пожертвувати, для його найманців, продає прикраси, бере в борг, зрештою навіть — ганьба для шотландської королеви, образа для англійської — наказує розплавити Єлизаветин подарунок хрещенику, золоту хрестильну купіль, тільки на те, щоб виготовити з неї кілька золотих монет і подовжити агонію свого панування. Але лорди гуртуються в дедалі грізнішому мовчанні, немов хмаровиння суне до королівського замку, будь-якої миті може спалахнути блискавка. Босвелл надто добре знає підступність своїх товаришів, щоб довіряти тому спокоеві, знає, що зрадливі готують проти нього удар із п'ятьми, він не хоче чекати їхнього нападу в неукріпленому Голіруді й тікає 7 червня, рівно через три тижні після

весілля, в міцний замок Бортвік, де він знає, що його люди ближчі. Туди, вдавшись до своєрідного останнього заклику, Марія Стюарт скликає на 12 червня своїх *“subjects, noblemen, knights, esquires, gentlemen and yeomen”*, «підданих, дворян, лицарів, есквайрів, джентльменів і йоменів», у повному озброєнні і з запасом провіанту на шість днів; Босвелл вочевидь планує одним блискавичним нападом розбити всю зграю своїх ворогів, перше ніж вони зберуться.

Але саме ця втеча з Голіруду надає лордам мужності. Вони швидко сунуть на Единбург і без опору беруть місто. Співучасник убивства Джеймс Бальфур притямом зраджує свого товариша й передав ворогам Босвелла неприступний замок, і тепер тисяча або дві тисячі вершників можуть безпечно мчати в Бортвік, щоб схопити Босвелла, перше ніж він підготує свої війська до бою. Проте Босвелл не дає себе зловити, мов зайця, він прожогом вискакує з вікна і тікає вчвал, у замку лишилася тільки королева. Проти своєї монархині лорди спершу не хочуть піднімати зброю і лише намагаються вмовити її зректися Босвелла, чоловіка, який занапастив її. Але нещасна жінка ще досі душею і тілом підпорядкована гвалтівникові; вночі вона похапцем одягає чоловіче вбрання, сміливо сідає в сідло і скаче без супроводу, лишивши все за собою, в Данбар, щоб із Босвеллом жити або померти.

Один важливий натяк мав би підказати королеві, що вона остаточно пропадає. В день утечі в Бортвік раптом зник *“without leave-taking”*, не попрощавшись, її останній радник, Мейтленд Лесінгтон, єдиний, що навіть у тижні її засліплення був пов'язаний із нею певною зичливістю. Досить довгий відтинок їхнього лихого шляху Мейтленд пройшов зі своєю господинею, мабуть, ніхто так завзято, як він, не виплітав мережу вбивства для Дарнлі. Але тепер він відчуває гострий вітер проти королеви. Як справжній дипломат, що завжди повертає вітрило до тих, хто має владу, а не до безвладних, він уже не хоче обстоювати програму справу. Під час метушні переселення в Бортвік Мейтленд виводить свого коня з обозу і їде до лордів. Останній пацюк покинув тонучий корабель.

Але Марію Стюарт, цю непоправну жінку, тепер уже ніщо не може ще більше залякати або застерегти. В цій незвичайній

жінці небезпека завжди породжує лише несамовиту сміливість, яка надає романтичної краси її найбезумнішим дурницям. У Данбарі, приїхавши туди в чоловічому вбранні, Марія Стюарт не знаходить королівських убрань, обладунку та зброї. Але байдуже! Минули вже придворні звичаї та презентації, тепер ідеться про війну. Марія Стюарт позичає в якоїсь убогої жінки просте поширене в країні вбрання: коротеньку спідничку, червону блузу, оксамитовий капелюшок; нехай у такому вбранні вона видається навіть непристойною, некоролівською, — яке це має значення, якщо тільки можна їхати верхи з ним, поряд із чоловіком, що став тепер для неї всім на землі, відколи вона все втратила. Босвелл швидко збирає свою імпровізовану ватагу. Не приїхав ніхто з закликаних лицарів, шляхтичів і лордів, країна давно вже не слухається своєї королеви, лише двісті найманців з аркебузами виступають як головне військо проти Единбурга, а вкупі з ними тягнеться абияк озброєна згряя селян і *borderers*, разом навряд чи більше за тисячу двісті чоловік. Тільки мужня воля Босвелла жене їх уперед, щоб зіткнутися з лордами. Він знає: тільки нерозумна сміливість інколи ще може врятувати там, де розум уже не знаходить виходу.

Обидві ватаги (навряд чи можна назвати їх арміями) зустрілися коло Карберрі-Хілл, за шість миль від Единбурга. Чисельна перевага була на боці прихильників королеви. Але жоден лорд, жоден з пишних вершників країни не стоїть під виклично розгорнутим прапором королівського лева; крім найманців з аркебузами, Босвелла супроводять лише абияк озброєні й не дуже охочі воювати люди його клану. Зате навпроти них, на відстані не більше півмилі, так близько, що Марія Стюарт може впізнати кожного окремого супротивника, сьйливими лавами вишикувалися на пишних конях лорди, що звикли до битв і радіють їм. Їхній прапор, який вони вперто розгорнули навпроти королівської короєви, дуже дивний. На білому тлі зображено чоловіка, що вбитий лежить під деревом. Поряд із ним стала навколішки дитина, яка підняла руки догори з плачем і словами: «Господи, суди і помстися за мою справу!» Цим прапором лорди, ті самі, які брали участь в убивстві Дарнлі, прагнуть заявити, мовляв, вони месники за смерть Дарнлі й підняли зброю лише проти його вбивці, а не збунтувалися проти королеви.

Яскраво й барвисто майорять обидві корогви на вітрі. Проте немає справжньої сміливості, яка б надихала воїнів обох загонів. Жоден з них не починає напад і не переходить струмка, що тече між ними, обидва чекають і спостерігають. Нашвидку зібрані прикордонні селяни Босвелла мають небагато охоти дати себе вбити за справу, про яку нічого не знають і в якій нічого не тямлять. Та й лорди ще досі відчують певну збентеженість, бо ж треба відверто й очевидно, зі списом та мечем виступати проти законної королеви. Позбутися короля внаслідок доброї змови, — а потім повісити кілька бідолах і врочисто заявити про свою невинність, — такі дії в п'ятні не дуже обтяжували сумління лордів. А от серед білого дня з відкритим заборолом нападати на королеву — така дія все-таки прикро суперечить уявленню про феодализм, який з іще не надщербленою силою панує в тому сторіччі.

Французький посол Дю Крок, що з'явився на бойовищі як нейтральний спостерігач, не міг не помітити браку воєвничого завзяття в обох сторін і прит'юмом пропонує свої послуги посередника. Розгорнули білий прапор парламентарів, і воїни обох загонів, користаючись гарним літнім днем, мирно отаборилися обабіч струмка. Вершники спішилися, піші склали важку зброю й заходились обідати, а Дю Крок із нечисленним ескортом перебрався через струмок і поїхав на пагорб до королеви.

То була дивна аудієнція. Королева, що загалом приймала французького посла завжди в коштовній сукні й під балдахіном, сидить тепер на камені в пістрявому селянському вбранні, коротенька спідничка навіть колін не закриває. Але її гідність і несамовита гордість не менші, ніж якби вона була в монаршому вбранні. Збуджена, бліда й невиспана, Марія Стюарт не здатна опанувати свій гнів. Немов і досі господиня становища, володарка країни, вона вимагає, щоб лорди негайно засвідчили їй послух. Адже вони нещодавно врочисто виправдали Босвелла, а тепер звинувачують його в убивстві. Нещодавно вони самі пропонували його для шлюбу, а тепер оголошують той шлюб злочином. Обурюючись, Марія Стюарт безперечно має слухність, але пора слухності завжди минає тоді, коли вже схопилися за зброю. Поки Марія Стюарт про-

вадить переговори з Дю Кроком, над'їхав Босвелл. Посол привітав його, але не подав руки. Тепер слово взяв Босвелл. Він говорить виразно й відверто, жодна тїнь страху не затьмарює його вільний і сміливий погляд, і Дю Крок усупереч власній волі змушений визнати тверду позицію цього відчайдуха. «Мушу признатися, — пише він у своєму повідомленні, — що я побачив у ньому видатного воїна, що впевнено промовляє і вмїє відважно, сміливо і вправно керувати своїми людьми. Я не міг не чудуватися йому, бо ж він бачив, що його противники рішучі, а він сам навряд чи може покладатися бодай на половину своїх людей. Проте був абсолютно несхитний». Босвелл запропонував вирішити всю справу двобоєм із будь-яким лордом, що рівня йому. Його справа така справедлива, що Бог, звичайно, буде на його боці. В розпачливій ситуації він був досить веселий, щоб сказати Дю Кроку, що той і сам міг би придивлятися до двобою з якогось пагорба, це стане розвагою для нього. Але королева й чути не хоче про двобій. Вона й далі сподївається, що лорди скоряться їй: невиліковному романтикові завжди бракує чуття реальності. Невдовзі Дю Крок уже бачить, що його спроба марна, шляхетний старий чоловік охоче хотїв би допомогти королеві, якій уже сльози бринять на очах, але, поки вона не відступить від Босвелла, немає їй порятунку, а вона не хоче відступати від нього. Отже, прощайте! Посол чемно вклоняється і їде ступою назад до лордів.

Пора слів минула, тепер має початися битва. Але воїни розумніші за своїх проводирів. Вони бачать, що великі пани по-дружньому спілкуються між собою. Тоді чому вони, злиденні бїдолахи, мають убивати одні одних такого гарного й гарячого дня? Воїни, не криючись, зволїкають, і Марія Стюарт, дивлячись, як зникає її остання надїя, марно благає їх іти в наступ. Але люди вже не слухають її. Зїгнана до купи ватага, що вже шість або сім годин тинялася без діла, починає поволї розходитись, а лорди, тільки-но помітивши це, вислали вперед двїсті вершників, щоб відрізати Босвеллу й королеві шлях до відступу. Тільки тепер збагнула володарка, що загрожує їм. І як щиро закохана думає не про себе, а тільки про коханого, про Босвелла. Вона знає, що жоден з її підданих не наважиться підняти руку на неї, проте його не ща-

дитимуть, щоб він не вибовкав чимало такого, що запізнiлим месникам за Дарнлі аж ніяк не може бути до вподоби. Тому Марія Стюарт — уперше в своєму житті — приборкує свою гордість. Вона посилає до лордів посланця з білим прапором і просить, щоб Керколді Грейндж, командир вершників, сам прийшов до неї.

Святоблива повага до освяченого наказу королеви ще зберігає свою силу і магію. Керколді Грейндж одразу зупиняє вершників. Їде сам до Марії Стюарт і, перше ніж заговорити, вірнопіддано стає на одне коліно. Він ставить останню умову: нехай королева покине Босвелла і повертається з ними до Единбурга. А тоді вони дадуть Босвеллу змогу їхати, куди йому заманеться, й не переслідуватимуть його.

Босвелл — чудова сцена, чудовий чоловік! — мовчки стоїть поряд. Він не каже ані слова Керколді, ані слова королеві, щоб не вплинути на її постанову. Відчувалося, що він готовий сам-один рушити на ті двісті вершників, які стояли коло підніжжя пагорба, тримаючи руку на вузді й чекаючи тільки на піднятий меч Керколді, щоб помчати на ворожі лави. Лише почувши, що королева погодилася з пропозицією Керколді, Босвелл підступив до неї і обняв, — востаннє, проте обоє не знали про це. Потім вискочив на коня і пустив його шаленим чвалом, за ним помчало лише кілька слуг. Важкий сон скінчився. Тепер настає остаточне жорстоке прокидання.

Прокидання настало страхітливе й нещадне. Лорди пообіцяли Марії Стюарт, що з почестями привезуть її до Единбурга, і, мабуть, це справді був їхній щирий намір. Але тільки-но принижена жінка в злиденному запорошеному одязі підійшла до лав найманців, їй назустріч засичав зміїним язиком глум. Поки залізний кулак Босвелла прикривав королеву, народна ненависть, припишкнувши, не озивалася. А тепер, коли їй вже ніхто не захищає, вона зухвало і зневажливо ринула на неї. Королева, що капітулювала, для збунтованих вояків — уже не володарка. Дедалі тісніше обступає її ватага, спершу з цікавістю, потім із викликом, зусібіч залунали крики «Спалити блудницю!», «Спалити вбивцю чоловіка!» Керколді марно дістає меча і б'є плазом, це не зараджує, озлоблені знову і знову підступають та вимагають, щоб на знак їхнього тріумфу королева несла попереду корогву з зобра-

женням убитого чоловіка й дитини, яка благає помсти. Від шостої години вечора до десятої, від Ленгсайда аж до Единбурга триває це покарання шпідрутенами. З усіх будинків, з усіх сіл напливає народ зглядатися на нечувану картину — зловлену королеву, і тиск цікавого тлуму інколи був такий великий, що лави солдатів розпадалися і вони могли йти далі тільки вервечкою; Марія Стюарт ніколи не переживала ще тяжчого приниження, ніж цього дня.

Але цю горду жінку можна тільки принизити, зігнути її неможливо. Як рана починає пекти тоді, коли забруднена, так і Марія Стюарт відчула поразку тільки тоді, коли її отруїли глумом. Її гаряча кров, кров Стюартів, кров Гізів, закипіла, і замість по-розумному вдати спокій, Марія Стюарт звинуватила лордів у тому, що народ вітає її ганьбою. Вона накидається на них, мов роздратована левиця, погрожує, що накаже повісити їх і прибити до хреста, а потім раптом хапає за руку лорда Ліндсея, що їхав поряд, і пригрозила йому: «Присягаюсь цією рукою, що зітну тобі голову!» Як і в усі небезпечні миті, надміру подразнена сміливість Марії Стюарт переростає в безумство. Вона відверто випльовує лордам, хоча вони тримають у руках її долю, свою ненависть і зневагу замість по-розумному мовчати або боягузливо підлещуватися до них.

Можливо, ця непримиренність зробила лордів ще жорсткішими, ніж вони спершу намірялися. Адже тепер, збагнувши, що ніколи не дочекаються прощення від королеви, всі вирішили змусити ту свавільну жінку гірко відчувти свою безоборонність. Замість провести королеву в Голіруд, її замок, що стоїть за міськими мурами, її примусили — шлях пролягав повз місце вбивства в Керк-о'Філді — заїхати в місто по головній вулиці, яку заповнили цікаві. Там, на Хай-стріт, її завели в дім провоста, немов поставивши до ганебного стовпа. Доступ до Марії Стюарт перекрили, не пустили жодної з її шляхетних дам і служниць. Почалася ніч розпачу. Марія Стюарт уже кілька днів не скидала одягу, зранку й рідки в роті не мала. Від сходу до заходу сонця ця жінка пережила незмірне: втратила королівство і втратила коханого. Надворі під її вікнами, наче перед кліткою, зібралася юрба покидьків, щоб глумитися з беззахисної, нацькована потолоч пронизливо вигукує їй угору образи і лайки, і лорди аж тільки тепер, вва-

жаючи, що вона вже принижена, намагаються вести переговори. Лорди вимагають, власне, небагато. Лише просять, щоб Марія Стюарт остаточно розсталася з Босвеллом. Але ця вперта жінка бореться за програну справу з іще більшою мужністю, ніж за якусь перспективну. Марія Стюарт зневажливо відкидає пропозицію, і навіть один з її противників змушений потім признатися: «Я ще ніколи не бачив сміливішої і відважнішої жінки, ніж королева протягом тієї сцени».

Коли лорди не змогли погрозами змусити Марію Стюарт зректися Босвелла, найрозумніший поміж них спробував удатися до хитрощів. Мейтленд, її давній і загалом навіть вірний радник, удається до витонченого засобу. Він намагається пробудити її гордощі та ревності, розповідає, — може, то брехня, а може, правда, що можна знати, коли йдеться про дипломата? — що Босвелл невірний їй і навіть на тижні, коли відбулося їхнє весілля, й далі підтримував ніжні стосунки зі своєю молодію розлученою дружиною, ба навіть присягнув їй, що лише її вважає за свою законну дружину, а королеву — тільки за наложницю. Але Марія Стюарт уже навчилася не вірити жодному з тих брехунів. Ця розповідь тільки посилює її озлоблення, і Единбург бачить моторошну виставу, як королева Шотландії за заґратованим вікном у роздертому одязі, з оголеними грудьми і розмаяними косами, немов божевільна, раптом переходить у напад і з істеричними риданнями закликає все-таки приголомшений серед своєї ненависті народ визволити її, бо власні піддані тримають її у в'язниці.

Ситуація мало-помалу стає нестерпною. Лорди охоче хотіли б піти на поступки. Але відчувають, що зайшли вже задалеко, щоб можна було повернутися. Тепер уже неможливо повісти Марію Стюарт як королеву в Голіруд. Але і в домі провоста, серед під'юдженої юрби її теж уже не можна лишити, не взявши на себе страхітливої відповідальності й не накликавши на себе гнів Єлизавети і всіх закордонних суверенів. Єдиний, хто мав би сміливість і авторитет, щоб вирішити, — Морея, — відсутній у країні, лорди без нього не можуть наважитись на якусь ухвалу. Тож і вирішили передусім завести королеву в безпечне місце, а як найбезпечніше обрали замок Локлівен. Адже цей замок стоїть серед озера, не поєднаний із суходолом, а його господина — Марґріт Дуглас, мати Морея, від якої навряд чи можна

сподіватися, що вона буде дуже приязна з донькою Марії де Гіз, що відбила в неї Якова V. Лорди в своїй прокламації обережно уникали небезпечного слова «ув'язнення»; ізоляція згідно з їхнім оголошенням має служити тільки тому, щоб «уберегти особу Її Величності від будь-якого зв'язку з уже названим графом Босвеллом і не дати їй порозумітися з людьми, які хотіли захистити його від справедливого покарання за скоєний злочин». Але це тільки половинчастий, тимчасовий захід, спровокований страхом і виконаний із нечистим сумлінням: бунт ще не наважується назватися повстанням, усю провину й далі звалюють на втікача Босвелла і приховують загальниками і пишними фразами таємний боягузливий намір назавжди усунути з трону Марію Стюарт. Щоб одурити народ, що вже чекав суду і страти «блудниці», Марію Стюарт увечері 17 червня з охороною в триста чоловік перевели в Голіруд. Але тільки-но міщани повкладалися спати, сформували невеличкий загін, щоб повезти звідти королеву в Локлівен, і ця самотня, сумна подорож тривала до світанку. Вдосвіта Марія Стюарт побачила перед собою лискуче озерце, а посередині — добре укріплений, самотній, неприступний замок, де її — хто знає, як довго? — мають тримати під вартою. В човні її переправили туди, а потім зачинили, грюкнувши, окуту залізом браму. Палка і похмура балада про Дарнлі і Босвелла скінчилася, тепер починається понура і сумна лебедина пісня, хроніка довічного ув'язнення.

Розділ 15

УСУВАННЯ З ТРОНУ

Листо 1567 року

Від 17 червня, від того дня повороту долі, коли лорди закрили й замкнули королеву в Локлівені, Марія Стюарт уже ніколи не припиняла становити тему неспокою в Європі. Адже в її постаті перед тодішньою добою постала нова, просто-таки революційна проблема з непередбачуваними наслідками: що треба робити з монархом, який перебуває в гострій суперечності зі своїм народом і виявився негідним корони? Провина тут, безперечно, припадає на бік володарки: внаслідок своєї любовної легковажності Марія Стюарт

створила неможливий, нестерпний стан. Супроти волі аристократії, народу, духівництва вона обрала собі для шлюбу чоловіка, та ще й одруженого чоловіка, якого громадська думка одностайно називала вбивцею короля Шотландії. Марія Стюарт зневажила закони і звичаї, і навіть тепер відмовляється оголосити той нерозумний шлюб нечинним. Навіть її найзичливіші друзі одностайні в тому, що вона з цим убивцею поряд не може бути далі володаркою Шотландії.

Але які існували можливості змусити королеву або покинути Босвелла, або зректися корони на користь сина? Відповідь нищівна: ніяких. Адже державно-правових засобів впливу на монарха тієї пори не існувало, волі народу не дозволяли висловлювати протест проти володаря або осуд його, всяке правосуддя закінчувалося перед сходишками трону. Король ще не стоїть у сфері громадянського права, а перебуває зовні й вище від неї. Освячений Господом, як і священник, він не може ані передати, ані подарувати свою посаду. Помазаника ніхто не може позбавити титулу, згідно з абсолютистським світоглядом у володаря можна було відібрати радше життя, ніж корону. Володаря можна вбити, але не усунути з трону, бо примушувати його означало б руйнувати ієрархічну структуру космосу. Марія Стюарт своїм злочинним шлюбом якраз і поставила світ перед потребою вирішити це нове питання. В її долі вирішувався не окремих конфлікт, а духовний, світоглядний принцип.

Тому й лорди, дарма що відповідно до своєї вдачі аж ніяк не були примирливі та люб'язні, гарячково шукали полюбовного вирішення. З глибини сторіч ми ще й досі виразно відчуваємо їхню збентеженість своїм революційним учинком, арештом і ув'язненням володарки, і на початку Марії Стюарт справді було б легко здійснити повернення. Було б досить оголосити свій шлюб із Босвеллом незаконним і отак признатися у своїй помилці. Тоді вона, хоч і з дуже ослабленою народною любов'ю й підточеним авторитетом, ще б могла більш-менш повернути собі честь, змогла б знову жити в Голіруді та обрати собі нового, гіднішого чоловіка. Але Марії Стюарт ще не відкрилися очі, в п'їтми своєї непогрішності вона ще не зрозуміла, що швидкою чередою скандалів із Шастеляром, Ріцціо, Дарнлі й Босвеллом вона завинила в зло-

чинній легковажності. Вона не згодна піти навіть на найменші поступки. Супроти своєї країни, супроти всього світу вона захищає вбивцю Босвелла й заявляє, що не може покинути його, бо інакше її дитина від нього, яку вона чекає, народиться на світ як бастард. Марія Стюарт і далі живе в хмарі, романтик і далі не хоче зрозуміти дійсності. Але ця впертість, яку залежно від бажання можна назвати або дурною, або величною, породжує всі насильства, скоєні проти неї, а ще й вирок, який сягає через сторіччя: не тільки вона, а й онук її крові, Карл I, заплатив своєю кров'ю за претензію на необмежену монаршу сваволю.

І все-таки: спершу Марія Стюарт ще могла розраховувати на певну допомогу. Бо до такого видного звідусіль конфлікту між володаркою та її народом аж ніяк не могли бути байдужі зацікавлені особи, люди, належні до одного стану з нею, інші монархи Європи, і передусім Єлизавета рішуче стає на бік своєї дотеперішньої противниці. Вона одразу й безумовно стала обстоювати свою суперницю, і це вкрай часто вважали за свідчення її несталості та несправедливості. Але насправді поведінка Єлизавети цілком однозначна, цілком логічна і зрозуміла. Бо, якщо Єлизавета тепер енергійно обстоює Марію Стюарт, вона аж ніяк — на цій відмінності слід наголошувати з усією виразністю — не захищає Марію Стюарт, не захищає жінку та її темні й більш ніж підозрілі дії. Адже вона як королева обстоює королеву, невидиму ідею недоторканності монаршого права, а отже, власну справу. Єлизавета надто мало впевнена у вірності своєї аристократії, щоб терпіти, що в сусідній країні лишиться непокараним приклад, як бунтівливі піддані підняли зброю проти своєї королеви та ув'язнили її; на відміну від Сесіла, що набагато охочіше захищав би протестантських лордів, вона вирішила якнайшвидше знову примусити до покори бунтівників проти королеви, бо в долі Марії Стюарт Єлизавета захищає власну позицію, і, як виняток, цього разу їй справді можна вірити, коли вона запевняє, що співчуття зворушило її до глибини душі. Єлизавета повідомляє поваленій королеві про свою сестринську підтримку, але без того, щоб одразу наполегливо й гостро вказати жінці на її провину. Єлизавета виразно розрізняє свій приватний погляд від державницької позиції: «Мадам, — пише вона, — люди

завжди вважали за особливий принцип дружби твердження, що щастя створює друзів, натомість нещастя випробовує їх, і, оскільки ми тепер бачимо нагоду довести нашу дружбу ділом, ми з огляду на наше становище, а також на Ваше вважаємо за слушне засвідчити Вам нашу дружбу цими кількома словами... Мадам, я кажу Вам цілком відверто, немалим був наш смуток, коли Ви в своєму шлюбі виявили так мало стриманості, і ми були змушені констатувати, що Ви не маєте в світі жодного доброго приятеля, який схвалює Вашу поведінку, і ми брехали б, якби писали або казали Вам щось інше. Бо як ще гірше Ви могли б заплямувати свою честь, ніж тоді, коли в такому поспіху вийшли заміж за чоловіка, що його, як не зважати на інші сумнозвісні риси, громадська думка звинувачує в убивстві Вашого покійного чоловіка і, крім того, через те ще й Вас звинувачує в співучасті, хоча ми впевнено сподіваємося, що такого не було. А до того ж на яку небезпеку Ви наразилися, вийшовши заміж за чоловіка, чия дружина ще жива, тож Ви ані за Божими, ані за земними законами не могли бути його законною дружиною, та й Ваші діти були б нелегітимні! Отже, Ви ясно бачите, що ми думаємо про цей шлюб, і ми щиро шкодуємо, що не можемо мати ніякої кращої думки, хоч які обґрунтовані причини подавав Ваш посол, щоб схилити нас до цього. Ми б хотіли, щоб після смерті Вашого чоловіка Вашим першим клопотом був арешт і покарання вбивць. Якби таке справді сталося, — а це легко можна було б зробити в такій очевидній справі, — то, можливо, чимало обставин у Вашому шлюбі видавалися б стерпнішими. Тож із дружби до Вас і з природних кровних зв'язків між нами і з Вашим померлим чоловіком ми можемо тільки сказати, що прагнемо робити все, що є в нашій владі, для належного покарання за вбивство, хоч би хто з Ваших підданих скоїв його і хоч як близько він стоїть до Вас».

То були ясні слова, гострі та ріжучі, як ніж, слова, в яких нема що тлумачити та інтерпретувати. Вони свідчать, що Єлизавета, без сумніву, завдяки своїм шпигунам і приватним повідомленням Морєя знала про подію в Керк-о'Філді набагато точніше, ніж знали через сторіччя ті, хто палко відбілював Марію Стюарт, і була цілком переконана в її співучасті. Єли-

завета пальцем показує на Босвелла як на вбивцю, і є дуже значущим, що в цьому дипломатичному листі вона вживає тільки чемний зворот, мовляв, «вона сподівається», — а не, наприклад, що вона переконана, — що Марія Стюарт не була співучасницею того злочину. «Я сподіваюся» — це вкрай байдужі слова з огляду на таку злочинну дію, і той, у кого кращі вуха, чує з тону цих слів, що Єлизавета аж ніяк не прагне обстоювати бездоганність Марії Стюарт, а тільки з солідарності хоче, щоб вона якнайшвидше поклала край скандалу. Але що енергійніше відсахується Єлизавета від дій Марії Стюарт, то наполегливіше захищає її гідність — *sua res agitur*, бо ж ідеться про власну справу — як володарки. «Але, щоб утішити Вас, — пише вона далі в цьому важливому листі, — у Вашому лиху, про яке ми дізналися, ми запевняємо Вас, що прагнемо робити все, що в нашій владі і що ми вважаємо за слушне, щоб захистити Вашу честь і безпеку».

Єлизавета справді дотримала слова. Вона дала своєму послу доручення відповідати на всі заходи бунтівників проти Марії Стюарт гострими протестами; лорди повинні виразно розуміти, що в разі якогось насильства вона готова навіть до війни. В суворому і гострому листі Єлизавета радить їм відмовитися від зухвальства чинити суд над помазаною королевою. «Де в Святому Письмі ви знайдете місце, яке дозволяє підданам усувати свого володаря? В якій християнській монархії є писаний закон, унаслідок якого піддані можуть зазіхати на особу свого володаря, ув'язнювати його або чинити суд над ним?.. Ми не менше, ніж лорди, засудуємо вбивство нашого родича короля, а шлюб нашої сестри з Босвеллом змусив нас обурюватися дужче, ніж будького з них. Проте ми не можемо дозволяти й терпіти пізніші дії лордів проти королеви Шотландії. Адже згідно з заповіддю Божою вони піддані й не можуть примусити володарку відповідати на їхні звинувачення, бо ж не відповідає природі, щоб голова підпорядковувалася ногам».

Але Єлизавета вперше натрапляє на відкритий опір лордів, дарма що більшість їх потай уже багато років перебувають на її платні. Після вбивства Ріцціо вони вже достеменно знають, чого сподіватися, коли Марія Стюарт знову матиме владу, бо

ніякі ані погрози, ані приманки досі не спонукали її відкинутись від Босвелла, а у вухах їм і досі звучать пронизливі прокльони, якими принижена жінка накликала помсту на їхні голови по дорозі до Единбурга. Не на те вони прибрали з дороги спершу Ріцціо, потім Дарнлі, далі Босвелла, щоб знову стати покірними і безвладними підданими цієї непередбачуваної жінки; їм було б незмірно спокійніше коронувати королем сина Марії Стюарт, однорічну дитину, бо дитина не здатна наказувати, і тоді вони протягом двох десятиріч її неповноліття знову були б незаперечними господарями країни.

Але, незважаючи на все, лордам не вистачило б духу на відвертий опір Єлизаветі, що давала їм гроші, якби випадок не дав їм у руки несподівану і справді вбивчу зброю проти Марії Стюарт. Через шість днів після битви під Карберрі-Хілл завдяки потаємній зраді до лордів доходить украй бажана звістка. Джеймс Бальфур, товариш Босвелла під час убивства Дарнлі, тепер, коли змінився вітер, почувається незатишно й бачить тільки одну можливість порятунку: вдатися до нового ошуканства. Щоб заручитися дружбою теперішніх можновладців, він зраджує свого оголошеного поза законом приятеля. Він потай сповіщає лордам важливу звістку, що втікач Босвелл послав в Единбург слугу з дорученням непомітно забрати з замку полишену там скриньку з важливими документами. Того слугу на ймення Делгліш одразу схопили, піддали жорстоким тортурам, і під страхом смерті катований виказав криївку. Дотримуючись його вказівок, під одним ліжком знайшли й дістали заховану срібну скриньку, яку свого часу Франциск II подарував своїй дружині Марії Стюарт і яку вона своєю чергою віддала, як і все, що мала, незмірно коханому Босвеллу. Відтоді в тій міцній скриньці, яку можна було відкрити тільки вигадливим ключем, Босвелл тримав свої особисті документи, а можливо, й шлюбні обіцянки, листи королеви, а також різноманітні документи, які компрометували лордів. Напевне, — цілком зрозуміла річ, — Босвеллу видавалося надто небезпечним брати з собою в Бортвік та в битву такі важливі документи. Тож краще заховати їх у надійному місці в замку, щоб коли-небудь вірний слуга забрав їх звідти. Адже і *bond* із лордами, і шлюбні обіцянки королеви та її сповнені довіри листи скрутної хви-

лини можна чудово використати для шантажу або виправдання; з такими письмовими признаннями він, з одного боку, мав у руках королеву, раптом тій вітрогонці заманеться відкиснутись від нього, а з другого — лордів, раптом вони звинуватять його в убивстві. Тож для цього оголошеного поза законом, тільки-но він бодай наполовину опинився в безпеці, певне, не було нічого важливішого, як знову мати в руках ті переконливі докази провини. Отже, та така несподівана здобич стала саме цієї миті для лордів незрівнянним щастям, бо тепер, з одного боку, вони можуть безконтрольно знищити всі письмові свідчення, які їх самих звинувачують у співучасті, а з другого — нещадно використати проти королеви все, що обтяжує її провинною.

Одну ніч граф Мортон, ватажок банди, зберігає замкнену скриньку під своїм захистом, а наступного дня скликали інших лордів, серед них — цей факт важливий — і католиків та друзів Марії Стюарт, і в їхній присутності зламали замок скриньки. В середині лежали відомі листи зі скриньки, а також сонети, написані рукою Марії Стюарт. Щоб знову не розглядати питання, чи опубліковані тексти цілком узгоджуються з оригіналами, скажімо, що очевидним зразу стає одне, а саме: зміст листів був, напевне, дуже обтяжливим для Марії Стюарт. Адже відтоді поведження лордів змінюється: вони почуваються сміливіше, впевненіше, твердіше. У першій радості вони мерщій пустили звістку по вітру ще того самого дня, не мавши часу навіть переписати документи, вже не кажучи про фальшування їх, і послали посланця до Морея у Францію, щоб усно повідомити йому про приблизний зміст головних обвинувальних листів. Повідомили французького посла, суворо допитали арештованого слугу Босвелла і склали протокол; такі впевнені в перемозі, цілеспрямовані дії були б неможливі, якби папери не повідомляли процесуально переконливо про небезпечний зв'язок Марії Стюарт із Босвеллом. Становище королеви нараз стало значно тяжчим.

Адже поява її листів тієї критичної миті означала величезне зміцнення позиції бунтівників. Листи нарешті дали їм давно бажану моральну мотивацію їхньої непокори. Досі вони лише Босвелла називали винним в убивстві короля, а водночас добре стереглися насідати по-справжньому на вті-

кача, бо боялися, що він може звинуватити їх у співучасті. Натомість проти королеви лорди досі не могли висунути ніякого іншого звинувачення, крім того, що вона вийшла заміж за вбивцю. А тепер завдяки тим листам вони, невинні ягнята, які ні про що не здогадувалися, нараз «з'ясували», що королева — співучасниця і своїми необережними письмовими признаннями дала в руки досвідченим і цинічним шантажистам могутній засіб тиснути на себе, як їм заманеться. Тепер, нарешті, вони мають у руках важіль, щоб примусити її «добровільно» передати корону синові або, якщо відмовиться, публічно звинуватити в перелюбі та співучасті в убивстві.

Звинуватити і не звинувачувати. Адже лорди добре знають, що сама Єлизавета ніколи не дозволить їм чинити суд над королевою. Тож вони обережно лишаються на задньому плані, прагнучи, щоб вимогу публічного процесу висловила радше третя сторона. Завдання нацькувати громадську думку на Марію Стюарт залюбки бере на себе, і то зі щирою та нещадною зловтіхою, Джон Нокс. Після вбивства Ріцціо цей фанатичний агітатор задля обережності покинув країну. А тепер, коли всі його похмури пророцтва про «криваву Єзавель» і лихо, до якого вона призведе своєю легковажністю, приголомшливим чином справдилися, і то аж занадто, він у мантії пророка знову повертається в Единбург. Там з амвона він гучно й виразно висунув вимогу судового процесу над грішною паписткою, біблійний священник вимагає суду над королевою-перелюбницею. Від неділі до неділі реформовані священники вдаються до щоразу гострішого тону. Не можна бути поблажливим, гримлять вони з амвонів у натхнену юрбу, до перелюбу і вбивства, байдуже, хто їх скоїв: королева чи послідує жінка країни. Пастори ясно й виразно жадають страти Марії Стюарт, і це постійне нацькування таки дає свої плоди. Невдовзі ненависть із церков виливається на вулиці. Потолоч, збуджена перспективою побачити, як жінку, на яку вона так довго несміливо поглядала вгору, в одязі приреченої до страти поведуть на ешафот, вимагає, дарма що їй доти в Шотландії ще ніколи не давали голосу і слова, публічного процесу, і надто вже завзято лютують проти королеви жінки. *“The women were most furious and impudent against her, yet the men*

were bad enough”¹. Адже кожна бідна жінка в Шотландії знала, що її долею були б ганебний стовп і вогнище, якби вона так зухвало віддалася перелюбній насолоді, тож невже ця єдина жінка, і то тільки тому, що королева, може безкарно вдаватися до розпусти та вбивати й уникнути вогнища? У країні дедалі несамовитіше шаленіє крик: «Спалити блудницю!» “Burn the whore!” Сповнившись справжнього страху, англійський посол повідомляє до Лондона: «Слід боятися, що ця трагедія в особі королеви скінчиться так, як почалася з Давідом, тим італійцем, і чоловіком королеви».

Більшого лорди й не прагнули. Тепер треба викотити важкі гармати і розбити будь-який дальший опір Марії Стюарт проти «добровільного» зречення. Уже підготували акти, щоб виконати вимогу Джона Нокса про звинувачення королеви, щоправда, Марію Стюарт звинувачуватимуть у «порушенні закону» і — добирають обережне слово — «в неналежній поведінці з Босвеллом та іншими людьми» (“*incontinence with Bothwell and others*”). Якщо королева тепер і далі відмовлятиметься зрікатись, вони можуть зачитати знайдені в скриньці листи в залі публічного суду, щоб її ганьба розкрилася всім. Завдяки цьому бунт перед світом буде досить виправданий. За співучасницю вбивства та перелюбницю, звинувачену власноруч написаними листами, вже не зможуть заступатися ані Єлизавета, ані решта монархів.

Озброївшись погрозою провести публічний суд, Мелвілл і Ліндсей поїхали 25 липня в Локлівен. Вони взяли з собою підготовані пергаменти, які має підписати Марія Стюарт, якщо хоче врятуватися від ганьби публічних звинувачень. У першому акті Марія Стюарт має пояснити, що втомилася від володарювання і «з задоволенням» знімає з себе тягар корони, носити який далі вона вже не має ані сили, ані бажання. В другому акті йшлося про згоду на коронування її сина, а в третьому — про згоду, щоб обов’язки регента взяв на себе її єдинокровний брат Морей або хтось інший.

Мову почав Мелвілл, саме той з-поміж усіх лордів, що по-людському був найближчий до Марії Стюарт. Він уже

¹ «Жінки найлютіше і найзухваліше нападалися на неї, хоч і чоловіки були досить лихі» (англ.).

двічі приїздив і раніше, щоб полюбовно вирішити конфлікт і переконати королеву відкинутися від Босвелла, проте обидва рази вона відмовлялася, бо ж інакше дитина від Босвелла, яку вона носить у своєму лоні, народиться як бастард. Але тепер, коли знайдено листи, боротьба вже точиться на життя і смерть. Королева спершу чинить несамовитий опір. Розплакалася, присягає, що зречеться краще життя, ніж трону, і щирість цієї присяги довела своєю долею. Але Мелвілл, нічого не приховуючи, найяскравішими барвами змальовує, що чекає на неї: прилюдне прочитання листів, допит полоненого слуги Босвелла, суд із допитом і вирок. Здригнувшись, Марія Стюарт усвідомила свою необережність і те, в який бруд і ганьбу вона вплуталася. Мало-помалу страх перед публічним приниженням зламав її силу. Після довгих вагань, після несамовитих спалахів обурення, гніву, розпачу вона нарешті поступилася й підписала три документи.

Угоду укладено. Але, як і завжди в шотландських *bonds*, жодна сторона не має поважного наміру почуватися скутою присягою і словом. Лорди однаково зачитають листи Марії Стюарт у парламенті й розголосять про її провину у світі, щоб унеможливити їй повернення. З другого боку, й Марія Стюарт не вважає, що втратила трон тільки тому, що поставила розчерк пером на мертвому пергаменті. Все, що дає цьому світові реальність і сутність, — честь, присяга і клятва, — завжди нічого не означали для неї, порівнюючи з внутрішньою істиною її королівського права, яке, відчуває вона, не менш тісно пов'язане з її тілом, ніж тепла, струмлива кров у жилах.

Через кілька днів коронували маленького короля: народ був змушений задовольнитися меншим видовищем, ніж було б веселе аутодафе на просторому міському майдані. Церемонія відбулася в Стерлінгу, лорд Атолл тримав корону, Мортон — скіпетр, Гленкern — меч, а Мар тримав на руках дитину, яку відтоді називали Яковом VI, королем Шотландії. Благословляв Джон Нокс, і це мало засвідчити світові, що цю дитину, цього щойно коронованого короля, назавжди вирвали з пастки римської ересі. Перед брамою радів народ, святково бамкали дзвони, в усій країні запалили вогнища. На мить — знову тільки на мить — у Шотландії запанували радість і мир.

Тепер, коли всю бруталну й важку роботу виконали інші, Морей, людина витонченої гри, може повернутися в країну як триумфатор. Його підступна політика — лишатися у випадку небезпечних постанов на задньому плані — знову виправдала себе. Морей був відсутній під час убивства Ріцціо, під час убивства Дарнлі, він не брав участі в бунті проти сестри: жодна пляма не забруднює його лояльності, нічия кров — його руки. Для того, хто по-мудрому був відсутній, усе зробив час. Він, обрахувавши все, вмів чекати, і тепер йому найпочеснішим способом і без зусиль дістається все, чого він підступно домагався для себе. Лорди одноставно попросили його як найрозумнішого бути регентом.

Але Морей, народжений бути володарем, бо ж умів панувати над собою, аж ніяк не хапається пожадливо за владу. Він надто розумний, щоб дозволити людям, над якими він потім пануватиме, надати йому ту гідність, наче ласку. Крім того, прагне уникнути враження, ніби він, сповнений любові й підпорядкований брат, приїхав претендувати на право, яке силою вирвали в його сестри. Вона сама має накинути йому — майстерний психологічний трюк — те регентство, Морей прагне, щоб його просили і благали обидві сторони: і збунтовані лорди, і повалена з трону королева.

Сцена візиту Морей до Локлівену гідна видатного драматурга. Нещасна жінка, тільки-но побачивши свого єдинокровного брата, поривно кидається в його обійми. Тепер, сподівається Марія Стюарт, вона нарешті знайде все: розраду, підтримку, дружбу, а передусім щирю пораду, якої вона так довго була позбавлена. Але Морей дивиться на її радісне збудження з удаваним зимним спокоєм. Заводить її в кімнату, суворо вивідає їй, що вона накоїла, жодним словом не обіцяє надії на поблажливість. Цілком спантеличена його холодом, що мов ріже, королева розплакалась і намагається виправдатися, дати пояснення. Але Морей, цей обвинувач, мовчить, мовчить і мовчить зі спохмурнілим чолом: він хоче жити в опанованій розпачем жінці страх, мовляв, його мовчання приховує ще лихіші звістки.

Морей на цілу ніч лишає сестру в чистилищі того страху: моторошна отрута непевності, яку він улив у неї, має палити аж до найдальших глибин. Вагітна жінка, не знаючи, що

відбувається в зовнішньому світі, — іноземним послам заборонили відвідувати її, — не знає, що чекає її: обвинувачення чи суд, ганьба чи смерть. Вона не може заснути цілу ніч, а наступного ранку сила її опору цілковито зламана. Тепер Морей мало-помалу лагіднішає. Він обережно натякає, що в разі, коли вона не вдаватиметься до жодної спроби втекти або порозумітися з іноземними державами, а передусім коли вона вже не триматиметься за Босвелла, то, можливо, — можливо, він каже ці слова невпевненим тоном, — ще можна було б спробувати врятувати її честь перед світом. Уже навіть цей несміливий проблиск надії оживляє палку й опановану розпачем жінку. Вона знову падає братові в обійми, благає, молить, щоб він став регентом. Тільки тоді її син буде в безпеці, в королівстві буде добре правління, а вона сама не відчуватиме небезпеки. Марія Стюарт просить, та й просить, а Морей змушує її довго просити, і то перед свідками, перше ніж нарешті великодушно приймає з її рук те, за чим, власне, приїхав. Тепер, задоволений, він може їхати геть, Марія Стюарт лишається втішена, бо тепер, знаючи, що влада в руках брата, вона може сподіватися, що листи збережуть у таємниці, а отже, буде врятована її честь перед світом.

Але до безвладної немає співчуття. Тільки-но Морей узяв віжки влади в свої міцні руки, він насамперед прагне назавжди запобігти поверненню сестри: як регент він повинен морально знищити незручну претендентку. Про звільнення з в'язниці вже не йдеться, навпаки, роблять усе, щоб надовго замкнути там Марію Стюарт. Хоча Морей не тільки сестрі, а й Єлизаветі пообіцяв берегти честь ув'язненої, він усе-таки дозволяє, щоб 15 грудня в шотландському парламенті дістали зі срібної скриньки компрометувальні листи і сонети Марії, адресовані Босвеллу, зачитали їх, порівняли між собою і одностайно визнали, що їх написано її власною рукою. Чотири єпископи, чотирнадцять абатів, дванадцять графів, п'ятнадцять лордів і понад тридцять дрібних шляхтичів, серед них і численні близькі друзі королеви, засвідчили честю і присягою справжність листів і сонетів, жоден голос, навіть з-поміж її друзів — важливий факт — не поставив їх під найменший сумнів, тож отак

постала сцена для суду: невидимо, але королева вже стоїть перед судом своїх підданих. Усе, що діялось протиправно в останні місяці: бунт, ув'язнення — після прочитання тих листів назвали правомірним, гучно оголосили, що королева заслужила свою долю, що вона *“art and part”*, знала про вбивство свого законного чоловіка і брала в ньому діяльну участь, і навіть «це доведено листами, які вона власноруч писала до і після скоєння злочину Босвеллу, головному винуватцеві вбивства, а також негідним шлюбом одразу після вбивства». А щоб, крім того, ще й цілий світ дізнався про провину Марії Стюарт і всім стало відомо, що порядні та чесні лорди збунтувалися тільки внаслідок суто морального обурення, копії листів послали на всі іноземні двори, й отак на Марію Стюарт публічно поставили тавро злочинниці. З цим червоним знаком на чолі, сподіваються Морей і лорди, вона вже ніколи не наважиться вимагати корону на свою провинну голову.

Але Марія Стюарт надто замурована в своїй королівській самовпевненості, щоб лайки або ганьба могли принизити її. Жодне тавро, відчуває вона, не може спотворити її чоло, прикрашене королівською діадемою і помазане священною оливою покликання. Жоден вирок і ніякий наказ не зможуть її схилити голову; що сильніше прагнуть примусити її змиритися з дрібною і безправною долею, то рішучіше обурюється вона. Таку долю не можна замкнути надовго, вона висаджує в повітря всі мури і рве всі греблі. А коли ту волю закувати в кайдани, вона струснеться так несамовито, що здригнеться мури і серця.

Розділ 16

ПРОЩАННЯ ЗІ СВОБОДОЮ

Літо 1567-го — літо 1568 року

Похмури й трагічні сцени трагедії Босвелла міг би тільки Шекспір довершено перетворити в поетичний твір; а лагідний, романтично-сентиментальний епілог у замку Локлівен написав інший, менший митець: Вальтер Скотт. І все-таки тому, хто читав його змалку, ще хлопчиком, він у душі вида-

ватиметься правдивішим за історичну правду, бо в деяких рідкісних, сприятливих випадках гарна легенда бере гору над дійсністю. Ми всі, молоді й палкі люди, любили ті сцени, як образно закарбувалися вони в наших душах, як пройнялися наші душі співчуттям! Адже всі романтично зворушливі елементи тут немов уже були наготові, щоб сплестися в сюжет: жорстока сторожа, що пильнувала невинну принцесу, наклепники, які зганьбили її честь, вона сама, молода, добра й гарна, що вміла, мов чарами, обертати суворість ворогів у лагідність, спонукати чоловічі серця до лицарської допомоги. Не менш романтичні, ніж мотив, і декорації: похмурий замок серед гарного озера. З пласкої покрівлі затуманені очі принцеси можуть бачити гарну шотландську країну з її лісами та горами, привабливістю і красою, а десь там далі котить хвилю Північне море. Вся поетична сила, що була прихована в серці шотландського народу, могла б зосередитись і кристалізуватись навколо цієї романтичної доленосної миті своєї улюбленої королеви, а коли така легенда вже сформована і довершена, тоді вона глибоко й невіддільно проникає в кров народу. Кожне покоління по-новому розповідає її і вірить у неї, немов нев'януче дерево, рік у рік дає вона новий цвіт, жалюгідно й занедбано лежать поряд із цією вищою істиною паперові документи, які повідомляють про факти, бо те, що колись було створене гарним, зберігає завдяки тій красі своє право. А коли згодом, набувши зрілості та недовіри, намагаються знайти правду позаду зворушливої легенди, та правда зухвало протверезує, здається, ніби зміст вірша переказують холодною сухою прозою.

Але небезпека кожної легенди полягає в тому, що вона замовчує справді трагічне на угоду просто зворушливому. Тож і романтична балада про ув'язнення Марії Стюарт у Локлівені приховує її справжню, найглибшу, найбільш людську нужду. Вальтер Скотт наполегливо забуває розповісти тільки про одне: та романтична принцеса була тоді вагітна від убивці свого чоловіка, тож насправді саме це становило її найтяжчу душевну муку в ті страхітливі місяці приниження. Адже коли дитина, яку вона носить у своєму лоні, прийде на світ раніше, ніж можна було б сподіватися, тоді в непомільному календарі природи можна підрахувати, коли

вона фізично віддалася Босвеллу. Дня і години ніхто не знає, але, хай там як, то був згідно з правом і звичаєм недозволений час, бо кохання було або перелюбом, або нестриманістю, можливо, відбувалося в періоді жалоби за померлим чоловіком, у Сетоні й під час тих дивних мандрів від замку до замку, а можливо, і, мабуть, справді, ще раніше, ще за життя її чоловіка, але ганебне і те, і те. Всю скруту цієї опанованої розпачем жінки можна зрозуміти тільки тоді, коли пригадати, що народження дитини Босвелла календарно ясно розкрило б усьому світові, коли зародилася злочинна пристрасть.

Але запинало з цієї таємниці не знімуть ніколи. Ми не знаємо, на якому етапі була вагітність Марії Стюарт, коли її привезли в Локлівен, не знаємо, коли вона звільнилася від свого душевного страху, не знаємо, чи дитина народилася жива або мертва, не знаємо нічого однозначно ясного, не знаємо, скільки тижнів або місяців мав цей плід перелюбу, коли його прибрали зі світу. Тут усе тільки пільма й припущення, бо один свідок промовляє проти другого, і тільки одне є певним: Марія Стюарт, певне, мала слушні причини приховувати дати свого материнства. В жодному листі, жодним словом — уже це підозріле — вона не згадувала про дитину Босвелла. Згідно з повідомленням Но, особистого секретаря Марії Стюарт (що сама наглядала за створенням того документа), вона передчасно народила на світ двох нежиттєздатних близнюків, — передчасно, і тут можна додати припущення, що передчасно не зовсім випадково, бо саме свого аптекаря взяла вона з собою в ув'язнення. Згідно з іншою, теж не підтвердженою версією дитина була дівчинкою, що живою народилася на світ, потім її потай завезли до Франції, де вона й померла в одному жіночому монастирі, не знаючи про своє королівське походження. Але жодне вгадування не допоможе в цій незбагненній сфері і ніякі балачки, тут факти приховані навіки. Ключик до цієї останньої таємниці Марії Стюарт утопився в глибинах озера Локлівен.

Але вже сам факт, що охоронці Марії Стюарт допомогли їй приховати таку небезпечну для її честі таємницю, як народження або передчасне народження того бастарда в замку

Локлівен, свідчить, що вони не були лихою тюремною сторожею, як чорним на чорному змалювала їх романтична легенда. Леді Дуглас із Локлівену, якій доручили Марію Стюарт, понад тридцять років тому була коханою жінкою її батька, народила шістьох дітей від Якова V, серед них як найстаршого й графа Морея, перше ніж вийшла заміж за графа Дугласа з Локлівену, якому теж подарувала сімох дітей. Жінка, що сама пережила муки тринадцятьох пологів і сама страждала від душевної муки, бо ж її перші діти були визнані нешлюбними, була краще здатна, ніж будь-яка інша жінка, зрозуміти клопіт Марії Стюарт. Уся суворість, яку їй приписують, — певне, вигадка і брехня, тож можна припустити, що вона ставилася до ув'язненої лише як до почесного гостя. Марія Стюарт жила в цілій анфіладі кімнат, мала з собою свого куховара, аптекаря, чотирьох або п'ятьох жінок як прислугу, її свобода в замку ніяк не була обмежена, здається, ніби їй навіть дозволяли їздити на лови. Коли звільнитися від усієї романтичної сентиментальності і спробувати бути справедливим, ставлення до Марії Стюарт слід назвати цілком поблажливим. Адже зрештою — романтизм забуває про це — ця жінка завинила принаймні у великому недбальстві, коли через три місяці після вбивства чоловіка вийшла заміж за вбивцю, і навіть сучасний суд міг би в найкращому випадку звільнити її від провини в співучасті з огляду на такі пом'якшувальні обставини, як затьмарення розуму або патологічна залежність. Тож коли цю жінку, що своєю скандальною поведінкою збурила свою країну й обурила всю Європу, на якийсь час силоміць примусили до спокою, це стало добром не тільки для країни, а й для неї самої. Адже протягом тижнів життя взаперті стривожена жінка нарешті мала нагоду заспокоїти свої надміру подразнені нерви, відновити внутрішню твердість волі, яку зруйнував Босвелл; власне, арешт у Локлівені на кілька місяців захистив надміру зухвалу жінку від найнебезпечнішого: від її власного неспокою й нетерпіння.

Це романтичне ув'язнення слід передусім назвати м'яким покаранням за таку силу дурниць, якщо порівняти з карою, яка спіткала спільників і коханого Марії Стюарт. Адже як по-іншому поставилася доля до Босвелла! Згряя лордів, не-

зважаючи на дану обіцянку, ганялася за оголошеним поза законом по суходолу й по морю, за його голову пообіцяли тисячу шотландських крон, і Босвелл знає, що за такі гроші навіть його найкращий друг у Шотландії зрадить його і продасть. Але легко зловити цього зухвальця не вдається: спершу він спробував зібрати своїх *borderers* для останнього опору, а потім утік на Оркнейські острови, щоб звідти почати війну проти лордів. Але Морей послав навздогін за ним на острови чотири кораблі, і гнаний чоловік лише на превелику силу втік на жалюгідній горіховій шкаралупі у відкритий океан. Там його захопила буря. З роздертими вітрилами барка, призначена лише для плавання вздовж узбережжя, пливе до Норвегії, де її зрештою затримав данський військовий корабель. Босвелл намагається лишитися невпізнаним, щоб уникнути видачі. Позичає в матросів звичайний одяг, нехай краще його вважають за пірата, ніж за короля Шотландії, якого намагаються зловити. Але зрештою його впізнали, возили з місця на місце, якийсь час він жив у Данії на свободі, і вже здавалося, ніби він щасливо врятувався. Але палкого здобичника жінок спіткала несподівана помста: його становище погіршилося через те, що одна данка, яку він давніше спокусив, пообіцявши одружитися, подала на нього скаргу. Тим часом уже і в Копенгагені точніше дізналися, в яких злочинах звинувачують Босвелла, і відтоді сокира всякчас витає над його головою. Дипломатичні кур'єри сновигають туди і сюди, Морей вимагає його видачі, а ще нестямніше вимагає Єлизавета, щоб мати головного свідка проти Марії Стюарт. Але французькі родичі Марії Стюарт потай подбали, щоб данський король не видав цього небезпечного свідка. Умови ув'язнення стають відтепер дедалі суворіші, проте в'язниця — єдиний захист Босвелла від помсти. Чоловік, що в битві сміливо й зухвало став би проти сотні ворогів, тепер щодня боїться, що його в кайданах пошлють на батьківщину і, піддавши всім можливим тортурам, стратять як убивцю короля. Його ненастанно переводять із в'язниці у в'язницю, замикають у дедалі тіснішу камеру, дедалі суворіше тримають за ґратами і мурами, мов небезпечного звіра, і невдовзі Босвелл уже знає, що тільки смерть порятує його. Здоровий, повнокровний чоловік, пострах для ворогів та жіночий улюб-

ленець, животіє в страхітливій самотності та бездіяльності тижні за тижнями, місяці за місяцями, роки за роками, і цей величезний згусток життя загниває живцем і гине. Для цього нестримного чоловіка, що добре почувався тільки в надміру сили, тільки в безмежній свободі, полюбляв шаленство ловів серед лук, мчав із вірними прихильниками на битви, брав жінок в усіх країнах і насолоджувався витворами духу, ця огидна бездіяльна самотність поміж холодних, німих і темних стін, ця порожнеча часу, що розчавлює повноту життя, тяжча за торттури і тяжча за смерть. Повідомляли, — і ті повідомлення можна назвати вірогідними, — що він шаленів, мов скажений, шарпаючи залізні ґрати, і, збожеволівши, жалюгідно загинув. З-поміж усіх численних, хто через Марію Стюарт зазнав смерті та мук, цей чоловік, якого вона найдужче любила, мав найдовшу і найстрахітливішу покуту.

Але чи думає Марія Стюарт ще про Босвелла? Чи діють чари залежності ще й на відстані, а чи пекуче кільце тихо й повільно слабне? Про це нічого не відомо. Це питання також лишилося таємницею, як і багато інших питань у її житті. Тільки одне ми приголомшено помічаємо: тільки-но одужавши після пологів, тільки-но звільнившись від материнського тягара, Марія Стюарт як жінка знову справляє давні чари, знову від неї поширюється неспокій. Знову, вже втретє, вона втягує в коло своєї долі молодого хлопця.

Слід завжди повторювати й нарікати: портрети Марії Стюарт, які дійшли до нас, намальовані здебільшого пензлем пересічних художників і не дають нам змоги прозирнути її справжню сутність. Ті портрети завжди лише холодно й плоско показують нам привабливе, спокійне, приязне, симпатичне й лагідне личко, проте не дають змоги здогадатися про чуттєву принадність, яку безперечно повинна була мати ця незвичайна жінка. Марія Стюарт, напевне, випромінювала якусь особливу жіночу силу, бо всюди здобувала собі друзів, навіть серед ворогів. І як наречена, і як удова, на будь-якому троні і в будь-якій в'язниці вона вміє створити навколо себе ауру симпатії і зробити навколишнє повітря лагідним і приязним. Тільки-но приїхавши в Локлівен, Марія Стюарт одразу зробила молодого лорда Рутвена, одного зі своїх охоронців, таким поступливим, що лорди були змушені забрати

його. Скоро лиш він покинув замок, як Марія Стюарт зачарувала вже іншого: молодого лорда Джорджа Дугласа з Локлівену. Минає кілька тижнів — і син вартової вже ладен зробити все для Марії Стюарт і справді був найвірнішим і найвідданішим помічником під час її втечі.

Чи був він лише помічником? Чи не став молодий Дуглас для Марії Стюарт чимсь більшим у ті місяці ув'язнення? Чи його прихильність справді була суто лицарська й платонічна? *Ignorabimus*, не знаємо. В усякому разі Марія Стюарт скористалася почуттями молодика найпрактичнішим способом і не шкодувала ані ошуканства, ані хитрощів. Королева, крім своєї особистої привабливості, завжди має ще й іншу принаду: спокуса здобути разом з її рукою ще й владу магнетично діє на кожного, хто бачить її. Здається, ніби Марія Стюарт — тут можна наважитись лише на припущення і годі щось стверджувати — облудно натякнула підлепеній матері молодого Дугласа на можливість шлюбу, щоб вона стала поблажливіша, бо мало-помалу нагляд став недбалим, і Марія Стюарт може нарешті взятися до завдання, яке поглинає всі її думки: до визволення.

Перша спроба (25 березня) виявилася невдалою, дарма що була добре спланована. Щотижня в човні припливала і відпливала разом з іншими служницями одна праля. Дугласу пощастило переконати її, і вона погодилася помінитися одягом із королевою. В грубому одязі служниці і з густою вуаллю на обличчі, тож її годі було впізнати, Марія Стюарт успішно пройшла крізь замкову браму, де стояла пильна сторожа. Ось уже човен пливе по озеру, а на березі її має чекати Джордж Дуглас із кіньми. Аж тут одному човняреві закортіло позалицятися до стрункої і прикритої вуаллю молодої пралі. Він спробував, щоб побачити, чи гарна вона, підняти край вуалі. Марія Стюарт, розхвилювавшись, схопила його руку своїми маленькими, ніжними білими витонченими руками. Проте саме та ніжність, витонченість і незвичайна для пралі доглянутість пальців виказала Марію Стюарт. Човнярі вдарили на сполох і, хоча Марія Стюарт гнівно наказала їм веслувати до берега, знову привезли її у в'язницю.

Про цей випадок одразу повідомили, і нагляд після нього посуворішав. Джорджу Дугласу вже не дозволяли показуватись у замку. А втім, це не перешкоджало йому бути поблизу від королеви та у зв'язку з нею; як вірний посланець він передавав новини її прихильникам. Адже дивіться: хоч оголошена поза законом і звинувачена в убивстві, королева через рік правління Морєя вже знову має прихильників. Дехто з лордів, передусім Гантлі й Сетон, і далі були безумовно віддані королеві, не останньою мірою й через ненависть до Морєя. Але, дивна річ, Марія Стюарт знаходить своїх найкращих прихильників саме серед Гамільтонів, які доти були її найлютішими ворогами. Між Гамільтонами і Стюартами існувала, щоправда, прадавня ворожнеча. Гамільтони як другий за могутністю рід завжди заздрили Стюартам, яким належала шотландська корона, і прагнули здобути її для свого клану, і тепер їм раптом усміхнулася можливість через шлюб із Марією Стюарт поставити володарем над Шотландією одного зі своїх. Гамільтони одразу — політика ніколи не мала нічого спільного з мораллю — стали на бік жінки, чиєї страсти як убивці вимагали лише кілька місяців тому. Але навряд чи можна припускати, що Марія Стюарт серйозно розглядала думку (невже вона вже забула Босвелла?) про шлюб із котримсь Гамільтоном. Певне, вона дала згоду лише з розрахунку, що це допоможе їй здобути свободу. Джордж Дуглас, що йому вона теж пообіцяла руку, — зухвала подвійна гра жінки в розпачливому становищі, — править у цій справі за посланця і виконує вирішальні дії. 2 травня все готове, і там, де сміливість займає місце розуму, Марія Стюарт ще ніколи не зазнавала невдачі.

Ця втеча відбулася так романтично, як і личить романтичній королеві. Марія Стюарт або Джордж Дуглас заручилися серед мешканців замку допомогою малого юнака, Вільяма Дугласа, що служив там як паж, і проворний, енергійний хлопець вправно виконав своє завдання. Суворий замковий порядок вимагав, щоб під час спільної вечері в замку Локлівен усі ключі від вихідних дверей і брам клали задля безпеки на стіл коло управителя замку, він брав їх із собою на ніч і клав під подушку. Але навіть під час вечері він хотів бачити

їх перед собою і мати напохваті, тож і тепер, важкі й металеві, лежать вони перед ним на столі. Накриваючи стіл, малий і метикований хлопець швидко кинув серветку на ключі, а коли застільне товариство, щедро приправивши вечерю вином, безтурботно розмовляло далі, непомітно забрав, прибираючи стіл, разом із серветкою ще й ключі. Далі все відбулося в наперед підготованому поспіху: Марія Стюарт убралася в одяг однієї зі своїх служниць, хлопець побіг тепер уперед, відімкнув двері зсередини й ретельно замкнув їх ззовні, щоб ніхто не міг погнатися за ними, а самі ключі жбурнув у озеро. Перед тим він уже зв'язав до купи всі наявні човни й тепер потягнув їх за своїм човном в озеро, тож гнатися за ними було б годі. Лишилося тільки швидкими рухами весла переправити човен серед теплої травневої ночі до берега, де вже чекали Джордж Дуглас, лорд Сетон і п'ятдесят вершників. Королева без вагань вискочила на коня і чвалувала цілісіньку ніч до замку Гамільтонів. Разом зі свободою до неї повернулася, прокинувшись, і давня сміливість.

Існує відома балада про втечу Марії Стюарт з оточеними водами замку завдяки відданості одного палкого молодика і жертвності хлопчика, при нагоді цю баладу з усією її романтикою можна прочитати у Вальтера Скотта. Натомість хроністи думають трохи холодніше. Вони вважають, що сувора сторожика леді Дуглас аж ніяк не була такою безвинною, як представляла себе і як зображували її, і взагалі тільки згодом вигадала цю гарну оповідку, щоб виправдати недбальство й бажану сліпоту охоронців. Але не слід знищувати легенди, якщо вони гарні. Навіщо затьмарювати це останнє присмеркове романтичне світло в житті Марії Стюарт? Адже на обрії вже постають тіні. Кінчаються пригоди, молода й відважна жінка востаннє збуджує кохання й відчуває його.

За тиждень Марія Стюарт зібрала армію шість тисяч чоловік. Хмари, здається, розвіялися ще раз, Марія Стюарт ще одну мить знову бачить над головою прихильні зорі. Прийшли не тільки Гантли та Сетони, її давні прихильники, не тільки клан Гамільтонів став до неї на службу, а й, дивна річ, навіть значна частина шотландської аристократії, вісім графів, дев'ять єпископів, вісімнадцять лордів і понад сотня баронів. Дивна річ, а

проте аж ніяк не дивна, бо в Шотландії не може бути справжнього володаря без бунту дворян проти нього. Суворість Морей спонукала лордів до непокори: їм краще мати сто разів винну принижену королеву, ніж суворого регента. Та й закордон одразу зміцнив становище звільненої королеви. Французький посол шукає Марію Стюарт, щоб ушанувати її, законну володарку. Єлизавета на «радісну звістку про її втечу» шле до неї свого посла. Незрівнянно міцнішим і перспективнішим стало становище Марії Стюарт за рік ув'язнення, дивовижно перегорнулася сторінка. Але Марія Стюарт, завжди така смілива і вйовнича, намагається, немов їй не дає спокою таємний здогад, уникнути вирішення ситуації з допомогою зброї, для неї було б кращим спокійне примирення з братом, невеличкий, тьмяний полиск королівської влади, якщо він тепер надасть його їй, і жінка, яка зазнала тяжких випробувань, лишила б йому владу. Щось у силі, — наступні дні доведуть, — яка жила в ній, поки її насталювала залізна воля Босвелла, немов зламалося, і після всього клопоту, тривог і мук, після всієї несамовитої ворожнечі Марія Стюарт прагне тільки одного: свободи, миру та відпочинку. Але Морей уже не думає ділитися владою. Його честолюбство і честолюбство Марії Стюарт — діти одного батька, і добрий помічник зміцнює його рішучість. Поки Єлизавета шле Марії Стюарт побажання щастя, Сесіл, державний секретар Англії, енергійно назирає зі свого боку, щоб остаточно покласти край Марії Стюарт і католицькій партії в Шотландії. Тож Морей уже не вагається, бо знає: поки ця неохитна на свободі, в Шотландії спокою не буде. Йому кортить назавжди розквитатися з шотландськими бунтівливими лордами і дати їм науку. Зі своєю звичайною енергією він якнайшвидше збирає армію, менш численну, ніж армія Марії Стюарт, але краще керовану і дисципліновану. Не чекаючи підкріпленя, він виступає з Глазго. 13 травня коло Ленгсайда відбувся остаточний порух між королевою і регентом, між братом і сестрою, між Стюартом і Стюарт.

Битва під Ленгсайдом коротка, але вирішальна. Вона почалася не так, як битва під Карберрі-Хілл, із довгих вагань і переговорів; загони вершників Марії Стюарт одразу помчали в атаку на ворога. Але Морей добре вибрав свої позиції,

ворожа кавалерія, перше ніж змогла штурмувати пагорб, була розпорошена щільним вогнем і відкинута назад по всій лінії під час контратаки. За три чверті години все скінчилося. Вдавшись до нестямної втечі, кинувши гармати і триста полеглих, остання армія королеви розбіглася.

Марія Стюарт спостерігала битву з височини і, тільки-но помітивши, що все втрачене, пустилася з пагорба вниз, вискочила на коня й помчала несамовитим чвалом геть у супроводі кількох вершників. Про опір вона вже не думає, її охопила моторошна паніка. Не відпочиваючи, вона шалено мчить уперед першого дня через пасовиська і болота, через ліси й поля, опанована єдиною думкою: тільки б урятуватися! «Я, — писала вона згодом кардиналові Лотаринзькому, — перетерпіла образи, обмови, ув'язнення, голод, холод, спеку, я тікала, не знаючи куди, дев'яносто дві милі по країні, без їжі та відпочинку. Я мусила спати на голій землі, пити прокисле молоко і їсти вівсяну кашу без хліба. Я три ночі жила в країні, мов сова, без жодної служниці, яка допомагала б мені». Саме отак, в образі цих останніх днів, як смілива амазонка, як героїчно-романтична постать лишилася Марія Стюарт у пам'яті свого народу. Нині в Шотландії забули її слабкості та дурниці, простили й вибачили злочин її пристрасті. Лишився тільки цей образ: лагідної жінки, ув'язненої в самотньому замку, а потім ще один образ: сміливої вершниці, яка, рятуючи свою свободу, мчить на спіненому коні серед ночі і радше тисячу разів піде на ризик смерті, ніж полохливо й боязливо здасться ворогам. Марія Стюарт уже тричі тікала вночі: першого разу разом із Дарнлі з Голіруду, другого разу в чоловічому вбранні з замку Бортвік до Босвелла, втретє з Дугласом із замку Локлівен. Вона тричі рятувала собі свободу і корону такою швидкою відважною втечею. А тепер рятує не що інше, як тільки життя.

На третій день після битви під Ленгсайдом Марія Стюарт доїхала до абатства Дандреннан неподалік від моря. Тут закінчується її держава. Володарку гнали, немов звіра, що тікає, аж до крайніх меж її володінь. Для вчорашньої королеви тепер в усій Шотландії вже немає безпечного місця, вже немає шляху назад; в Единбурзі її чекає неблаганний Джон Нокс

і знову-таки глум потолочі, знову ненависть духівництва і, можливо, ганебний стовп і вогнище. Її останню армію розбито, її останню надію знищено. Тепер настає тяжка мить вибору. За нею лежить утрачена країна, куди не веде вже назад жоден шлях, перед нею безкінечне море, що веде до всіх країн. Вона може поплисти морем до Франції, морем до Англії, морем до Іспанії. У Франції її виховали, там вона має друзів і родичів, там живе ще багато людей, які люблять її, поети, які оспівували її, дворяни, які супроводили її; ця країна одного разу вже гостинно приймала її і коронувала з розкішшю та пишнотою. Але саме тому, що Марія Стюарт була там королева, прикрашена всім блиском тієї країни, піднята як найвища над найвищою монархією, вона не хоче повертатися туди як жебрачка, як прохачка в подертому вбранні і з заплямованою честю. Вона не хоче бачити глузливих посмішок сповненої ненависті італійки Катерини Медичі, не хоче брати якусь милостиню або дати себе замкнути в монастирі. А втеча до зимного Філіпа, короля іспанського, теж була б приниженням: святенницький двір ніколи не пробачить, що Босвелл узяв її руку для шлюбу перед протестантським священиком, що вона отримала благословення еретика. Тож лишається, власне, тільки один варіант вибору, що насправді й не вибір, а примус: плисти морем до Англії. Хіба в найпохмуріші дні ув'язнення Єлизавета, підбадьорюючи її, не переказувала, що «вона може завжди покладатися на королеву Англії як на вірну подругу»? Хіба вона не обіцяла врочисто знову утвердити її як королеву? Хіба Єлизавета не прислала їй перстень як знак, який завжди має нагадувати про сестринські чуття англійської володарки?

Але рука, яку одного разу струснуло лихо, завжди хапається не за ті кості. Вирішуючи тепер найважливіше питання, Марія Стюарт, як і під час кожної важливої постанови, вирішує притьмом; не отримавши попередньо ніяких гарантій, ще з монастиря Дандреннан вона пише Єлизаветі: «Ти, моя найдорожча сестро, знаєш, звичайно, про більшу частину моїх нещасливих обставин. Але обставини, які сьогодні спонукали мене написати Тобі, настали так швидко, що чутка про них ще аж ніяк не могла дійти до твого вуха. Тому я повинна якомога коротше повідомити Тобі, що деякі мої

піддани, яким я найбільше довіряла і яких піднесла до найвищих посад, схопилися за зброю проти мене і ставилися до мене найнегіднішим чином. Усемогутній розпорядник геть усього визволив мене з жорстокого ув'язнення, яке я терпіла. Але відтоді я програла битву, в якій більшість тих, хто зберігав мені вірність, загинули на моїх очах. Я тепер вигнана зі свого королівства й опинилася в такій скруті, що, крім Бога, маю надію тільки на Твою доброту. Тож я прошу тебе, найдорожча сестро, щоб мене привели до тебе і я могла розповісти Тобі про всі мої справи.

Водночас я благаю Бога, щоб він послав тобі всі небесні благословення, а мені терпіння й розраду, яку я сподіваюся передусім отримати завдяки Тобі, і благаю Тебе про це. Щоб нагадати Тобі про причину, яку я маю покладатися на Англію, я посилаю тобі як її королеві цю прикрасу, цей знак вашої пообіцяної дружби і допомоги. Твоя любляча сестра *М. Р.*».

Швидкою рукою, немов щоб переконати себе, пише Марія Стюарт рядки, які назавжди вирішать її майбутнє. Потім запечатує в листі й перстень і передає те все кінному посланцеві. Але в тому листі запечатано не тільки перстень, а й долю.

Тепер кості вже впали. 16 травня Марія Стюарт сідає на борт малого рибальського судна, перетинає затоку Солвей і ступає на англійську землю неподалік від портового містечка Карлайла. Того дня, коли вирішилася доля Марії Стюарт, їй не виповнилося ще й двадцятьох п'ятьох років, але її справжнє життя вже скінчилося. Все, що світ міг дати їй у достатку, вона пережила й перестраждала, піднялася на всі земні вершини і виміряла всі глибини. За коротенький час, у страхітливій душевній напрузі вона відчула всі протилежності, поховала двох чоловіків, утратила два королівства, пройшла крізь в'язницю, чорним шляхом злочину і знову з новою гордістю піднялася на сходинки трону та вівтаря. Марія Стюарт прожила ті тижні та місяці у вогні, у такому високому й фанатичному полум'ї, що його відблиски сяяли крізь сторіччя. А тепер ця пожежа схитнулася й погасла, і найкраще, що було в Марії Стюарт, уже пожерте, лишилися тільки шлак і попіл, жалюгідні рештки того чудового жару. Як власна тінь, іде Марія Стюарт у присмерк своєї долі.

СПЛЕТЕНО ТЕНЕТА

16 травня — 28 червня 1568 року

Годі сумніватися, що Єлизавета почула звістку про приїзд Марії Стюарт в Англію зі щирою приголомшеністю. Адже цей непроханий візит украй прикро збентежив її. Звичайно, протягом останнього року вона з монаршої солідарності намагалася захистити Марію Стюарт від її бунтівливих підданих. Вона патетично запевняла — папір дешевий, а написані чемні фрази легко збігають із дипломатичного пера — в своєму співчутті, дружбі та любові. Щедро, ох, занадто щедро Єлизавета обіцяла Марії Стюарт, що вона за всіх обставин може покладатися на неї як на вірну сестру. Але Єлизавета ніколи не запрошувала Марію Стюарт до Англії, навпаки, рік у рік завжди перекреслювала можливість особистої зустрічі. І тепер ця набридлива раптом висадилася в Англії, в тій самій Англії, законною королевою якої, як вона ще недавно зарозуміло нахвалялася, є вона сама. Приїхала без попереднього запиту, запрошення або прохання, і перше її слово — це вже посилення на ту давню, суто метафорично висловлену обіцянку дружби. У своєму другому листі Марія Стюарт навіть не обговорює питання, хоче Єлизавета прийняти її чи ні, а вимагає прийняття як свого очевидного права: «Я прошу Вас якомога швидше забрати мене звідси. Адже я в такому стані, що був би жалюгідний не тільки для королеви, а й для звичайної дворянки. Крім свого життя, я не маю нічого, що я могла б ще врятувати, коли першого дня проскакала по луках шістдесят миль. Ви це й самі побачите, коли, як я сподіваюсь, матимете співчуття до мого незмірного лиха».

І справді, співчуття — перший душевний порух Єлизавети. Для її гордості, певне, було величезним задоволенням, що жінка, яку вона прагнула повалити з трону, повалила саму себе, а вона зі свого боку навіть пальцем не ворухнула для цього. Що за видовище для світу, коли вона зможе підняти з колін колись таку горду і, зверхньо поглядаючи, як покровителька, обняти її! Тому перший, слухний інстинкт Єлизавети полягав у тому, щоб великодушно запросити Марію Стюарт до себе. «Я дізнався, — пише французький посол, — що

королева на коронній раді з усією силою стала на бік королеви Шотландії і кожному дала зрозуміти, що має намір так її прийняти й шанувати, як відповідало б її давнішій гідності та величі, а не теперішньому станові». Єлизавета з властивим їй гострим відчуттям всесвітньо-історичної відповідальності прагне наполягати на своєму слові. Якби вона дотрималася свого спонтанного імпульсу, то врятувала б Марії Стюарт життя, а собі честь.

Але Єлизавета не сама. Поряд із нею стоїть Сесіл, чоловік зі сталевими синіми очима, що без ніяких почуттів робить хід за ходом на політичній шахівниці. Темпераментна жінка, на яку впливав кожен повів повітря, з обережності поставила коло себе того тверезого, жорсткого рахівника, що, далекий від мистецтва й абсолютно не романтичний, унаслідок внутрішнього пуританства своєї натури ненавидить палкість і нестримність Марії Стюарт; як переконаний протестант він відчуває огиду до католички і, крім того, — це доводять його приватні нотатки, — був цілковито переконаний у її провині та співучасті в убивстві Дарнлі. Сесіл одразу вдарив Єлизавету по простертій руці, яка пропонувала допомогу. Адже як політик він ясно бачить далекосяжні зобов'язання, які могли б виникнути для англійського уряду внаслідок зв'язку з претензійною кверулянткою, яка рік у рік усюди, де тільки з'явиться, призводить до збурень. Прийняття Марії Стюарт у Лондоні з королівськими почестями означало б імпліцитне визнання її претензій на Шотландію і наклало б на Англію обов'язок зброєю і грошима виступати проти Морея і лордів. Для цього Сесіл не має найменшого бажання, бо ж сам підбурював лордів до бунту. Для нього Марія Стюарт була, є і буде спадковим ворогом протестантизму, архінебезпекою для Англії, і йому щастить відмовити королеву від її небезпечних намірів; нерадо чує англійська королева, з якою чесно її аристократи прийняли шотландську королеву на англійській землі. Нортумберленд, наймогутніший із католицьких лордів, запросив її до свого замку, а Норфолк, найвпливовіший протестантський лорд, провідує її. Всі, здається, зачаровані королевою, що була в'язнем, а оскільки Єлизавета від природи недовірлива і як жінка марнослава аж до дурості, вона дуже скоро відмовляється від великодушної думки запрошувати на свій двір монархиню,

яка б затьмарила її і правила б за бажану претендентку невдоволенням англійського королівства.

Минуло лише кілька днів, як Єлизавета вже позбулася своїх гуманних почуттів і твердо вирішила, з одного боку, не допускати Марію Стюарт до двору, а з другого — не випускати її з країни. Але Єлизавета не була б Єлизаветою, якби бодай коли-небудь ясно висловлювалась і виразно діяла. Двозначність і в людських справах, і в політичних завжди становить найприкрішу рису, бо бентежить душу, тривожить світ. Саме тут починається велика, неспростовна провина Єлизавети перед Марією Стюарт. Доля, немов на долоні, принесла Єлизаветі перемогу, про яку вона мріяла не один рік: її суперниця, яку вважали за почесне дзеркало всіх лицарських чеснот, без її сприяння скотилася до ганьби і сорому, королева, що хапалася за її корону, втратила свою, жінка, що, сповнена чуття своєї легітимності, зверхньо ставилася до неї, тепер стоїть перед нею й благає про допомогу. Єлизавета тепер могла б діяти двома способами. Вона могла б запропонувати Марії Стюарт як прохачці притулок, який Англія великодушно завжди надавала всім утікачам, і таким чином морально поставити її навколішки. Або ж могла б із політичних міркувань відмовити Марії Стюарт у перебуванні в країні. І перший спосіб дій, і другий мали б над собою священну корону права. Можна прийняти людину, яка просить допомоги, а можна спровадити її геть. Тільки одне суперечить усякому праву і неба, і землі: прибавити людину, яка просить допомоги, а потім усупереч її волі силоміць утримувати її. Ніяка причина і ніяке виправдання не могли б бути достатні для непрощеної підступності, коли Єлизавета всупереч виразному бажанню Марії Стюарт не дозволила їй покинути Англію, а хитрощами і брехнею, облудними обіцянками і прихованим насильством затримала в країні і внаслідок цього лукавого полону далі вела, як, власне, й хотіла, вже принижену та переможену жінку похмурим шляхом розпачу і провини.

Це відверте порушення права, і то найогиднішим, найпідступнішим чином, назавжди лишиться темною плямою в історії характеру Єлизавети, і його можна пробачити ще менше, ніж згодом смертний вирок і ешафот. Адже для утримання силоміць у в'язниці бракує навіть найменшого натяку на під-

ставу. Коли Наполеон — інколи обирають протилежний приклад — утік на «Беллерофонті» й попросив про англійську гостинність, Англія могла відхилити це прохання як жалюгідний фарс. Адже обидві країни, Франція і Англія, перебували тоді в стані оголошеної війни, Наполеон був командувачем ворожої армії і двадцять п'ять років ненастанно прагнув задушити Великобританію. Натомість між Шотландією і Англією не точилася війна, був цілковитий мир, Єлизавета і Марія Стюарт багато років називали одна одну подругами і сестрами, а коли Марія Стюарт утекла до Єлизавети, то могла показати їй перстень, *token*, символ їхньої дружби, могла поклатися на її слова, що «жодна людина на землі не буде так щиро дослухатися до неї». Марія Стюарт могла вказати й на те, що досі всім її підданам, які тікали до Англії, — Морею і Мортонів, вбивцям Ріцціо, вбивцям Дарнлі, — Єлизавета давала притулок, незважаючи на їхні злочини. І, нарешті, Марія Стюарт прийшла не з претензією на англійський трон, а зі скромним проханням спокійно пожити в країні або, якщо Єлизаветі це не до вподоби, мати змогу поїхати далі до Франції. Річ зрозуміла, Єлизавета знає, що не має ніяких підстав тримати Марію Стюарт в ув'язненні, і це знає навіть Сесіл, як свідчить один його власноручний запис (*“Pro Regina Scotorum”*). «Їй треба допомогти, — пише він, — бо вона приїхала в країну добровільно і з довірою до королеви». Отже, обоє в глибинах свого сумління добре знають, що годі знайти бодай одну ниточку права, щоб звити з неї потім таку грубу лину несправедливості. Але яким було б завдання політиків, як не вигадувати в делікатних ситуаціях приводи й викрутні, робити з чогось ніщо, а з нічого щось? Оскільки немає ніякої справжньої причини, щоб затримати втікачку, її треба вигадати; оскільки Марія Стюарт не має ніякої провини перед Єлизаветою, її треба зробити винною. Але слід діяти обережно, бо ззовні пильнує і спостерігає світ. Треба тихесенько і підступно напинати тенета над безборонною, затягувати тісніше й тісніше, перше ніж вона помітить намір. А коли вона потім — запізно — спробує вивільнитися, то сама з кожним поривним рухом заплутуватиметься ще більше.

Це заманювання й заплутування в тенета почали з галантності та люб'язності. Лорда Скроупа і лорда Ноулза, двох

найшляхетніших дворян Єлизавети, притьмом — яка зворушлива увага! — послали до Марії Стюарт у Карлайл як почесних кавалерів. Проте їхнє справжнє завдання не менш темне, ніж багатопланове. Вони привітали шляхетну гостю від ім'я Єлизавети, висловили поваленій королеві співчуття з приводу її нещастя, а водночас мали стримувати і заспокоювати схвильовану жінку, щоб вона не злякалася зарано й не закликала на допомогу іноземні двори. Але найважливіше, справжнє доручення їм обом дали потай, наказали пильно наглядати за, власне, вже й так ув'язненою, запобігати всім візитам, перехоплювати листи: аж ніяк не випадково того самого дня в Карлайл послали п'ятдесят алебардників. Крім того, про все, що скаже Марія Стюарт, Скроуп і Ноулз мали негайно повідомляти в Лондон. Адже там у край палко й нетерпляче чекали на ніщо, чекали, щоб Марія Стюарт бодай у чомусь виявила слабкість, щоб потім можна було вигадати якийсь привід для вже фактичного ув'язнення.

Про передачу повідомлень якнайкраще дбав лорд Ноулз, і саме його вправному перу ми завдячуємо найбільш наочні й пластичні зображення характеру Марії Стюарт. Ми щоразу переконаємося, що ця жінка в ті рідкісні миті, коли зосереджує свою велику енергію, спонукає до поваги та подиву навіть найрозумніших чоловіків. Сер Френсіс Ноулз пише Сесілу: «Це, безперечно, видатна жінка, бо ніякі лестощі не здатні ошукати її по-справжньому, і так само, здається, жодне відверте висловлення не може образити її, якщо вона вважає людей, які кажуть ці слова, за порядних». Ноулз з'ясовує, що Марія Стюарт своїми відповідями засвідчує наявність і красномовності, й розважливості, вихваляє її «справедливу душу», *“liberal heart”*, великодушне серце, люб'язність манер. Але й помічає, яка несамовита гордість пожирає її душу, бачить, що «справа, за якою вона найдужче тужить, — це перемога, тож проти неї багатство і все інше на землі видаються їй незначними й гідними зневаги», і тут можна уявити собі, з якими почуттями недовірлива Єлизавета читала таку характеристику своєї суперниці і як швидко черствіло її серце й жорсткішали руки.

Але й Марія Стюарт має тонкий слух. Невдовзі вона помічає, що дружні співчутливі промови та свідчення поваги

з боку тих посланців надто вже вітряні та водяві і що вони обидва тільки тому так завзято й приязно розмовляють із нею, щоб щось приховати. Тільки мало-помалу, немов гіркі ліки, крапля за краплею і щедро підсолодивши компліментами, Марії Стюарт повідомили, що Єлизавета не хоче приймати її, поки вона не буде вільна від усіх звинувачень. До цих пустих викрутнів тим часом уже успішно додумалися в Лондоні, щоб одягти в мантію моралі голий холодний намір тримати Марію Стюарт осторонь та в ув'язненні. Але Марія Стюарт або справді не бачить пастки, або вдає, ніби не розуміє підступності цієї затримки. Вона з палким натхненням повідомляє, що готова виправдовуватись, «але, зрозуміла річ, тільки перед єдиною людиною, яку вважаю за рівню собі: перед англійською королевою». Що раніше, то краще, ні, Марія Стюарт хоче приїхати негайно і «з довірою кинутися в її обійми». Вона наполегливо благає, щоб її «з усім поспіхом і без дальших зволікань пустили в Лондон, щоб вона подала свої скарги і викрила обмови, які наважились розпустити, прагнучи заплямувати її честь». Адже Марія Стюарт із радістю визнає Єлизавету за суддю, щоправда, тільки її одну.

Більшого Єлизавета й чути не хоче. Почувши принципову згоду на виправдання, вона вже має в руці перший гачок, щоб мало-помалу втягнути в судовий процес жінку, яка приїхала в її країну як гість. Річ зрозуміла, це має відбутися не одним рухом, що упадатиме у вічі, а вкрай обережно, щоб уже занепокоєна не стривожила зарано світ; перед вирішальною операцією, яка остаточно позбавить честі Марію Стюарт, її спершу треба хлороформувати обіцянками, щоб вона тихо й без опору лягла під ніж. Тож Єлизавета пише листа, тон якого був би зворушливий, якби не знати, що рада міністрів тим часом давно вже ухвалила постанову про арешт. Відмову прийняти Марію Стюарт особисто закутано у вату. «Мадам, — пише лукава жінка, — я дізналася від лорда Герріса про ваше бажання захиститися в моїй присутності від усіх закидів, які тяжіють над вами. Ох, Мадам, на землі немає жодної людини, яка дужче, ніж я сама, хотіла б почути Ваші виправдання. Ніхто не дослухався б із більшою охотою до кожної відповіді, яка має відновити Вашу честь. Проте я не можу використовувати свій авторитет для Вашої справи. Щоб

Вам щиро сказати правду, то, повірте мені, я радше готова захищати Вашу справу, ніж розкрити свої очі на кожну річ, у якій Вас звинувачують Ваші піддані». Але після цієї спритної відмови йде ще витонченіша приманка. Єлизавета врочисто обіцяє — ці рядки слід підкреслити — «своїм монаршим словом, що ані Ваші піддані, ані будь-яка порада, яку я отримаю від своїх радників, не спонукає мене вимагати чогось від Вас, що могло б зашкодити Вам або зачепити Вашу честь». Але лист стає наполегливішим, ще красномовнішим. «Чи не видається Вам дивним, що я не дозволяю Вам побачити мене? Я прошу Вас, поставте себе на моє місце. Коли Ви будете вільні від підозри, я прийму Вас з усією честю, доти я не можу. Але потім, присягаюся Господом, я жодної людини не прийму з іще більшою охотою і з-поміж усіх земних радостей ця радість буде для мене першою».

Це теплі, втішні, лагідні слова, від яких м'якне душа. Але вони прикривають жорсткі, суворі речі. Бо посланець, що везе цього листа, має ще й доручення остаточно й однозначно пояснити Марії Стюарт, що аж ніяк не йдеться про перспективу особистого виправдання перед Єлизаветою, бо треба провести за всіма правилами слідство подій у Шотландії, щоправда, тим часом ще врочисто приховане під почесною назвою конференції.

Від слів «процес», «слідство», «арбітраж» гордість Марії Стюарт зіпнулась угору, мов до неї торкнулися розпеченим залізом. «Я не маю ніякого іншого судді, крім Бога, — плаче вона гнівними сльозами, — ніхто не може братися судити мене. Я знаю, хто я, і знаю права свого стану. Це правда, що я з власної волі і з повною довірою, яку маю до королеви, своєї сестри, запропонувала, щоб вона стала суддею в моїй справі. Але як таке може статись, якщо вона не дозволяє мені прийти до неї?» Марія Стюарт грізно повідомляє (якими слухними виявились ті слова!), що Єлизавета не матиме ніякого виграшу, затримавши її в своїй країні. А потім береться за перо: «На жаль, Мадам, — схвильовано відповідає Марія Стюарт, — де Ви коли-небудь чули, щоб можна було дорікати монархові, якщо він особисто вислухав скарги жінки, яка скаржиться на несправедливі звинувачення, спрямовані проти неї... Лишіть, Мадам, думку, ніби я приїхала сюди рятувати своє життя. Ані

світ, ані вся Шотландія не зреклися мене, я приїхала сюди, щоб відновити свою честь і знайти підтримку, покарати моїх брехливих обвинувачів, а не на те, щоб відповідати їм як рівні. З-поміж усіх володарів я обрала Вас як найближчу родичку і “*perfecte Amye*”, «чудову подругу», щоб мати змогу звинуватити їх перед Вами, бо я думала, Ви вважатимете за честь бути покликаною відновити честь королеви». Марія Стюарт не на те втекла з в'язниці, щоб бути тут затриманою “*quasi en un autre*”, «мало не в іншій». Зрештою вона несамовито вимагає того, чого всі люди завжди марно вимагатимуть від Єлизавети, а саме: однозначності поведінки, або допомоги, або свободи. Перед Єлизаветою вона “*de bonne voglia*”, «з доброї волі», хотіла б виправдатись, але не у формі процесу перед своїми підданими, хіба як тих приведуть зі зв'язаними руками. Цілком усвідомлюючи, що Господь наділив її своєю ласкою, Марія Стюарт відмовляється, щоб її ставили на один щабель із її підданими: вона радше готова вмерти.

З погляду права ця позиція Марії Стюарт невразлива. Королева Англії не має ніякої вищості над королевою Шотландії, вона не мала призначати слідство щодо вбивства, скоєного в чужій країні, вона не повинна була втручатися в конфлікт іноземної володарки зі своїми підданими. В глибині душі Єлизавета достеменно знає про це і тому подвоює влєсливі зусилля, щоб виманити Марію Стюарт із її міцної та неприступної позиції й завезти на слизький ґрунт судового процесу. Ні, не як суддя, а як подруга і сестра прагне вона цього з'ясування, ох, та ж це треба для її найщирішого бажання побачити нарешті перед собою любу родичку і знову посадити її на трон як королеву. Щоб зіпхнути Марію Стюарт із її безпечної позиції, Єлизавета дає одну важливу обіцянку за іншою, вдає, ніби ніколи ані на хвилинку не сумнівалася в невинності обмовленої жінки, ніби той процес не матиме нічого спільного з Марією Стюарт, а буде спрямований лише проти Морея та інших бунтівників. Брехня за брехнею. Єлизавета твердо зобов'язується, що не будуть оприлюднені ніякі результати цього слідства, які суперечили б честі Марії Стюарт, були б “*against her honour*”, — і ми згодом побачимо, як вона дотрималася тієї обіцянки. Єлизавета відверто ошу-

кує посередника, запевняючи, мовляв, хоч як відбуватиметься слідство, королівський трон Марії Стюарт забезпечений. Але, поки Єлизавета зобов'язується отак присягою і честю перед Марією Стюарт, державний секретар Сесіл тим часом жваво їде по іншій колії. Він потай знову заспокоює Морея, щоб той погодився на слідство, бо ж ні в якому разі не йдеться про нове утвердження на троні його сестри; ми бачимо, що фокуси з подвійним дном — політичний винахід аж ніяк не нашого сторіччя.

Марія Стюарт невдовзі помічає ті потаємні маневри: як Єлизавета не має ілюзій із приводу Марії Стюарт, так і вона не лишається в невіданні щодо намірів любої родички. Марія Стюарт борониться й чинить опір, пише то солодкі, то гіркі листи, але в Лондоні вже не ослаблюють зашморг, навпаки, потихеньку затягують його гостріше і прикріше. Мало-помалу, щоб посилити психічний тиск, ужили різних засобів, прагнучи показати Марії Стюарт, що в Лондоні в разі потреби, в разі суперечки, в разі відмови сповнені рішучості вдатися й до насильства. Умови життя стали суворіші, Марія Стюарт уже не може приймати відвідувачів із Шотландії, під час кожного виїзду її супроводить не менше сотні вершників, а одного дня її приголомшив наказ переселитися з Карлайла, від відкритого моря — де принаймні погляд може вільно линути в далечинь і, можливо, яке-небудь судно допоможе їй і врятує — в укріпленій замок Болтон у Йоркширі, у *“very strong, very fair and very stately house”*, «дуже міцний, гарний і статечний дім». Річ очевидна, навіть це суворе доручення підсолодили медом, гострі пазурі ще боязливо ховаються за оксамитними лапками: Марію Стюарт запевняють, що тільки через ніжну турботу, щоб знати, що вона живе ближче, і прискорити обмін листами, Єлизавета дала наказ про переселення. Тут, у Болтоні, вона «матиме більше радості та свободи і буде цілковито захищена від будь-якої небезпеки з боку своїх ворогів». Марія Стюарт не така наївна, щоб вірити в таку велику любов, вона й далі борониться та відмовляється, хоч і знає, що програла. Але що їй лишається? В Шотландію вона вже не може повернутися, у Францію їй не дозволяють, а в її зовнішньому становищі дедалі менше гідності: вона живе на чужому хлібі, а одяг, що на ній, позичено в Єлизавети. Цілком самот-

ня, відрізана від усіх своїх щирих друзів, перебуваючи лише серед підданих суперниці, Марія Стюарт мало-помалу втрачає впевненість у своєму опорі.

Нарешті, і саме на це розраховував Сесіл, Марія Стюарт скоїла тяжку помилку, на яку так нетерпляче чекала Єлизавета: в мить недбалості сказала, що згодна зі слідством. Марія Стюарт скоїла найбільшу, непростенну помилку: дала себе стягнути зі своєї неприступної позиції, що Єлизавета не може судити її і не може позбавляти її свободи, що вона як королева і як гість не може підлягати ніякому іноземному арбітражу. Але Марії Стюарт завжди були властиві лише короткочасні вогненні спалахи мужності, вона ніколи не мала такої потрібної для володарки сили впертої витримки. Відчувши, що втратила ґрунт під ногами, Марія Стюарт марно намагається ставити запізнілі умови і, коли з неї виманили обіцянку, принаймні схопитися за руку, яка штовхнула її в прірву. «Немає нічого, — пише вона 28 червня, — чого б я не зробила на Ваше слово, бо я ніколи не сумнівалася у Вашій честі та королівській вірності».

Але хто колись віддався на чужу ласку і неласку, тому опісля вже не допоможе жодне слово, жодне прохання. Перемога вимагає свого права і завжди перетворюється в несправедливість до переможеного. *Vae victis!*¹

Розділ 18

МЕРЕЖУ ЗАТЯГУЮТЬ

Липень 1568-го — січень 1569 року

Тільки-но Марія Стюарт легковажно дала вирвати в себе згоду на «безсторонній третейський суд», англійський уряд одразу вживає всіх заходів примусу, щоб зробити той суд упередженим. Якщо лордам можна з'явитися особисто, озброївшись усіма доказами, Марії Стюарт лише дозволили, щоб її представляли дві довірені особи; тільки здалеку й через посередників може вона висунути звинувачення проти бунтівливих лордів, натомість вони можуть гучно та вільно говорити і потай змовлятися: внаслідок такої підступності Марію Стюарт

¹ Лихо переможеним! (*Латин.*)

від самого початку випхали з позиції нападу на позиції захисту. Всі гарні обіцянки одна за одною безшумно впали під стіл, за яким провадили розгляд. Та сама Єлизавета, яка нещодавно пояснювала, що допускати Марію Стюарт у її присутність до кінця судового розгляду несумісно з її честью, приймає, не задумуючись, бунтівника Морея. Про озирання на «честь» раптом уже немає мови. Щоправда, намір посадити Марію Стюарт на лаву підсудних ще підступно приховують, — адже треба зважати на закордон, — і офіційно заявляють, що лорди повинні «виправдатися» за свій бунт. Але це виправдання, якого лицемірно вимагає Єлизавета від лордів, означає, природно, необхідність викласти причини, чому вони підняли зброю проти своєї королеви. Отже, від лордів імпліцитно вимагають розповісти подробиці всієї справи про вбивство короля, а звідси само собою випливає, що вістря повернеться проти Марії Стюарт. Якщо лорди висунуть досить звинувачень проти королеви, в Лондоні зможуть вибудувати юридичну основу, щоб і далі утримувати Марію Стюарт в ув'язненні та успішно виправдати перед світом непрощення її арешту.

Але задумана як ошуканство ця конференція — її не можна назвати судовою процедурою, не образивши правосуддя — несподівано виродилась у комедію в зовсім іншому розумінні, ніж бажали Сесіл та Єлизавета. Бо, тільки-но сторони посадили за круглий стіл, щоб вони звинувачували одна одну, обидві засвідчили невелике бажання покликатися на акти і факти, й обидві достеменно знають чому. Адже — унікальна курйозність цього процесу — обвинувачі й обвинувачена є, по суті, співучасниками одного злочину, обидві сторони воліють краще промовчати про делікатні подробиці вбивства Дарнлі, в якому обидві були *“art and part”*. Якби Мортон, Мейтленд і Морей відкрили скриньку з листами і заявили, що Марія Стюарт — співучасниця вбивства або принаймні знала про його підготовку, тоді шановні лорди мали б цілковиту слухність. Але так само й Марія Стюарт мала б слухність, якби звинуватила лордів, що вони теж наперед знали про злочин і принаймні своїм мовчанням схвалювали його. Якби лорди поклали ті прикрі листи на стіл, то й Марія Стюарт, що завдяки Босвеллу знала, хто підписував *bond* про вбивство, а можливо, навіть мала в руках той документ, могла б здерти маску

з обличчя тим запізнілим королівським патріотам. Тож немає нічого природнішого, як обопільне небажання гостро виступати одне проти одного, немає нічого зрозумілішого, як їхній спільний інтерес вирішувати прикру справу *à l'amiable*, подружньому, і дати бідолашному Генрі Дарнлі спокій у могилі. “*Requiescat in pace!*”¹ — побожна молитва обох сторін.

Тож відбувається щось дивне і для Єлизавети вкрай несподіване: під час відкриття процесу Морей звинувачує тільки Босвелла, бо знає, що небезпечний чоловік перебуває за тисячі миль і не назве своїх поплічників, проте з дивовижною скромністю уникає бодай якимсь чином звинуватити сестру. Здається, ніби цілком забуто, що рік тому на відкритому засіданні парламенту Марію Стюарт оголосили винною в співучасті в убивстві. Аж ніяк не так поривно, як сподівався Сесіл, мчать ці дивні лицарі до бар'єру, не кидають обвинувальні листи на стіл і — друга і не остання дивна риса цієї багатой на вигадки комедії — навіть англійські комісари з обачності мовчать і не запитують багато. Лорд Нортгумберленд стоїть, як католик, мабуть, ближче до Марії Стюарт, ніж до Єлизавети, своєї королеви, лорд Норфолк із приватних причин, які розкриються тільки поступово, теж працює на користь тихого компромісу; невдовзі вже проведено головні лінії порозуміння: Марії Стюарт слід повернути титул і свободу, а Морей натомість збереже те, що тільки й має значення для нього: фактичне панування. Там, де Єлизавета прагнула грому і блискавки, які мали морально розчавити її суперницю, шарудить лагідний вітерець. Люди приязно розмовляють за зачиненими дверима замість гучно виголошувати акти і факти, атмосфера стає дедалі тепліша й дружніша. За кілька днів — дивовижний процес! — обвинувачі й обвинувачена, комісари і суддя вже злагоджено працюють разом, щоб підготувати конференції, яку Єлизавета задумала як головну політичну справу державної ваги, спрямовану проти Марії Стюарт, почесний похорон першого класу.

Визначеним посередником, що мав забезпечувати обмін аргументів між обома партіями, є шотландський державний

¹ «Спочивай у мирі!» (Латин.)

секретар Мейтленд Лесінгтон. Адаже в темній справі про вбивство Дарнлі він відігравав щонайтемнішу роль, а як прирджений дипломат, річ зрозуміла, ще й подвійну роль. Коли в Крейгмілларі лорди прийшли до Марії Стюарт і запропонували їй через розлучення або якимсь іншим способом позбутися Дарнлі, Мейтленд був речником і дав темну обіцянку, що Морей «дивитиметься кризь пальці». З другого боку, він посприяв шлюбові з Босвеллом, «випадково» був свідком під час викрадення Марії Стюарт і тільки за двадцять чотири години до кінця знову перекинувся до лордів. Під час одного гострого обміну кулями між королевою і лордами йому всміхнулася туманна перспектива опинитися посередині в секторі обстрілу, тому він притьмом ужив усіх дозволених і недозволених засобів, щоб виробити компроміс.

Спершу Мейтленд залякав Марію Стюарт, що лорди в разі її непоступливості сповнені рішучості безцеремонно використати все, що служитиме їхньому захисту, навіть коли це зганьбить її. Щоб показати Марії Стюарт, яку дискредитаційну зброю вже мають лорди, він звелів своїй дружині Мері Флемінг потай переписати головні докази звинувачення, любовні листи та сонети зі скриньки й передав їй копії.

Ця таємна передача Марії Стюарт ще не відомих їй обвинувальних матеріалів становить, зрозуміла річ, шаховий хід Мейтленда проти своїх товаришів, а крім того, грубе порушення будь-якого нормального порядку судочинства. Але ці дії були швидко врівноважені не менш неналежною поведінкою лордів, що й собі певною мірою під столом, за яким провадили судовий розгляд, передали листи зі скриньки Норфолку та іншим англійським комісарам. То був тяжкий удар по Марії Стюарт, бо отак судді, які щойно хотіли бути посередниками, заздалегідь стали упереджені проти неї. Надто Норфолк цілком приголомшений гидким духом, що піднімається з тієї відкритої скриньки Пандори. Він одразу повідомляє — цього він теж не мав робити, але в цьому дивному процесі має слухність усе, тільки не право — в Лондон, що «нестримне і брудне кохання Босвелла і королеви, її огида до вбитого чоловіка і змова проти його життя розкрилися тепер так, що кожен добрий і зичливий чоловік мав би побачити їх і злякано відсахнутися».

Погана звістка для Марії Стюарт, дуже бажана для Єлизавети. Адже тепер, коли вона знає, який згубний для честі Марії Стюарт обвинувальний матеріал можна покласти на стіл, вона вже не сидітиме тихо й не спочиватиме, аж поки він стане відомий. Що ревніше Марія Стюарт тепер наполягає на тихому компромісі, то жорсткіше наполягає Єлизавета на публічному осуді. Внаслідок ворожості Норфолка, внаслідок його щирого обурення, відколи він побачив листи з сумнозвісної скриньки, здається, ніби гра для Марії Стюарт програна.

Але і на гральному столі, і в політиці ніколи не слід вважати партію за програну, якщо в руці ще є бодай одна карта. Саме цієї миті Мейтленд утнув приголомшливий трюк. Він відвідує Норфолка і провадить із ним довгу, довірчу розмову. І дивіться, — люди дивуються, і спершу ніхто не вірить тій звістці, — за ніч сталося диво, Савл став Павлом, обурений, розгніваний, гостро налаштований проти Марії Стюарт суддя Норфолк раптом стає її найревнішим помічником і прихильником. Замість провадити згідно з намірами своєї королеви публічний судовий розгляд, він тепер більше дбає про інтереси шотландської королеви і раптом сповіщає Марії Стюарт, щоб вона не зрікалася шотландської корони і претензії на англійський трон; він випростує їй шию, зміцнює руку. Водночас наполегливо відраджує Морєя показувати ті листи, і дивіться, навіть Морєя нараз змінився після таємної розмови з Норфолком. Він стає лагідним і примирливим, цілковито погоджується з Норфолком, що тільки Босвелла слід звинувачувати в злочині й аж ніяк не Марію Стюарт; здається, ніби вночі над покрівлями повівав теплий вітер, лід зламано, ще кілька днів — і над тим дивним будинком променяється весна і дружба.

Несамохіть постає питання, як можна було спонукати Норфолка за одну ніч розвернутися на сто вісімдесят градусів, перетворитися з судді Єлизавети в зрадника її волі, стати з ворога Марії Стюарт її найревнішим другом. Перша думка: Мейтленд, напевне, підкупив Норфолка. Та, коли глянути вдруге, ця думка видається невірогідною. Адже Норфолк — найбагатший аристократ Англії, його родина стоїть лише трохи позаду Тюдорів; так багато грошей не міг дати

ані Мейтленд, ані вся бідна Шотландія. І все-таки, як і здебільшого, перший здогад був правильним, Мейтлендові справді пощастило підкупити Норфолка. Він запропонував молодому вдівцеві єдине, що могло привабити навіть такого могутнього, а саме: ще більше влади. Він запропонував герцогу руку королеви, а отже, водночас із нею, спадкове право на англійську королівську корону. Від королівської корони завжди поширюється магія, яка навіть найбоягузливіших робить сміливими, найбайдужіших — честолюбними, а найрозважливіших — дурними. Тепер ми розуміємо, чому Норфолк, що лише вчора так наполегливо навідав на Марію Стюарт, щоб вона доброхотів зреклася свого королівського права, раптом, хоч як дивно, переконує її захищати його. Адже він хоче одружитися з Марією Стюарт тільки задля претензії, яка одним рухом піднесе його на місце Тюдорів, тих, хто наказав стратити його батька і діда як зрадників. Годі звинувачувати сина й онука, коли він зраджує королівську родину, яка знищила його власну сокирою ката.

Звичайно, наші сьогоденні чуття першої миті вагаються зрозуміти таку страхітливую річ: той самий чоловік, який ще вчора обурювався вбивцею і перелюбницею Марією Стюарт, нарікав на її «брудні» любовні пригоди, так швидко вирішив узяти цю жінку за дружину. Річ зрозуміла, захисники Марії Стюарт підсунули тут гіпотезу. Мейтленд під час тієї таємної розмови з Норфолком, певне, переконав його в невинності Марії Стюарт і довів, що листи зі скриньки фальшиві. Але про це в збережених документах немає жодного слова, а Норфолк насправді ще й через кілька тижнів у присутності Єлизавети й далі називав Марію Стюарт убивцею. Але ж не було б ще тяжчої помилки, ніж прагнути повернути сучасні моральні уявлення на чотири сторіччя назад, бо вартість людського життя в різні періоди та в різних місцевостях аж ніяк не була абсолютною, кожен історичний період вимірював її по-іншому, мораль завжди тільки відносна. Наше сьогодення набагато поблажливіше до політичного вбивства, ніж було ХІХ сторіччя, та й ХVІ сторіччя не надавало йому великої ваги. Докори сумління були цілковито чужі для доби, що черпала свою мораль не зі Святого Письма, а з Макиавеллі: той, хто прагнув тоді зійти на трон, не дуже намагався

обтяжувати себе сентиментальними міркуваннями і не квапився придивлятися, чи сходинки ще не мокрі від пролитої крові. Зрештою, один із сучасників зобразив у драмі «Ричард III» сцену, де королева подає руку чоловікові, якого знає як убивцю, і ця сцена глядачам аж ніяк не видається невірною. Щоб стати королем, убивали й отруювали батька, брата, гнали на війну тисячі невинних людей, прибирали, усували людей, не запитуючи про право, і в тодішній Європі навряд чи можна знайти бодай один монарший дім, де б не коїли відкрито таких злочинів. Коли йшлося про корону, чотирнадцятирічних хлопчиків одружували з п'ятидесятирічними матронами, незрілих дівчаток — зі стариганями, не дуже розпитували про чесноту і красу, гідність та мораль, одружувалися з недоумками, кривими і кульгавими, сифілітиками, каліками і злочинцями, тож чому саме від марнославного честолюбця Норфолка сподіватися особливої делікатності, коли юна й гарна володарка з гарячою кров'ю зголошується піднести його до статусу свого чоловіка? Норфолк, засліплений честолюбством, не довго озирається на те, що скоїла Марія Стюарт, а дивиться тільки на те, що вона може зробити для нього; в думках цей слабкий і не дуже розумний чоловік уже бачить себе у Вестмінстері на місці Єлизавети. Сторінка перегорнулася за ніч. Вправна рука Мейтленда розслабила тенета, виплетені для Марії Стюарт, і там, де слід було сподіватися суворого судді, вона раптом знайшла залицяльника й помічника.

Але Єлизавета має добрих викажчиків і пильний, украй недовірливий розум. *“Les princes ont des oreilles grandes qui oyent loin et près”*¹, — з тріумфом сказала вона одного разу французькому послу. За сотнею дрібних ознак вона здогадується, що в Йорку варять різноманітні темні трунки, що аж ніяк не підуть їй на добро. Насамперед вона викликала Норфолка і глузливо відверто сказала йому, мовляв, чула, що він уже залицяється. Що ж, Норфолк — аж ніяк не герой із характером. Гучно й виразно закукурікав півень святого Петра: Норфолк одразу, і то найжалюгідніше, зрікся Марії Стю-

¹ «Монархи мають великі вуха, які чують далеко і близько» (фр.).

арт, чиєї руки ще тільки вчора домагався. Це все брехня і обмови, він ніколи б не одружився з такою перелюбницею і вбивцею, і напрочуд брехливо заявляє: «Моя подушка, як я лягаю спати, має бути безпечною».

Але Єлизавета знає те, що знає, і згодом могла гордо казати: “*Ils m'ont cru si sotté, que je n'èn sentirais rien*”¹. Коли ця жінка з її нестримною силою люто напала при дворі на одного з тих прогноз, усі його таємниці одразу випали йому з рукава. Єлизавета миттю енергійно взялася до роботи. За її наказом судовий розгляд перенесли 25 грудня з Йорка у Вестмінстерський палац у залу з назвою *camera depicta*. Тут, за кілька кроків від її дверей і безпосередньо під її недовірливими очима, Мейтленду вже не так легко грати, як у Йоркширі, за два дні їзди від Лондона й поодаль від наглядців і шпигунів. Крім того, дізнавшись про ненадійність своїх комісарів, Єлизавета додала до їхнього складу ще кількох, на яких могла безумовно покластися, передусім свого фаворита Лестера. Тепер, коли вона схопила вузду твердою рукою, процес відбувається в швидкому темпі приписаного ходу. Морей, давній пансіонер Єлизавети, отримує короткий і виразний наказ «захищатися», а ще й небезпечне підбадьорення не цуратися навіть “*extremity of odious accusations*”, «крайності огидних звинувачень», отже, подати докази перелюбу з Босвеллом, листи зі скриньки. Врочисту обіцянку, дану Марії Стюарт, що не вчинять нічого “*against her honour*”, цілком знехтувано. Але лорди ще й досі почуваються не дуже затишно. Вони й далі знай вагаються діставати листи й обмежуються загальними підозрами. Оскільки Єлизавета не може прямо звеліти їм показати листи, бо тоді її упередженість стала б занадто очевидною, вона вигадує ще більше лицемірство. Єлизавета вдає, ніби вона сама переконана в невинності Марії Стюарт і знає тільки один спосіб урятувати її честь, наполягаючи з сестринським нетерпінням на повному з'ясуванні й поданні доказового матеріалу для всіх «обмов». Вона хоче бачити на столі судового розгляду листи й любовні сонети до Босвелла. Марію Стюарт слід остаточно знищити.

Лорди під цим тиском зрештою подаються. Останньої хвилини ще зіграли невеличку комедію опору, коли Морей

¹ «Вони гадали, ніби я така дурна, що нічого не відчую» (фр.).

не сам поклав листи на стіл, а тільки показав їх, а потім дозволив одному секретареві «силоміць» вихопити їх у нього. А тепер — триумф для Єлизавети — вони вже лежать на столі, тепер їх зачитують, один раз, а наступного дня перед уже численнішою комісією — вдруге. Лорди, щоправда, давно вже присягнули, що листи справжні, сказавши “*eik*”, але цього ще не досить, і знову не досить. Немов здогадуючись про всі закиди через сторіччя рятівників честі Марії Стюарт, які оголосять листи фальшивими, Єлизавета наказує ретельно порівняти на очах усієї комісії почерк тих листів із почерком листів, які вона сама отримувала від Марії Стюарт. Через це дослідження представники Марії Стюарт покидають судовий розгляд (ще один важливий аргумент на користь справжності листів) і заявляють — з повним правом, — що Єлизавета не дотримала свого слова, що нічого не вчинять “*against the honour*” Марії Стюарт.

Але чого ще варте право в цьому найбільш протиправному процесі, на який не може прийти головна обвинувачена, тим часом як її вороги, скажімо, Леннокс, можуть вільно висловлювати звинувачення? Тільки-но представники Марії Стюарт пішли, як зібрані комісари одностайно ухвалили «попередню постанову», що Єлизавета не може прийняти Марію Стюарт до того, як її виправдають від усіх звинувачень. Єлизавета досягла мети. Нарешті сфабрикували привід, конче потрібний їй, щоб відтрити від себе ту прокляту, тепер буде неважко знайти якісь викрутні, щоб і далі тримати її “*in honorable custody*”, «під почесною охороною», — гарний евфемізм для «ув’язнення». Архієпископ Паркер, один із вірних прихильників Єлизавети, триумфально вигукує: «Тепер наша добра королева тримає вовка за вуха!»

Цією «попередньою постановою» голову Марії Стюарт у процесі публічної дискредитації нахилили, оголивши потилицю. Тепер уже може впасти, мов сокира, вирок. Її можуть оголосити вбивцею і передати в Шотландію, а там Джон Нокс не знає милосердя, Але цієї миті Єлизавета піднімає руку і вбивчий удар не опускається донизу. Завжди, коли йдеться про останню рішучість чи то в доброму, чи то в лихому, ця загадкова жінка не знаходить у собі справжньої сміливості.

Це великодушний порив людяності, що так часто наростає в ній теплою хвилею, чи сором із приводу зламаного королівського слова зберігати честь Марії Стюарт? Чи дипломатичний розрахунок або, як здебільшого в цієї незбагненої натури, мішанина суперечливих почуттів, — хай там як, Єлизавета знову відсахнулася від нагоди остаточно знищити суперницю. Замість наказати швидко ухвалити суворий вирок, Єлизавета відкладає остаточно постанову, щоб провести переговори з Марією Стюарт. Єлизавета, по суті, хотіла б тільки спокою від упертої і непоступливої жінки, яку годі залякати; Єлизавета хоче, щоб вона стала тихою й непомітною, і тому наполегливо радить їй заявити протест проти документів, а потай Марію Стюарт запевняють, що, коли вона добровільно зречеться, її виправдають і вона зможе вільно жити в Англії, маючи пенсію. Водночас її залякують — пряник і батіг — звісткою про публічний вирок, і Ноулз, довірена особа англійського двору, повідомляє, що залякав її погрозами, як тільки міг. Єлизавета знову працює своїми обома улюбленими методами водночас: залякуванням і приманюванням.

Але Марія Стюарт не дає залякати себе і вже не ловиться на приманки. А втім, мабуть, справді відчула жар небезпеки, бо зосередилася, а згодом разом із новою сміливістю зміцніла і її позиція. Вона відмовляється перевіряти документи. Марія Стюарт запізно побачила пастку, до якої потрапила, і знову повертається на свою давню позицію, що вона не може стояти перед своїми підданими, як перед рівнею. Саме її королівське слово, що всі ті звинувачення та документи фальшиві, повинно мати більшу вагу, ніж усі докази і твердження. Марія Стюарт гостро відкидає запропоновану обладку: купити своїм зреченням виправдний вирок від суду, який вона не визнає. І рішуче кидає посередникам слова, які справдила своїм життям і смертю: «Жодного слова більше про можливість зректися корони! Перше ніж я погоджуся з цим, я радше ладна вмерти, й останніми словами в моєму житті мають бути слова королеви Шотландії».

Залякати не вдалося, половинчастій сміливості Єлизавети Марія Стюарт протиставила свою рішучу сміливість. Єлиза-

вета знову завагалася і, попри несхитність Марії Стюарт, не наважується відкрито засудити її. Єлизавета (ми бачитимемо це знову і знову) щоразу відсажується від останніх наслідків своєї волі. Вирок оголошують не такий нищівний, як вона планувала, але підступний, як і весь судовий процес. 10 січня врочисто оголосили кривий і кульгавий вирок, проти Морєя і його прихильників не висунуто нічого, що суперечило б честі та обов'язку. Цим вироком бунт лордів був однозначно схвалений. Незмірно двозначно звучить публічне спростування наклепів на Марію Стюарт: лорди не змогли висунути проти королеви достатніх звинувачень, щоб навіяти королеві Англії погану думку про її сестру. Коли не вчитуватись глибоко, ці слова можна вважати за порятунок честі й думати, що або доказів не подано, або ж їх не вдалося пояснити. Але отруєний гачок міститься в словах *"been sufficiently"*. Під ними можна розуміти, що подавали різні вкрай підозрілі й обвинувальні докази, але не такі «абсолютно» достатні, щоб переконати таку добру королеву, як Єлисавету. А більшого Сесіл для своєї мети й не потребує: тепер підозра й далі ширяє над Марією Стюарт і знайдено достатню підставу, щоб і далі тримати в ув'язненні безборонну жінку. Поки що Єлизавета перемогла.

Але ця перемога Піррова. Бо, поки Єлизавета тримає Марію Стюарт у в'язниці, в Англії живуть дві королеви, і, поки живуть вони обидві, країна не матиме спокою. Адже з несправедливості завжди виростає неспокій, а хитро придумане завжди виявляється кепсько виконаним. Відколи Єлизавета позбавила Марію Стюарт свободи, вона й сама позбулася свободи. Трактуючи Марію Стюарт як ворога, Єлизавета дала їй право на всяку ворожість, порушивши своє слово, Єлизавета дала їй право на будь-яке порушення слова, її брехня дала право на будь-яку брехню. Рік у рік Єлизавета буде змушена спокутувати свою помилку, що вона не дослухалася до свого першого і найприроднішого інстинкту. Запізно вона визнала, що великодушність у даному випадку була б ще й свідченням розуму. Адже яким жалюгідно малим і здрібнілим було б життя Марії Стюарт, якби Єлизавета після дешевої церемонії холодного прийняття випустила прохачку зі своєї країни! Адже куди могла б ще податися зневажливо відкинута жінка? Жоден суддя і жоден поет уже б ніколи не засвідчував прихильності до неї;

заплямована скандалом, принижена великодушністю Єлизавети, вона б блукала без мети від одного монаршого двору до іншого; в Шотландію Морей закрит би їй шлях, ані Франція, ані Іспанія не приймали б із великим респектом незручну кверулянтку. Можливо, Марія Стюарт відповідно до свого темпераменту вплуталася б у якусь нову любовну пригоду, можливо, поїхала б за своїм Босвеллом у Данію. Але її ім'я або лишилося б загубленим в історії, або в щонайкращому випадку її не дуже почесно згадували б як королеву, що вийшла заміж за вбивцю свого чоловіка. Тільки несправедливість Єлизавети врятувала Марію Стюарт від непомітної й невисокої долі, забезпечивши їй місце у світовій історії. Тільки Єлизавета знову дала своєму ворогові величну долю і, намагаючись принизити Марію Стюарт, насправді піднесла її і дала вже поваленій королеві німб мучеництва, який прикрасив їй голову. Жоден власний учинок не підніс так велично Марію Стюарт до легендарної постаті, як пережита без потреби несправедливість, і ніщо так не применшило морального виміру Єлизавети, як її нездатність величній миті бути справді великодушною.

Розділ 19

РОКИ В ЗАТІНКУ

1569—1584 роки

Годі знайти ще безнадійнішу тему для зображення, ніж пустоту, годі знайти щось важче для унаочнення, ніж монотонність. Ув'язнення Марії Стюарт якраз і становить таку відсутність подій, таку неприязну, беззоряну ніч. Вирок остаточно зламав величний і гарячий ритм її життя. Рік за роком минають потім, наче хвиля за хвилею в морі, то бурхливо, то знову недбало й тихо, проте вже ніколи не збурюються найдальші глибини, усамітненій не дістається ані щастя, ані муки. Без подій і тому вдвічі незадовільно згасає її колись така палка доля, мертвою, повільною ходою йде і минає двадцять восьмий, двадцять дев'ятий, тридцятий рік життя цієї пожадливої до життя молоді жінки. Потім починається нове десятиріччя, не менш пусте і байдуже: тридцять перший, тридцять другий, тридцять третій, тридцять четвертий, тридцять п'ятий, три-

дцять шостий, тридцять сьомий, тридцять восьмий, тридцять дев'ятий рік життя, — втомлює навіть ці цифри писати одна поряд з одною. Але їх слід називати, цифра за цифрою, щоб дати змогу здогадатися про тривалість, про тривалість виснажливої і втомливої душевної агонії, бо кожен той рік має сотні днів, а кожен день — забагато годин, і жодна з них не є справді натхненною і радісною. Потім настає сороковий рік, і цю зміну переживає вже не молода жінка, а змарніла і хвора; повільно підкрадаються сорок перший, сорок другий і сорок третій роки життя, потім нарешті не люди, а смерть проймається милосердям і виводить утомлену душу з в'язниці. Чимало змінилося за ці роки, але завжди тільки щось дрібне й незначуще. Інколи Марія Стюарт здорова, інколи хвора, інколи приходять надії і в сто разів більше розчарувань, іноді до неї ставляться трохи суворіше, іноді трохи люб'язніше, іноді вона пише Єлизаветі гнівні листи, іноді знову ніжні, але, по суті, все лишається дратливо і незмінно однаковим, ті самі зачовгані чотки безбарвних годин, що, пусті, прослизують між пальцями. Ззовні змінюється в'язниця, королева тримає Марію Стюарт то в замку Болтон, то в замках Четсворт, Шеффілд, Татбері, Вінгфілд і Фотерінгей, проте тільки назви різні, каміння та стіни, власне, ці всі замки однакові, бо всі обмежують свободу. Зі злобною наполегливістю кружляють навколо цього вузького кола по широких мінливих шляхах зорі, сонце і місяць, настає день, ніч, місяць і рік; держави гинуть і постають знову, королі приходять і відходять, жінки зріють, народжують і в'януть, за берегами і горами ненастанно змінюється світ. Тільки це одне життя безкінечно перебуває в затінку; відрізане від коріння і стовбура, не дає воно цвіту, і тим паче плодів. Повільно, отруєна трутизною безсилої туги, в'яне юність Марії Стюарт, минає її життя.

Хоч як парадоксально, найжорстокішим у цьому безкінечному ув'язненні було те, що ззовні воно аж ніяк не скидалося на жорстоке. Адже проти брутального насильства гордий дух ще може боронитися, приниження розпалює озлоблення, душа завжди зростає, чинячи несамовитий опір. Тільки порожнеча вбиває душу і висотує з неї всю силу, виснажує її; завжди лише гамівна кімната, в стіни якої годі вдарити

кулаками, ще нестерпніша, ніж найміцніший каземат. Жоден батіг, жодна фраза не пече так глибоко високе серце, як згвалтування свободи з догідливими уклонами й відданими запевненнями в королівському статусі, бо немає страшнішого глуму, ніж глум офіційної люб'язності. Саме оця облудна увага, призначена не живій людині, а її статусу, найтяжче допікала Марії Стюарт, завжди лише шаноблива варта навколо, приховане чатування, почесна охорона "*honourable custody*", що з капелюхами в руках і по-рабському опущеними очима мало не наступає їй на п'яти. Адже всі ці роки ні на хвилину не забували, що Марія Стюарт королева, їй забезпечували всі і всі нікчемні зручності, надавали всі дрібні свободи, не давали тільки єдиної, найсвятішої і найважливішої речі в житті: свободи. Єлизавета, перелякано дбаючи про свій престиж гуманної володарки, досить розумна, щоб не ставитися до своєї суперниці мстиво. Ох, вона дбає про свою добру сестру! Коли Марія Стюарт хвора, з Лондона одразу надходять занепокоєні запитання, Єлизавета пропонує їй власного лікаря, висловлює виразне бажання, щоб їжу Марії Стюарт готувала її власна челядь. Ні, ніхто не повинен поширювати ниці чутки, ніби вона намагається отрутою звести зі світу незручну суперницю, ніхто не повинен мати змогу нарікати, ніби вона замикає помазану королеву у в'язниці: лише наполегливо, з невблаганною наполегливістю благала вона свою шотландську сестру жити скільки завгодно в гарному англійському маєтку! Звичайно, для Єлизавети було б затишніше і безпечніше замкнути непоступливу в Тауері замість утримувати її дорогим коштом у замках. Але досвідченіша за своїх міністрів, які завжди наполягали на брутальних засобах безпеки, Єлизавета уникає ганьби ненависті. Єлизавета наполягає: Марію Стюарт слід утримувати як королеву, проте на ливні поваги і скуту золотими кайданами. Фанатично ощадлива Єлизавета в цьому єдиному випадку навіть бере гору над своєю господарчою скнарністю, з прокльонами і стогонами вона всі двадцять років засвідчує свою непрохану гостинність, яка коштувала їй п'ятдесят два фунти щотижня. А оскільки Марія Стюарт, крім того, ще й від Франції отримувала щороку пристойну пенсію в тисячу двісті фунтів, їй справді не доводилося бідувати. В усіх тих замках

вона могла жити як володарка. Їй не забороняли ставити балдахін із короною в залі для прийняття, тож вона кожному відвідувачеві могла навіч продемонструвати: тут живе, дарма що полонена, королева. Марія Стюарт їсть лише зі срібного посуду, її кімнати освітлюють дорогими восковими свічками в срібних підсвічниках, підлоги вкривають турецькі килими, тоді вкрай коштовні; її домашня обстава така пишна, що кожного разу потрібні десятки запряжених четвериком коней возів, коли її майно перевозять із замку до замку. До своїх послуг Марія Стюарт має навколо себе цілий гурт почесних дам, покоївок і камеристок; у найкращі часи не менше п'ятдесятьох чоловік супроводять її, цілий мініатюрний двір із дворецьким, священником, лікарем, секретарем, скарбником, камердинером, гардеробником, кравцем, шпалерником, куховаром; скупа володарка країни розпачливо намагається зменшити його, а Марія Стюарт захищає його з озлобленою впертістю.

Про те, що для поваленої володарки не передбачали ніякої жорстоко-романтичної в'язниці, свідчив від самого початку вибір людей, яким доручали постійний нагляд за нею. Джордж Талбот, граф Шрузбері, — справжній аристократ і джентльмен. До червня 1569 року, коли Єлизавета обрала його, цього чоловіка ще можна було б назвати й щасливим. Він мав великі земельні володіння в північних і центральних провінціях, мав дев'ять власних замків, спокійно жив собі як князь у своїх маєтках у затінку історії, поодаль від посад і обов'язків. Політичне честолюбство ніколи не надокучало цьому багатому чоловікові, він поважно й задоволено жив своїм життям. Борода йому вже ледь посивіла, він уже думав, що може спочивати, як раптом Єлизавета обтяжила його огидною службою: наглядати за її честолюбною і озлобленою внаслідок несправедливості суперницею. Ноулз, попередник Талбота, радісно й полегшено зітхнув, тільки-но призначили графа Шрузбері, а в нього самого забрали ту небезпечну справу: «Присягаю Господом на небі, я б краще зазнав покарання, ніж далі виконував цю службу». Адже ця *"honourable custody"* — невдячна служба, права і межі якої визначені вкрай туманно, і двозначність такого завдання вимагає незмірного такту. З одного боку, Марія Стюарт — королева, а з другого — таки не королева, вона, як кажуть, гість,

а по суті, таки ув'язнена. Тому Шрузбері як джентльмен повинен засвідчувати їй як володарці всю шанобу та ввічливість, а як довірена людина Єлизавети має водночас обережно обмежувати Марії Стюарт усяку свободу. Шрузбері — її начальник, а проте може ходити перед королевою тільки з зігнутими колінами, він має бути суворим, але під маскою покори повинен бути гостинним господарем і водночас усякчас наглядати за гостею. Цьому вже самому по собі непевному становищу надала ще більшої прикрості його дружина, поховавши вже трьох чоловіків, вона тепер доводить до розпачу четвертого ненастанними нашіптуваннями, бо інтригує то на користь Єлизавети, то проти неї, то на користь Марії Стюарт, то проти неї. Нелегке життя для порядного чоловіка поміж трьох збуджених жінок, одній він підданий, із другою пов'язаний, а до третьої прикутий невидними тяжкими ланцюгами: власне, всі ті п'ятнадцять років бідолаха Шрузбері був не охоронцем, а в'язнем разом із Марією Стюарт, тож навіть на ньому справдився таємний прокляти, що ця жінка готує лихо кожному, на кого натрапить на своєму трагічному шляху.

Що робила Марія Стюарт усі ті пусті, безглузді роки? Здається, ніби вона жила цілком спокійно і затишно. Як дивитися ззовні, її день нічим не відрізнявся від денного клопоту інших провідних аристократок, що роками, рік у рік жили в своїх феодалних маєтках. Коли Марія Стюарт почувається здоровою, то їздить на свої улюблені лови, щоправда, серед лиховісного «почесного почту», або ж намагається грою в м'яч та іншими фізичними вправами зберігати свіжість уже трохи змученого тіла. Товариства їй не бракує, часто приїздять гості з сусідніх замків, щоб засвідчити повагу цікавій ув'язненій, бо — про цей факт ніколи не слід забувати — ця жінка, дарма що тим часом безвладна, все-таки згідно з правом — перша ймовірна наступниця на троні, тож коли Єлизавету спіткає щось людське, завтра Марія Стюарт може бути володаркою замість неї. Тому розумні й далекоглядні, передусім постійний охоронець Шрузбері, ревно дбають про добрі стосунки з Марією Стюарт. Навіть Геттон і Лестер, фаворити, найближчі друзі Єлизавети, за спиною своєї покровительки посилають, щоб засвідчити приязність, листи та вітання її найзатятішій суперниці та конкурентці: хтозна, чи не доведеться вже завтра ставати перед нею

навколішки і благи якоїсь прибуткової посади. Отже, Марія Стюарт, хоч і замкнена в своєму сільському колі, дізнається про всі подробиці того, що діється при дворі та у великому світі. Леді Шрузбері розповідає їй навіть децю інтимне про Єлизавету, хоча вчинила б розумніше, якби мовчала, а багатьма підпільними шляхами до ув'язненої всякчас надходять підбадьорення. Отже, вигнання Марії Стюарт не слід уявляти собі як вузьку темну камеру й абсолютну самотність. Зимовими вечорами грають музику, щоправда, не так, як за часів Шастеляра, молоді поети не складають мадригалів, і вже минули галантні маскаради Голіруду, для кохання і пристрасті це нетерпляче серце вже не має місця: разом із молодістю тихо сплинула і пора пригод. З гурту сповнених захвату друзів лишився тільки малий паж Вільям Дуглас, рятівник із Локлівену, а з-поміж усіх чоловіків свого двору, — ох, там немає Босвелла і Ріцціо! — вона дає роботу здебільшого лікареві. Адже Марія Стюарт часто хворіє, страждає від ревматизму і якогось дивного болю в боку. Їй часто набрякають ноги, тож вона навряд чи здатна рухатися, вона змушена шукати полегші в гарячих джерелах, а внаслідок браку освіжного руху її колісь ніжне і зграбне тіло мало-помалу стає оспалим і огрядним. Марія Стюарт лише дуже рідко ще напружує волю до давнього могутнього пориву, минулися назавжди дванадцятигодинні гарячі гонитви на конях учвал по шотландській землі, минули веселі прогулянки від замку до замку. Що довше триває ізоляція, то більше шукає ув'язнена радості в хатній роботі. Вбрана в чорне, немов черниця, Марія Стюарт годинами сидить за п'яльцями і витонченими, ще досі гарними білими руками гаптує золотом дивовижні тканини, зразкам яких ще й досі можна чудуватися, або читає улюблені книжки. За майже двадцять років не повідомляють про жодну любовну пригоду, відколи велика ніжність, властива Марії Стюарт, уже не марнувалася на якогось Босвелла, на коханого чоловіка, вона лагідно й тихо спрямувала її на істот, які ніколи не розчаровують: на тварин. Марія Стюарт замовила собі з Франції найлагідніших і найрозумніших з усіх собак: спанієлів, всякчас тримає співочих птахів і голубник, сама доглядає квіти в саду і дбає про дружин своїх слуг. Той, хто тільки побіжно спостерігав Марію Стюарт, приходив лише як гість і глибоко не зазірав, міг думати, що те несамовите

честолюбство, яке колись розхитувало світ, цілковито померло в ній, усі земні бажання заснули. Адже часто і дедалі частіше ця жінка, поволі старіючи, ходить у розмаяній удювиній накидці на месо, часто стає навколішки перед молитовним стільчиком у каплиці й тільки іноді, дуже рідко, ще записує вірші в молитовнику або на чистому аркуші. Але це вже не палкі сонети, а вірші побожної відданості або меланхолійної резигнації, наприклад:

Que suisie helas et quoy sert ma vie
Ien suis fors qun corps priue de cueur
Un ombre vayn un obiect de malheur
Qui na plus rien que de mourir en uie...

Хто я, на жаль, й життя навіщо моє служить,
Я тільки тіло, де душа замовкла тиха,
Я тільки марна тінь і осереддя лиха,
Що лиш за смертю ненастанно тужить...

Дедалі міцнішає враження, ніби страдниця покинула всі думки про земну владу, ніби вона, побожна і врівноважена, лише чекає на ту, що приносить мир: на смерть.

Але не слід піддаватися омані: це все тільки подоба і маскарад. Насправді ця горда жінка, ця вогненна володарка живе лише однією думкою й задля однієї думки: знову здобути свободу, повернути своє владарювання. Марія Стюарт ані секунди не думає поважно про те, щоб боягузливо змиритися з долею. Все те сидіння за п'яльцями і книжкою, балачки і мляві мрії лише прикривають її справжню, щоденну діяльність: змовляння. Від першого до останнього дня ув'язнення Марія Стюарт змовляється і провадить дипломатичну роботу, всюди перетворює свою кімнату в таємну політичну канцелярію. Вона гарячково працює там день і ніч. За замкненими дверима Марія Стюарт разом зі своїми двома секретарями власноруч складає таємні вказівки французькому, іспанському і папському послам, своїм шотландським прихильникам і в Нідерланди, щоправда, задля обережності посилає водночас Єлизаветі сповнені запевнень, заспокійливі, смиренні або обурені листи, на які та вже давно не відповідає. Ненастанно, переодягаючись сотні разів, сновигають посланці в Париж і Мадрид, а потім

назад, придумують паролі, виробляють цілу шифрувальну систему і щомісяця змінюють її, день у день працює справжня закордонна поштова служба з усіма ворогами Єлизавети. Увесь дім — Сесіл знає про це і тому всякчас намагається зменшити число вірних слуг Марії Стюарт — працює, немов генеральний штаб над вічним маневром визволення, прислуга, що складається з півсотні чоловік, ненастанно зустрічається з кимсь у найближчих селах, щоб одержати звістки або передати їх, усе населення регулярно підкуповують, прикриваючись роздачею милостині, і завдяки цій витонченій організації естафетна дипломатична служба сягає Мадрида і Рима. Листи вкладають то в білизну, то в книжки, ховають у порожнистих усередині ціпках, під вічками скриньок на коштовності, інколи навіть за ртуттю дзеркал. Вигадують щоразу нові хитрощі, щоб ошукати Шрузбері: то розрізають підосви черевиків і вкладають туди написані невидимим чорнилом послання, то виготовляють особливі перуки, в які загортають маленькі паперові сувої. В книжках, які присилають Марії Стюарт із Парижа або Лондона, окремі літери відповідно до певного коду підкреслено, поставлені разом, вони мають те або те значення, проте найважливіші документи її отець-сповідник зашиває в свій епітрахиль. Марія Стюарт, ще замолоду навчившись шифрувати і розшифровувати, сама веде всі головні справи, і ця бентежна гра — зводити нанівець накази Єлизавети, — напружує всі її душевні сили, заміняє фізичні вправи і будь-які інші збудження. З усім своїм запалом і бездумністю Марія Стюарт занурюється в дипломатично-конспіративну гру, і не раз, коли з Парижа, Рима і Мадрида щоразу новими шляхами до неї в замкнену кімнату доходять повідомлення та обіцянки, принижена знову може почуватися реальною силою, ба навіть осередком усіх європейських інтересів. Саме те, що Єлизавета знає про небезпечність Марії Стюарт і все-таки не може зігнути її, що вона, незважаючи на всіх охоронців і вартових, керує зі своєї кімнати воєнними походами і бере участь у формуванні долі світу, стало, напевне, єдиною насолодою, яка протягом усіх тих довгих пустих років так чудово підтримувала випростану й горду душу Марії Стюарт.

Дивовижна ця несхитна енергія, ця сила в кайданах, але водночас трагічна внаслідок своєї марності. Адже все те, що

задумує і за що береться Марія Стюарт, завжди закінчується невдачею. Всі численні змови, які вона ненастанно організовує, наперед приречені на провал. Адже партія дуже нерівна. Супроти згуртованої організації індивід завжди слабший; Марія Стюарт працює сама, натомість за Єлизаветою стоїть цілий штат із державним секретарем, радниками, поліцейськими і шпигунами, а з державної канцелярії боротися краще, ніж із в'язниці. Сесіл може необмежено користуватися грішми і засобами оборони, він може з вільними і повними руками вживати своїх заходів і спостерігати самотню недосвідчену жінку очима тисяч шпигунів. Майже про кожного з трьох мільйонів людей, які жили в тодішній Англії, поліція знає кожну подробицю, а кожного іноземця, що пристає до англійського берега, вивчають і спостерігають, у заїзди, у в'язниці, на кораблі позасилали інформаторів, шпигуни ходять по п'ятах за кожним підозрим, а там, де ці засоби нижчого порядку відмовляють, одразу запроваджують крутіші: тортури. Невдовзі вже розкривається перевага колективного насильства. З плином літ сповнених жертвовності друзів Марії Стюарт одного за одним запроторювали до темних підземель Тауеру, а там із допомогою дуби виривали в них зізнання та імена решти учасників, змову за змовою нещадно трощили лещатами тортур. Навіть коли Марії Стюарт уряди-годи щастило передавати через посланців свої листи й пропозиції за кордон, скільки ж завжди минало тижнів, поки такий лист дійде до Рима чи Мадрида, скільки тижнів, аж поки там у державних канцеляріях надумають відповісти їй, і знову скільки тижнів, поки та відповідь дійде до неї! І яка млява тоді допомога, яка нестерпно байдужа для гарячого, нетерплячого серця, що вже чекає армій і армад для свого визволення! Ув'язнена, самотня людина, що день і ніч переймається своєю долею, завжди схильна думати, ніби й інші люди у вільному та діяльному світі переймаються тільки нею. Сподівання марні через те, що Марія Стюарт завжди подавала своє визволення як найнеобхіднішу дію Контрреформації, як першу і найважливішу акцію порятунку католицької церкви: інші рахують, скнаряться й не доходять згоди між собою. Армаду не спорядили, іспанський король Філіп II, головний помічник Марії Стюарт, багато молиться, але мало на що наважується. Він не

думає про оголошення непевної війни за ув'язнену, вряди-годи він або папа посилають трохи грошей, щоб купити кілька авантюристів, які мають інсценувати бунти й замаху. Але які то завжди жалюгідні змови, як кепсько виткані і як швидко їх зраджують пильним шпигунам Волсінгема! Від часу до часу лише кілька скалічених, катованих тіл на місці страти Тауер-Хілл знову нагадують народіві, що десь у якомусь замку ще живе ув'язнена жінка, яка вперто висуває претензію, ніби саме вона — законна королева Англії, і що за її право знову і знову ваять своїм життям дурні та герої.

Кожен сучасник Марії Стюарт давно вже розумів, що все те невтомне змовляння та конспірування має зрештою довести її до згуби, що вічно відважна починає наперед програму гру, коли сама з в'язниці оголошує війну наймогутнішій королеві на землі. Ще 1572 року, після змови Рідольфі, Карл IX, швагер Марії Стюарт, роздратовано кинув: «Бідолашна дурепа не заспокоїться доти, аж доки втратить голову. Вони справді стратять її. Але я бачу, що це її власна провина та дурість, і не знаю, чим тут можна допомогти». Це суворі слова чоловіка, що сам у Варфоломіївську ніч тільки з безпечного вікна наважувався стріляти по безборонних утікачах і мало що знав про справді героїчний дух. Безперечно, з позиції розуму, який звик вираховувати, Марія Стюарт діяла по-дурному, не обравши затишний, але боягузливий шлях капітуляції, а наважуючись на безперспективні спроби. Може, й справді вчасне зречення прав на корону дало б їй змогу позбутися ув'язнення, і, напевне, всі ті роки вона сама тримала в руках засув дверей своєї тюрми. Їй треба було лише принизитися, лише врочисто і добровільно зректися всіх своїх претензій і на шотландський, і на англійський трон, і Англія з полегкістю повернула б їй свободу. Єлизавета не раз намагалася — не з великодушності, а зі страху, бо обвинувальна присутність тієї небезпечної ув'язненої гнітила, мов кошмар, її сумління — збудувати Марії Стюарт золоті мости, знову і знову провадять переговори і пропонують їй жалюгідні мирові угоди. Але Марія Стюарт краще буде коронованим в'язнем, ніж королевою без корони, і Ноулз зазирнув їй у душу, коли ще першого дня її ув'язнення сказав, що вона має досить духу, щоб чекати, поки в неї лишається

бодай дрібка надії. Адже своїм високим розумом Марія Стюарт зрозуміла, яка мала й жалюгідна свобода чекає її як володарку, що зреклася влади, в якомусь нікчемному закутку і що тільки приниження може надати їй нової величі в історії. У тисячу разів сильніше, ніж в'язницею, вона почувається скутою власним словом, що ніколи не зречеться, і навіть її останні слова будуть словами королеви Шотландії.

Важко провести межу, яка відокремлює дурість від відчайдушної сміливості, бо героїчне завжди подібне до безглузлого. Санчо Панса об'єктивно завжди розумніший за Дон-Кіхота, Терсіт, коли йдеться про раціональність, розважливіший за Ахілла, але слова Гамлета, що треба боротися навіть за соломинку, коли йдеться про честь, завжди правлять за золотий критерій героїчної натури. Звичайно, опір Марії Стюарт був майже безперспективним супроти такої величезної переваги ворога, а проте було б неслухно називати його безглуздом тільки тому, що він був марним. Адже всі ті роки, і навіть сильніше з року в рік, ця начебто безвладна самотня жінка саме своєю впертістю втілювала страхітливую силу, і саме тому, що вона ворушилася у своїх кайданах, інколи здригалася вся Англія і тремтіло серце Єлизавети. На історичні події завжди дивляться під хибним кутом зору, якщо судять про них із затишної позиції потомків, які водночас бачать ще й результати; згодом надто легко називати переможеного дурним, бо він наважився на небезпечну боротьбу. Насправді майже двадцять років вирішення конфлікту між цими двома жінками завжди перебувало на лезі ножа. Деякі змови, організовані, щоб довести Марію Стюарт до корони, могли б, якби бодай трохи пощастило і було більше спритності, справді становити небезпеку для життя Єлизавети, двічі або тричі удар лише на волосинку не доходив до неї. Спершу вдарив Нортумберленд із дворянами-католиками, повстала вся північ, і Єлизавета тільки на превелику силу стала господинею становища. Потім почалася, і то значно небезпечніша, інтрига Норфолка. Найкращі аристократи Англії, серед них навіть найближчі друзі Єлизавети, скажімо, Лестер, підтримали його план одружитися з шотландською королевою, що вже писала йому, — чого б вона не зробила задля свого тріумфу? — найніжніші листи. Через посеред-

ництво флорентійця Рідольфі іспанські та французькі війська вже були готові до висадки, і якби той Норфолк — він уже довів це раніше своїм боягузливим спростуванням — не виявився легкодухом, а випадок, вітер, погода, море і зрада не діяли проти цього наміру, сторінка перегорнулася б, ролі помінялися б і Марія Стюарт жила б у Вестмінстері, а Єлизавета сиділа б у Тауері або лежала б у могилі. Але навіть кров Норфолка і доля Нортумберленда та всіх інших, що в ті роки покляли через Марію Стюарт свої голови на колоду, не відлякали останнього залицяльника. Знову з'являється претендент на її руку, Дон Хуан Австрійський, нешлюбний син Карла V, єдинокровний брат Філіпа II, переможець битви під Лепанто, взірць вільного лицарства, перший воїн християнського світу: відгороджений від іспанської корони своїм нешлюбним походженням, спершу намагається заснувати власне королівство в Тунісі, але потім йому всміхнулася корона Шотландії завдяки запропонованій руці ув'язненої. Він уже готує військо в Нідерландах, уже готові плани звільнити її, врятувати, аж тут — вічна невдача Марії Стюарт з усіма її помічниками — його повалила підступна хвороба і він помер передчасною смертю. Нікому, хто домагався руки Марії Стюарт або служив їй, не сяйнуло по дорозі щастя.

Бо, коли прагнути дивитись ясно і правдиво, зрештою, саме це вирішило насправді конфлікт між Єлизаветою і Марією Стюарт. Усі ті роки вірним супутником Єлизавети було щастя, а Марії Стюарт — нещастя. Коли міряти силу з силою, постать із постаттю, обидві жінки майже однакові між собою. Але по-іншому стоять для них зорі. Все, за що Марія Стюарт береться з в'язниці як повалена королева, нараз полишена своїм щастям, зазнає невдачі. Флоти, послані проти Англії, розкидали шторми, посланці Марії Стюарт збивалися з дороги, її залицяльники гинули, друзі вирішальної миті не засвідчували душевної сили, і той, хто прагне допомогти їй, працює, власне, з загибеллю.

Тому слова Норфолка на ешафоті приголомшують: «Ніщо з того, що почала вона або почали задля неї, ніколи не доходить доброго кінця». Відколи Марія Стюарт зустрілася з Босвеллом, якийсь темний місяць осяває кожен її крок. Той, хто любить її, гине, а той, кого любить вона, впивається гіркотою. Той, хто

бажає їй добра, шкодить їй, а той, хто служить їй, служить власній смерті. Немов казкова чорна магнітна гора, що притягує кораблі, Марія Стюарт згубно влітає в свою долю долі інших людей; мало-помалу її ім'я вже повиває похмура легенда про магію смерті. Але що безнадійніша справа Марії Стюарт, то полум'яніша її сила. Довге і похмуре ув'язнення замість зігнути лише напружує її душу для ще більшої впертості. Власною волею, хоч і знаючи про марність своїх зусиль, Марія Стюарт сама накликає останнє, остаточне вирішення.

Розділ 20
ОСТАННІЙ РАУНД
1584—1585 роки

Роки минають і минають, тижні, місяці і роки пролітають, мов хмари, над тим самотнім життям, начебто не торкаючись його. Але час непомітно змінює людину і світ навколо неї. Настав сороковий рік життя, рік повороту в житті жінки, а Марія Стюарт і далі ув'язнена, й далі не має свободи. Тихо підкрадається вік, сивіє голова, тіло стає повнішим, огряднішим, риси обличчя вже спокійніші, як у матрони, певний смуток накладає відбиток на її єство, і розвіяти його найкраще в побожності. Жінка в глибині душі, певне, вже відчувала, що невдовзі без вороття минеться пора любові, пора життя; те, що не справдилось тепер, не справдиться вже ніколи, настав вечір, уже сутеніє, наближається ніч. Давно вже не підступав жоден залицьальник, можливо, вже ніхто й не прийде: ще трохи — і життя буде остаточно змарноване. Чи справді ще є сенс чекати, і то чекати дива визволення, допомоги світу, що, недбалий, вагається. У ті пізні роки дедалі міцніше враження, що довготерпелива вже наситилася боротьбою і повільно готується до мирової угоди і зречення. Дедалі частіше настають миті, коли вона запитує себе, чи це не дурниця — хиріти так марно й без любові, наче квітка в затінку, чи не краще купити свободу, доброхотів знявши корону з кіс, які мало-помалу вже сивіють. На сороковому році життя Марію Стюарт починає втомлювати те важке і пусте життя, її несамовите жадання влади потихеньку слабне й перетво-

рюється в лагідну і містичну тугу за смертю; в такі миті вона записує на аркуші — наполовину скаргу, наполовину молитву — зворушливі рядки латиною:

O Domine Deus! speravi in Te
O care mi Jesu! nunc libera me.
In dura catena, in misera poena, desidero Te;
Languendo, gemendo et genu flectendo
Adoro, imploro, ut liberes me.

О Господи Боже, сподіваюсь на тебе.
Дорогий мій Ісусе, звільни тепер мене.
У кайданах твердих, у скруті тяжкій прагну тебе;
Утомлена, стогнучи, навколішки,
Поклоняюсь, благаю, щоб визволив мене.

Оскільки визволителі вагаються і зволікають, Марія Стюарт звертає свої очі до Спасителя. Краще вмерти, тільки щоб не було цієї пустоти, непевності, чекання та й чекання, сподівань, туги і щоразу нових розчарувань. Тільки б нарешті кінець, добрий або поганий, через триумф або зречення! Боротьба невпинно наближається до кінця, бо Марія Стюарт усіма силами своєї душі прагне його.

Що довше триває ця страхітлива, підступна, жорстока, велична й запекла боротьба, то непримиренніше стоять одна проти одної давні суперниці: Марія Стюарт і Єлизавета. Єлизавета має в політиці успіх за успіхом. Із Францією вона примирилася, Іспанія й далі не наважується на війну, а над усіма невдоволеними вона взяла гору. Тільки один ворог, смертельно небезпечний ворог ще відважно живе в її країні: та переможена і все-таки непереможна жінка. Тільки усунувши її, цього останнього ворога, Єлизавета стане справжнім переможцем. Але й Марії Стюарт не лишилося нікого для її ненависті, крім Єлизавети. Ще раз, у мить несамовитого розпачу, вона звернулася до своєї родички, до своєї визначеної долею сестри і з поривною пристрастю апелює до її людяності. «Мадам, я не можу більше терпіти, — скрикує Марія Стюарт у цьому чудовому листі, — і, помираючи, я повинна назвати винну в тому, що я хирію. Наймерзеннішим злочинцям у Ваших в'язницях дозволено для свого виправдання

бути вислуханими, і їм називають тих, хто звинувачує їх. Чому в цьому праві відмовлено саме мені, королеві, Вашій найближчій родичці й законній спадкоємиці? Думаю, саме це останнє право досі було справжньою причиною ненависті з боку моїх ворогів... Але Ви маєте, ох, мало підстав і вже не маєте ніякої потреби далі мучити мене з цієї причини. Бо, присягаюся честю, я вже не сподіваюся на жодне інше королівство, крім царства Божого, до якого я внутрішньо готова, бо це найкращий кінець усіх моїх мук і нещастя». Вос-танне, з усією палкістю внутрішньої правди Марія Стюарт закликала Єлизавету звільнити її: «Ще раз закликаю Вас чес-тю і тяжкими муками нашого Спасителя дозволити мені ви-їхати з цього королівства в якесь спокійне місце, пошукати трохи спокою для мого змученого тіла, цілком виснаженого ненастанним горем, і дати мені змогу підготувати душу до зустрічі з Богом, бо він щодня кличе мене... Виявіть мені таку ласку, перше ніж я помру, щоб моя душа, коли всякий роз-брат між нами скінчиться, не була змушена, звільнившись від тіла, нести свою скаргу до Бога і звинувачувати Вас за зло, якого я через Вас зазнала тут на землі». Але й до цього зво-рушливого закликку Єлизавета лишилася глухою, не могла здобути на жодне підбадьорливе слово. Тепер уже й Марія Стюарт зціпила вуста і стиснула кулаки. Відтепер вона знає тільки одне почуття: ненависть, холодну і гарячу, затяту й пекучу ненависть до тієї жінки, і ця ненависть відтепер тим гостріше й нищівніше спрямована на того єдиного ворога, що всі інші вороги і суперники вже загинули, всі вже впали один за одним. Таємні смертні чари, які походять від Марії Стюарт, поширюючись на кожного, хто ненавидить її або любить, немов прагнули показати свою силу, бо всі, хто був прихильний до неї або ворогував із нею, боровся за неї або проти неї, померли раніше від неї. Всі, хто звинувачував її в Йорку, Морей і Метленд, загинули насильною смертю, всі, хто мав судити її в Йорку, Нортумберленд і Норфолк, по-клали свої голови на колоду, всі, хто спершу змовлявся про-ти Дарнлі, а потім проти Босвелла, навзаєм прибрали один одного з дороги, всі зрадники з Керк-о'Філда, Карбері й Ленг-сайда, самі себе зрадили. Всі ті горді та вперті шотландські лорди і графи — вся несамовита, небезпечна, пожадлива до

влади згряя — повбивали один одного. Бойовище безлюдне. На землі вже немає нікого, хто ненавидить Марію Стюарт, крім однієї: Єлизавети. Велика війна народів стала за два десятиріччя двобоєм. У цій боротьбі жінки проти жінки вже немає переговорів, тепер ідеться про життя і смерть.

Для цієї останньої боротьби, боротьби аж на ножах, Марія Стюарт ще потребує останньої енергії. У неї мають відібрати ще одну, вже останню надію. Ще раз, і то найглибше, її мають образити, щоб вона зосередила свою наймогутнішу силу. Адже Марія Стюарт завжди знаходить свою величну відвагу й нескуту рішучість тільки тоді, коли все втрачене або видається втраченим. Вона завжди стає героїчною перед безнадійним.

Остання надія, яку ще мають вирвати з душі Марії Стюарт, — це надія на порозуміння з сином. Адже всі ті пусті, мерзенні, позбавлені подій роки, коли Марія Стюарт тільки чекає й чує, як навколо неї глухо шурхотять години, наче пісок, що сиплеться з муру, який розкришується, підростає дитина, дитина її крові. Марія Стюарт покинула Якова VI ще немовлям, коли поїхала зі Стерлінгу, а Босвелл перед брамою Единбурга оточив її зі своїми вершниками й повіз із собою до згуби; за ті десять, п'ятнадцять, сімнадцять років, які минули відтоді, нетямуще створіння стало дитиною, хлопчиком, юнаком і майже чоловіком. У своїй крові Яків VI має чимало рис своїх батька-матері, але вони дуже змішані та приглушені, це дитина з дивною вдачею, незграбним язиком, що затинається, важким, дебелим тілом і неспівливою, похололивою душею. На перший погляд цей хлопчик видається ненормальним. Він цурається всякого товариства, лякається кожного розкритого ножа, боїться собак, його манери незграбні і грубі. Передусім у ньому годі помітити що-небудь від витонченості, від природної привабливості матері, він не має ніяких музичних здібностей, не любить музики, не танцює, не здатний провадити люб'язні легкі розмови. Зате напрочуд легко вивчає мови, має добру пам'ять і навіть певний розум і наполегливість, якщо це служить його особистій вигоді. На лихо, його характер обтяжений нешляхетною натурою батька. Від Дарнлі він успадкував легкодухість, нечесність і ненадійність. «Чого можна сподіватися від такого

дволикого хлопця!» — розлютилась одного разу Єлизавета; як і Дарнлі, хлопець абсолютно покірний кожній сильнішій волі. Цьому невеселому егоїстові цілковито чужа будь-яка великодушність серця, його постанови визначає лише зимне показне честолюбство, а його холодне ставлення до рідної матері можна зрозуміти тільки тоді, коли вважати, що він повністю перебуває по той бік усякої сентиментальності та поваги. Він вихований у колі найлютіших ворогів Марії Стюарт, латину йому викладав Джордж Б'юкенен, чоловік, який написав "*Detectio*", сумнозвісний памфлет про вбивство, спрямований проти його матері; про ув'язнену в сусідній країні жінку він чув від нього навряд чи щось інше, як те, що вона допомогла прибрати його батька, а в нього, коронованого короля, заперечувала право на корону. Отже, хлопцеві змалку втовкмачили, що він має дивитись на матір як на чужу жінку, як на перешкоду, яка прикро стоїть на шляху його жадання влади. Навіть якби в Якова VI якесь дитяче чуття тужило за тим, щоб нарешті побачити жінку, яка подарувала йому життя, пильність англійських і шотландських охоронців перешкодила б будь-якому зближенню між двома в'язнями: Марією Стюарт, в'язнем Єлизавети, і Яковом VI, в'язнем лордів і того чи того регента. Вряди-годи, але дуже рідко за ті довгі роки, йде лист туди або туди. Марія Стюарт посилає подарунки, іграшки, а одного разу навіть маленьку мавпочку, проте більшість її листів і повідомлень були не прийняті, бо вона в своїй упертості не могла наважитись дати рідному синові титул короля, а лорди всі листи, адресовані Якову VI просто як принцу, відсилали назад як образливі. За межі бай-душних, офіційних відносин мати і син не виходять, поки в ньому і в ній жадання влади промовляє владніше, ніж голос крові, поки Марія Стюарт наполягає на тому, що тільки вона королева Шотландії, а він — що тільки він король.

Зближення могло б початися тільки тоді, якби Марія Стюарт уже не наполягала на нечинності коронування сина, яке провели лорди, і була готова відступити йому певне право на корону. Річ зрозуміла, вона навіть тепер ще не думає віддати свій титул королеви й остаточно зректися трону. З короною на помазаній голові вона хоче жити і вмерти, але ціною свободи тепер уже була б готова принаймні поділити

титул зі своїм сином. Марія Стюарт уперше думає про компроміс. Нехай він править і називається королем, якщо їй лише дозволять і далі зватися королевою, якщо знайдуть для неї якусь форму, щоб тихим полиском честі позолотити зречення! Мало-помалу починаються таємні переговори. Але Яків VI, що йому барони ненастанно погрожують обмежити свободу, веде їх як холодний рахівник. Цілком безсоромно він провадить переговори водночас на всі боки, використовує Марію Стюарт проти Єлизавети, Єлизавету — проти Марії Стюарт, одну релігію проти другої, байдуже продає свою прихильність тому, хто найбільше запропонує, бо йому йдеться не про честь, а тільки про те, щоб бути королем Шотландії і водночас забезпечити собі наступність на троні Англії; він хоче стати спадкоємцем не однієї з тих двох жінок, а обох. Він готовий лишатися протестантом, якщо це дає йому вигоду, а з другого боку, схильний стати католиком, якщо йому dadуть за це кращу ціну, — атож, щоб тільки швидше стати королем Англії, сімнадцятирічний хлопець навіть не відсахується від огидного плану пошлюбити Єлизавету, зів'ялу жінку, на дев'ять років старшу за його матір і її найлютішого ворога та суперницю. Для Якова VI, сина Дарнлі, всі ці переговори — холодні арифметичні приклади, натомість відгороджена від реального світу Марія Стюарт, що вічно будувала собі ілюзії, вже жаріє і береться вогнем в останній надії стати вільною через порозуміння з сином і все-таки лишитися королевою.

Але Єлизавета вбачає для себе небезпеку в єднанні матері і сина. Такого не повинно статися. Єлизавета швидко нападає на ще тонке павутиння переговорів. Із властивим гострим і цинічним поглядом на людей вона знає, де можна схопити того несталого хлопця: за його людські слабкості. Єлизавета посилає молодому королю, що до нестями полюбляє лова, найкращих коней і псів. Підкупує його радників і зрештою пропонує — а це вирішальний аргумент з огляду на постійний брак грошей на шотландському дворі — щорічну пенсію п'ять тисяч фунтів стерлінгів; крім того, зберігає вже перевірену приманку наступності на англійському троні. Як і здебільшого, гроші забезпечують перемогу. Поки Марія Стюарт, ні про що не здогадуючись, провадить марні диплома-

тичні переговори і з папою та Іспанією вже розробляє плани католицької Шотландії, Яків VI спокійнісінько підписує з Єлизаветою союзний договір, у якому докладно сказано, які гроші та вигоди дає йому ця нечиста обгородка, проте аж ніяк немає сподіваного пункту про свободу для його матері. Ув'язнену не згадано жодним рядком, вона цілковито байдужа синові, відколи вже нічого не може запропонувати йому: через голову матері, наче її вже й на світі немає, син порозумівся з її найлютішим ворогом. Нехай тепер жінка, яка подарувала йому життя і вже нічого не може дати йому, тримається поодаль від його життя! Тієї миті, коли був підписаний договір і славний син уже має в своєму домі гроші й собак, нараз урвали переговори з Марією Стюарт. Навіщо тепер любов'язність у ставленні до безвладної? За дорученням короля склали суворий лист про відмову, в якому грубим канцелярським тоном раз і назавжди заперечено і титул Марії Стюарт, і її права королеви Шотландії. Тепер після держави, корони, влади і свободи бездітна суперниця відібрала в Марії Стюарт ще й останнє: рідного сина. Тепер Єлизавета нарешті остаточно помстилася.

Цей тріумф Єлизавети став смертельним ударом для останніх мрій Марії Стюарт. Після того, як від неї відкаснулися чоловік, брат, піддані, тепер від неї відступив останній, рідний син її крові, і вона стоїть абсолютно самотня. Її розчарування не менш безмежне, ніж обурення. Тепер вона вже не зважатиме! Не зважатиме ні на кого! Син зрікся її, тож тепер вона зрікається сина. Він продав її право на корону, тож тепер вона продає його право. Називає Якова VI невдячним виродком, неслухняним і кепсько вихованим, проклинає його й повідомляє, що в своєму заповіті відмовить йому не тільки в шотландській короні, а й у праві на наступність на англійському троні. Краще нехай корона Стюартів замість того еретичного і зрадливого сина дістанеться якомусь іноземному володареві. Марія Стюарт рішуче пропонує Філіпу II спадкове право на Шотландію і Англію, коли він скаже про свою готовність воювати за її свободу й остаточно принизити Єлизавету, цю вбивцю всіх його надій. Чого варта для неї країна, чого вартий син! Тільки б жити далі, далі бути вільною і перемагати! Тепер Марія Стюарт уже не боїться,

навіть найсміливіше для неї вже не досить сміливе. Тому, хто втратив усе, нема чого втрачати.

Рік у рік нагромаджувалися гнів та озлоблення у вимученій і приниженій жінці, рік у рік вона сподівалася, вела переговори, укладала угоди та змови і шукали шляхи для посередництва. Тепер уже чаша повна по вінця. Немов полум'я, шугнула нарешті згнічена ненависть до мучительки, до узурпаторки, до тюремниці. Вже не як королева на королеву, а як жінка на жінку накидається Марія Стюарт в останній люті зі скрюченими, немов пазурі, пальцями на Єлизавету. Приводом став незначущий інцидент: дружина Шрузбері, ця схильна до інтриг лиха пліткарка, в нападі істерії звинуватила Марію Стюарт, буцімто вона перебуває в ніжному порозумінні з її чоловіком. Річ зрозуміла, то була жалюгідна хатня плітка, яку ніколи не сприймала серйозно навіть сама дружина Шрузбері, але Єлизавета, завжди намагаючись присадити моральний авторитет суперниці перед світом, мерщій подбала, щоб цю нову скандальну пригоду якомога поширили на всіх іноземних дворах, достеменно так, як давніше вона вже розсилала всім володарям пасквіль Б'юкенена і листи зі скриньки. Тепер уже скипіла Марія Стюарт. Мало того, що в неї відібрали владу, свободу, останню надію на дитину, тепер їй ще хочуть підступно заплямувати честь; її, що живе без насолоди й любові, замкнена, мов черниця, намагаються зганьбити перед світом як перелюбницю! Несамовито спинається її уражена гордість. Марія Стюарт вимагає свого права, і графиня Шрузбері справді змушена ставати навколішки і спростовувати ганебну брехню. Але Марія Стюарт точно знає, хто використав ту брехню, щоб звести на неї наклеп, вона відчула злу руку ворога і на удар, спрямований із пільми проти її честі, вона тепер, не криючись, б'є у відповідь. Надто довго горить їй душа, сповнена лихого нетерпіння сказати коли-небудь як жінка жінці слово правди тій начебто незайманій королеві, що дає себе уславлювати як дзеркало чесноти. Марія Стюарт пише Єлизаветі листа, начебто щоб «по-дружньому» розповісти, які наклепи поширює графиня Шрузбері про приватне життя Єлизавети, а насправді — щоб крикнути в обличчя своїй «любій сестрі», як мало саме в неї підстав удавати чеснотливу жінку й бути суддею в питаннях

моралі. Удар за ударом завдає в цьому листі розпачлива ненависть. Тут сказано все, що може сказати жінка, дотримуючись жорстокої щирості, іншій жінці, всі негативні риси Єлизавети висміяні перед її очима, нещадно розкрито її останні жіночі таємниці. Марія Стюарт пише Єлизаветі, — начебто з милої дружби, насправді щоб смертельно уразити, — що графиня Шрузбері сказала про неї, буцім вона така пихата і має таку високу думку про свою красу, немов вона небесна цариця. Вона ніколи не може насититися лестощами і ненастанно змушує свою двірську челядь до надмірного захвату, проте під час нападів гніву по-нелюдському ставиться до придворних дам і служниць. Одній зламала палець, іншій, яка погано прислужувала за столом, черкнула ножем по руці. Але це все — лише скромні закиди проти страхітливих викриттів найінтимнішого: сексуального життя Єлизавети. Графиня Шрузбері, пише Марія Стюарт, стверджує, що Єлизавета має гнійну виразку на носі — натяк на сифілітичну спадщину її батька, — її юність уже минула, вона втрачає свої тижні, але не втомлюється насолоджуватись із чоловіками. Вона не тільки спала з одним із них (графом Лестером) “*infinies foys*”, «безліч разів», а й, крім нього, шукає хтивого задоволення в усіх кутках та закутках і хотіла б “*jamais perdre la liberte de vous fayre l’amour et avoir vostre plaisir tousjour aveques nouveaulx amoureux*”¹. Уночі Єлизавета в самій сорочці та накидці прокрадається в кімнати до чоловіків і дуже тішиться цими насолодами. Марія Стюарт називає ім’я за ім’ям, подробицю за подробицею. Марія Стюарт не утримується навіть від найстрахітливішого удару по найпотаємнішій таємниці ненависної жінки: глузливо дорікає їй (про це відверто розповідав за столом і Бен Джонсон своїм гостям), що “*undubitablement vous n’estiez pas comme les autres femmes, et pour ce respect s’estoit follie à tous ceulx qu’affectoient vostre mariage avec le duc d’Anjou, d’aaultant qu’il ne se pourroit accomplir*”². Так, Єлизавета повинна знати, що її полохливо бережена таємниця, що її жіноча недовершеність відома, що їй дозволена тільки хтивість,

¹ «Ніколи не втратити свободи кохатися і мати насолоду завжди з новими коханцями» (фр.).

² «Ви, безперечно, не така жінка, як решта, і саме тому були божевільні всі ті, хто вдавав, ніби влаштовує ваш шлюб із герцогом Анжуйським, бо ж цей шлюб не міг відбутися» (фр.).

але не справжня насолода, тільки недостатня гра, та аж ніяк не повне задоволення, і для неї назавжди закритий шлях до монаршого шлюбу і материнства. Жодна жінка на землі ніколи не казала цій наймогутнішій жінці на землі останньої правди так страхотливо, як сказала ув'язнена зі своєї тюрми: двадцять років замерзлої ненависті, здушеного гніву і скutoї сили раптом здобилися до страхотливого удару пазурами по серцю мучительки.

Після цього листа зі сказеною люттю примирення вже немає. Жінка, яка написала цей лист, і жінка, яка отримала його, вже не можуть дихати одним повітрям і жити далі в одній країні. *Hasta al cuchillo*, як кажуть іспанці, боротьба аж до ножів, боротьба на життя і смерть лишається тепер єдиною, останньою можливістю. Після чверті сторіччя затятого і впертого чатування та ворожнечі всесвітньо-історична боротьба між Марією Стюарт і Єлизаветою досягла тепер вістря кульмінації, хоча насправді тут можна було б сказати: вістря кинджала. Контрреформація вичерпала всі дипломатичні засоби, а до військових ще не підготувалася. В Іспанії ще досі на превелику силу й повільно будують Армаду, але на цьому нещасному дворі, незважаючи на індійські скарби, вічно бракує грошей, вічно бракує рішучості. Чом би, думає Філіп Побожний, що, як і Джон Нокс, в усунуванні безвірного суперника бачив лише богоугодний учинок, не обрати дешевший шлях і найняти краще кілька вбивць, які швидко приберуть із дороги Єлизавету, ту покровительку ересі? Доба Макіавеллі і його учнів не дуже обтяжена моральними роздумами, коли йдеться про владу, а тут йдеться про вирішення з непередбачуваними наслідками, віра постає проти віри, Південь проти Півночі, і єдиний удар кинджалом у серце Єлизавети може позбавити світ від ересі.

Якщо політика досягла колись найвищого градуса пристрасті, тоді глухнуть усі моральні й правові міркування, зникає останнє озирання на пристойність і честь, тоді навіть підступне вбивство постає як славний жертвний учинок. Унаслідок відлучення від церкви 1570 року Єлизавети, а 1580 року принца Оранського, двох головних ворогів католицизму, вони опинилися поза законом, а відколи папа радіс-

но привітав як похвальний учинок убивство шістьох тисяч чоловік Варфоломійвської ночі, кожен католик знає, що він лише здійснить богоугодний учинок, коли підступно прибере з дороги одного з тих заклятих ворогів віри. Один відважний і твердий удар, швидкий пістоletний постріл — і Марія Стюарт із в'язниці підніметься сходинками трону, Англія і Шотландія об'єднаються в істинній вірі. Коли ставки такі високі, немає ні вагань, ні зволікань: іспанський уряд з усією безсоромністю визначає підступне вбивство Єлизавети як головне політичне й державне завдання. Мендоса, іспанський посол, раз по раз називає у своїх численних депешах *“killing the Queen”*, «убивство королеви», бажаним заходом, герцог Альба, намісник Нідерландів, теж виразно дає свою згоду, а Філіп II, володар обох світів, пише власноруч на плані вбивства: «...він сподівається, що Господь посприє йому». Перемоги тепер домагаються не завдяки мистецтву дипломатії, не у вільній, відвертій війні, а з голим ножем, кинджалом убивці. І з одного боку, і з другого дійшли згоди в методи: в Мадриді вбивство Єлизавети ухвалили в таємному кабінеті, король схвалив його, а в Лондоні Сесіл, Волсінгем і Лестер погодилися, що Марії Стюарт слід заповідати смерть. Тепер уже немає ані кружних шляхів, ані виходу: тільки кров'ю можна підвести ризику під рахунком, який давно годилось оплатити. Тепер ідеться тільки про одне: хто діятиме швидше, Реформація чи Контрреформація. Лондон чи Мадрид. Чи Марію Стюарт усунуть раніше від Єлизавети, чи Єлизавету — раніше від Марії Стюарт.

Розділ 21

ПОКЛАДУТЬ КРАЙ

Вересень 1585-го — серпень 1586 року

«Треба покласти край», *“The matter must come to an end”* — такою твердою, мов сталь, формулою один міністр Єлизавети нетерпляче підсумував думки всієї країни. І для народу, і для людини найважче терпіти тривалу непевність. Убивство іншого поборника Реформації — принца Оранського (червень 1584 року) руками католика-фанатика виразно показа-

ло Англії, кому призначений наступний удар кинджалом, і тепер уже щоразу швидше йдуть змова за змовою, — отже, треба нарешті взятися за ув'язнену, від якої походить увесь той небезпечний неспокій! Нарешті «вирвати корінь зла!» У вересні 1584 року майже всі протестантські лорди та посадовці згуртувалися в «асоціацію» й зобов'язалися не тільки «чесною і присягою в присутності вічного Бога заподіяти смерть кожному», хто бере участь у змові проти Єлизавети, а й «кожного претендента, на чию користь ті люди змовляються», вважати особисто відповідальним за те. Парламент надав цим постановам форми закону в *“act for the security of the Queen's Royal Person”*, «законі про безпеку Монаршої Постаті Королеви». Кожен, хто брав участь у замаху проти королеви або — цей пункт важливий — лиш у принципі був згоден із ним, опинився тепер під сокирою. Крім того, визначено, що «будь-якій особі, винній у змові проти королеви, має бути оголошений вирок судом, що складається з двадцятьох чотирьох призначених короною членів».

Цей закон подав Марії Стюарт двічі виразну звістку. По-перше, відтепер її королівський статус не захищатиме її від публічних звинувачень; по-друге, вдалий замах на Єлизавету аж ніяк не дасть їй вигоди, а тільки немилосердно потягне на ешафот. То був немов останній заклик фанфар, що вимагав капітуляції від упертої фортеці. Ще трохи зволікань — і милосердя вже не буде. Сутінки і двозначність між Єлизаветою і Марією Стюарт уже минули, тепер дме, немов ріже, гострий вітер. Тепер нарешті запанувала ясність.

Про те, що пора ввічливих листів і люб'язного лицемірства вже минула і в боротьбі тривалістю кілька десятиріч настав останній раунд, який не терпить жодної пощади, — *hasta al cuchillo*, — Марія Стюарт могла невдовзі здогадатися і з інших заходів. Адже на англійському дворі вирішили після всіх замахів суворіше взятися за Марію Стюарт і остаточно позбавити її будь-яких можливостей далі змовлятися та інтригувати. Шрузбері, що як джентльмен і великий сеньйор був надто вже поблажливим тюремником, *“released”* — слово «звільнили» тут відповідає справжньому значенню — від служби, і він справді навколішки дякував Єлизаветі, що нарешті, після п'ят-

надцятьох років мороки, вона повернула йому свободу. Замість нього призначили протестанта-фанатика Ейміеса Політа. Тепер Марія Стюарт справді вперше може говорити про “*servitude*”, рабство, в якому опинилася, бо замість приязного охоронця в її дім завели безжального тюремника.

Ейміес Політ, пуританин із найтвердішого дерева, один із тих праведників і суперправедників, яких вимагає Біблія, але не любить Господь, анітрохи не приховує наміру зробити життя Марії Стюарт важким і безрадісним. Цілком усвідомлено, ба навіть із радісною гордістю він бере на себе обов’язок нещадно позбавляти її всіх пільг. «Я ніколи не проситиму про поблажливість, — пише він Єлизаветі, — коли вона завдяки якомусь зрадливому або хитрому заходові уникне моїх рук, це може статися тільки внаслідок мого грубого недбальства». З холодною і ясною послідовністю людини обов’язку Політ вважає нагляд за Марією Стюарт та її знешкодження за своє довірене йому волею Господа життєве завдання. Відтоді в тому суворому чоловікові немає ніякого іншого честолюбства, крім прагнення взірцево виконувати обов’язок тюремника, жодна спокуса не здатна призвести цього Катона до падіння, але й жоден порух добра, жодна хвиля теплоти ніколи ані на мить не ослабить його заціпенілого холодного ставлення. Для нього та хвора і втомлена жінка — не володарка, чиє нещастя вимагає поваги, а тільки один із ворогів його королеви, якого треба знешкодити як антихриста істинної віри. Оскільки Марія Стюарт підпадає на силі й через хворі ревматичні ноги ледве здатна ходити, він цинічно пише, що це «перевага для вартових, яким не треба дуже переживати, що вона може втекти від них». Пункт за пунктом, зі злобною радістю з приводу своїх зусиль, він виконує обов’язок тюремника і, немов службовець, щовечора охайно записує в журнал свої спостереження. Якщо світова історія знала жорстокіших, схильніших до насильства, лихіших, несправедливіших тюремників, ніж цей архіправедник, то навряд чи знала коли-небудь бодай одного, щоб такою великою мірою перетворював свій обов’язок у службову насолоду. Спершу були нещадно зруйновані підпільні канали, які ще досі пов’язували Марію Стюарт із зовнішнім світом. П’ятдесят солдатів день і ніч стерегли всі підходи до замку; прислу-

гу, яка досі могла безперешкодно ходити на прогулянки в сусідні села й передавати усні та письмові повідомлення, теж позбавили свободи пересувань. Тільки після отриманого дозволу, в супроводі солдата, хто-небудь із прислуги міг покинути замок, роздачу милостині бідним у навколишніх селах, яку регулярно провадила сама Марія Стюарт, припинили; прозірливий Політ цілком слушно добачив у цих побожних витратах спосіб спонукати злидарів сприяти нелегальному листуванню. Тепер суворі заходи йдуть один за одним. Білизну, книжки, будь-які пересилання переривали так, як сьогодні на митницях, завдяки щоразу пильнішому контролю всяке листування придушили. Бездіяльно сидять тепер Но і Керл, обидва секретарі Марії Стюарт, у її кімнаті. Вже немає листів, щоб розшифрувати, і немає листів, щоб писати; ані з Лондона, ані з Шотландії, ані з Рима, ані з Мадрида не просочується жодна звістка, жодна крапля надії до Марії Стюарт, що почувається покинутою. А невдовзі Політ забрав у неї останню особисту радість: її шістнадцятеро коней повинні лишитися в Шеффільді, минулося вже улюблене полювання і прогулянки верхи. Останнього року життєвий простір Марії Стюарт став вузесеньким, з Еймієсом Політом ув'язнення Марії Стюарт дедалі більше скидається — похмура передчуття — на справжню тюрму, на домовину.

Задля честі Єлизавети було б бажано обрати якогось лагіднішого тюремника для її сестри-королеви. Але ми змушені з прикрістю визнати, що задля її безпеки годі було б знайти надійнішого, ніж цей холодний кальвініст. Політ вірцево виконує доручений йому обов'язок ізолювати Марію Стюарт від світу. За кілька місяців вона вже герметично, немов під скляним ковпаком, відгороджена від світу, жоден лист, жодне слово не проникає в її тюремну камеру. Єлизавета має всі підстави заспокоїтися і бути задоволеною своїм підлеглим, і справді, вона зі словами захвату дякує Еймієсу Політу за його неоціненну службу. «Якби Ви знали, мій любий Еймієсе, з якою вдячністю і визнанням я вітаю Вас за Ваші бездоганні зусилля та несхибні дії, за Ваші розумні накази та впевнені заходи під час виконання такого небезпечного і важкого завдання! Тож нехай Ваш клопіт буде легшим, а серце — веселішим».

Але дивна річ, передусім міністри Єлизавети, Сесіл і Волсінгем, засвідчують невелику вдячність тому “*precise fellow*”, надто вже ретельному Еймієсу Політу. Адже повна ізоляція ув’язненої, хоч як парадоксально, суперечить їхнім потаємним бажанням. Їм аж ніяк не підходить, що в Марії Стюарт відібрано всяку нагоду змовлятися, що Політ, змусивши її жити взаперті, береже її від власної необачності, навпаки, Сесіл і Волсінгем хотіли б мати аж ніяк не невинну Марію Стюарт, а винну. Вони хочуть, щоб Марія Стюарт, у якій добачають вічну причину всього неспокою та змов у Англії, конспірувала й далі і зрештою заплуталася в убивчій мережі. Вони хочуть “*the matter to the end*”, покласти край, хочуть суду над Марією Стюарт, її засудження, її страти. Простого ув’язнення їм не досить. Для них немає жодних інших гарантій, крім остаточного знищення шотландської королеви, і, досягаючи цієї мети, вони, щоб навмисне втягти її в якусь змову, теж змушені докладати не менших зусиль, ніж доклав Еймієс Політ, уживши суворих засобів, щоб відгородити її від будь-якої участі у змовах. Натомість для цієї мети потрібна якась змова проти Єлизавети і безперечна, доведена співучасть Марії Стюарт у тій змові.

Ця змова проти життя Єлизавети, власне, вже є. Адже вона, можна було б сказати, має сталий характер. Філіп II на континенті створив справжнє антианглійське бюро змовників, у Парижі сидить Морган, довірена людина і таємний агент Марії Стюарт, і, оплачений іспанськими грішми, ненастанно організовує небезпечні інтриги проти Англії та Єлизавети. Там постійно вербують молодиків, через іспанського і французького послів налагоджують таємне порозуміння між невдоволеними дворянами-католиками в Англії і державними канцеляріями Контрреформації. Тільки одного не знає Морган, а саме: Волсінгем, один із найздібніших і найбезцеремонніших міністрів поліції всіх часів, заслав йому в канцелярію під маскою ревного католика свого шпигуна, тож саме той посланець, якого Морган вважає за найнадійнішого, насправді вже куплений і оплачений грошима Волсінгема. Про все, що роблять для Марії Стюарт, одразу повідомляють в Англію ще до того, як план доходить до виконання, тож і наприкінці 1585 року англійський уряд знає, — на ешафоті

ще не висохла кров останніх змовників, — що вже знову готують новий замах на життя Єлизавети. Волсінгем знає кожне ім'я, всіх дворян-католиків в Англії, яких Морган завербував і схилив до думки утвердити на троні Марію Стюарт. Волсінгему досить тільки схопити, щоб із допомогою дуби та інших знарядь тортур вчасно викрити змову.

Але методи цього витонченого міністра поліції набагато далекоглядніші та підступніші. Звичайно, він міг би тепер одним ударом розчавити змовників. Але четвертування кількох дворян або авантюристів не має для нього ніякого політичного значення. Навіщо відтинати п'ять або шість голів гідри цих вічних змов, якщо за ніч знову виростуть нові? *Carthaginem esse delendam*, Карфаген треба зруйнувати, — ось девіз Сесіла і Волсінгема, треба покласти край самій Марії Стюарт, і для цього потрібна як привід не якась безневинна дія, а широка і розгалужена, підтверджена доказами злочинна діяльність на користь ув'язненої. Отже, замість у зародку задушити так звану змову Бебінгтона, Волсінгем докладає всіх зусиль, щоб навмисне поширити її: сприяє їй зичливістю, підживлює грішми, допомагає позірним недбальством. Тільки завдяки його мистецтву провокатора дилетантська змова кількох провінційних дворян проти Єлизавети малопомалу стала відомою змовою Волсінгема для знищення Марії Стюарт.

Для законного вбивства Марії Стюарт із допомогою парламентських статей потрібні три етапи. Спершу треба довести змовників до планування замаху на Єлизавету, і той план мають підтверджувати докази. По-друге, їх треба спонукати, щоб вони виразно повідомили про свій намір Марію Стюарт. А по-третє, — і це найважче, — Марію Стюарт треба приманити, щоб вона виразно й письмово висловила згоду з планом убивства. Навіщо вбивати невинну без ясно сформульованого приводу? Це було б прикрим для честі Єлизавети перед світом. Краще навмисне зробити її винною, краще підступно тицьнути їй у руки кинджал, яким вона сама себе вб'є.

Ця змова англійської державної поліції проти Марії Стюарт починається з ганьби: ув'язненій раптом дали деякі пільги. Волсінгему, здається, було неважко переконати побожного пуританина Еймїеса Політа, що краще втягнути Марію

Стюарт у змову замість відгороджувати від усіх спокус. Адже Політ раптом змінив свою тактику, дотримуючись планів генерального штабу англійської державної поліції: одного дня доти неблаганний з'являється перед Марією Стюарт і люб'язно повідомляє, що планують її переїзд із Татбері до Чартлі. Марія Стюарт, цілком нездатна прозирнути махінації ворогів, не може приховати своєї щирої радості. Татбері — похмура споруда, більше подібна до в'язниці, ніж до замку, натомість Чартлі стоїть не тільки в гарнішому та вільнішому місці, а й поблизу — на цю думку в Марії Стюарт радісно закалатало серце — від садиб кількох католицьких родин, які приязні з нею і від яких можна сподіватися допомоги. Там вона знову зможе нарешті полювати та їздити верхи, там, мабуть, навіть отримуватиме звістки від родичів і друзів за морями і завдяки сміливості та хитрощам здобуде те, що тільки й має значення для неї: свободу.

І дивіться: одного ранку Марія Стюарт не може вийти з дива. Вона не наважується вірити власним очам. Немов чарам, страхітливий проклин Еймієса Політа вже розбито. До Марії Стюарт дійшов лист, таємний шифрований лист, перший за тижні та місяці ізоляції. Ох, які вправні її друзі, обачні й розумні, знайшовши нарешті спосіб ошукати неблаганного сторожа Еймієса Політа. Яка несподівана ласка: вона вже не відрубана від світу, може відчувати дружбу, цікавість, співучасть, знову може дізнаватися про всі плани та готування, які відбуваються задля її визволення! А втім, таємничий інстинкт спонукає Марію Стюарт бути обережною, вона відповідає на лист свого агента Моргана з наполегливою засторогою: «Добре стережіться вплутуватись у справи, які можуть обтяжити Вас і посилити підозри, які тут існують щодо Вас». Але невдовзі недовіра Марії Стюарт розвіялася, тільки-но вона дізналась, який геніальний спосіб дібрали її друзі, — насправді вбивці, — щоб безперешкодно передавати листи. Щотижня з недалекої броварні привозили бочку пива для слуг королеви, і, як здається, її друзям пощастило намовити візника, щоб він завжди віз у повній бочці закорковану дерев'яну пляшку, а в тому порожнистому шматку дерева містилися таємні листи до королеви. Тепер обмін листами відбувається бездоганно і регулярно, немов завдяки справжній пошті. Той

чесний чоловік — “*the honest man*”, як називають його в повідомленнях — везе пиво з неоціненною пляшкою всередині в замок, наглядач винного погребу Марії Стюарт виловлює в погребі пляшку, а потім кладе її, вже з новою поштою, в порожену бочку. Бравий візник не має на що нарікати, бо ця поштомна передача дає йому подвійну вигоду. З одного боку, його щедро винагороджують закордонні друзі Марії Стюарт, а з другого — економ платить йому за пиво вдвічі вищу ціну.

Але про одне не здогадується Марія Стюарт, а саме: той чесний візник заробляє на своєму темному гешефті ще й утретє. Адже йому платить ще й англійська державна поліція, і, звичайно, Еймієс Політ знає про те листування. Не друзі Марії Стюарт вигадали ту пивну пошту, а Гіфорд, шпигун Волсінгема, Морган і французький посол дали його Марії Стюарт як гідного довіри чоловіка, тож завдяки цьому — незмірна перевага для міністра поліції — все таємне листування Марії Стюарт завжди перебуває під контролем її політичних ворогів. Кожен лист Марії Стюарт і до неї шпигун Гіфорд, що його Морган вважає за свого найнадійнішого чоловіка, перехоплює ще до того, як він потрапить у пивну бочку і вийде з неї, Томас Феліпс, секретар Волсінгема, одразу розшифровує його, копіює, і ці копії з чорнилом, яке ще не висохло, везуть до Лондона. Лише потім листи бездоганно швидко доставляють Марії Стюарт або французькому послу, щоб в ошуканих ані на мить не могла з’явитися підозра і вони безтурботно листувалися й далі.

Моторошна ситуація. Обидві сторони радіють, що ошукують одна одну. Марія Стюарт відітхнула. Нарешті вона переграла холодного й неприступного пуританина Політа, що перевіряє кожен предмет білизни, розрізає кожну підощву, опікає її і тримає ув’язнену, мов злочинницю. Якби він міг здогадатися, тихо сміється Марія Стюарт на самоті, що вона, незважаючи на всіх солдатів, ізоляцію та мудрування, щотижня отримує з Парижа, Мадрида і Рима важливі повідомлення, що її агенти сміливо працюють і вже підготували для неї війська, флоти й кинджали! Інколи радість у її очах промовляє надто вже необережно, надто виразно, тож Еймієс Політ глузливо відзначає, що в неї дедалі кращає само-

почуття і здоров'я, відколи вона живить душу тією отрутою надії. Натомість для свого сухого сміху на холодних вустах він має набагато вагоміші підстави, дивлячись, як щотижня чесний візник привозить бочку свіжого пива, злостиво спостерігаючи, як заклопотаний економ Марії Стюарт щоразу похапцем скочує бочку в темний погріб, і там, поодаль від чужих очей, виловлює неоціненні листи. Бо те, що тепер читатиме Марія Стюарт, давно вже прочитала першою англійська поліція, в Лондоні у своїх державних фотелях сидять Сесіл та Волсінгем і мають перед собою слово до слова все таємне листування Марії Стюарт. Вони бачать, що Марія Стюарт пропонує корону Шотландії і своє право на корону Англії іспанському королю Філіпу II, якщо він захоче допомогти їй здобути свободу; такий лист, посміхаються вони, коли-небудь може знадобитися, щоб заспокоїти Якова VI, коли за його матір візьмуться надто суворо. Вони читають, що Марія Стюарт, пишучи в Париж нетерплячим почерком, ненастанно вимагає інтервенції іспанських військ для свого визволення. Хай там як, це теж може придатися на судовому процесі. Але найважливішого, найістотнішого, на що вони сподіваються і що потрібне для суду, поки що, на жаль, у цих листах немає, а саме: схвалення з боку Марії Стюарт якогось плану вбивства Єлизавети. Згідно з текстом закону Марія Стюарт ще не стала винною, ще досі бракує, щоб можна було запустити судову машину вбивства, єдиного крихітного гвинтика, "consent", виразної згоди Марії Стюарт з убивством Єлизавети. Щоб закрити той останній необхідний гвинтик, тепер рішуче береться до роботи Волсінгем, цей небезпечний майстер свого ремесла. Отак починається найнеймовірніша, проте документально засвідчена підступність у світовій історії: шпигунський трюк Волсінгема з заманюванням, щоб Марія Стюарт стала співучасником злочину, який сфабрикував він сам: так звана змова Бебінгтона, що насправді була змовою Волсінгема.

План Волсінгема слід назвати майстерним, і за доказ тут править його успіх. Але мерзенним, і то таким, що навіть сьогодні, через сотні років, душа аж здригається від огиди, він став через те, що Волсінгем використав для свого ошу-

канства якраз найчистішу силу людства: довірливість юної романтичної натури. Ентоні Бебінгтон, обраний у Лондоні як інструмент, щоб довести Марію Стюарт до згуби, вимагає в ставленні до себе співчуття й зачудування, бо запропонував своє життя і честь із найшляхетніших мотивів. Дрібний дворянин із доброї родини, заможний і одружений, цей замріяний чоловік щасливо жив із дружиною і однією дитиною в своєму маєтку Лічфілд близесенько від Чартлі, і тепер ми нараз розуміємо, чому Волсінгем обрав саме Чартлі для перебування Марії Стюарт. Шпигун давно повідомляв йому, що Бебінгтон — переконаний католик, ладний піти на жертву прихильник Марії Стюарт і вже не раз допомагав їй таємно пересилати листи: шляхетна молодь завжди має привілей щиро зворушуватися трагічною долею. Такий безневинний ідеаліст із властивою йому чистою дурістю може в тисячу разів краще прислужитися Волсінгему, ніж який-небудь найманий шпигун, бо королева швидше довірятиме йому. Вона знає: жодне прагнення наживи не приваблює цього чесного, можливо, трохи затуманеного шляхтича до його лицарської служби, і ще менше — особиста прихильність. Версія, мовляв, він уже раніше, коли був пажем у домі Шрузбері, особисто познайомився з Марією Стюарт і закохався в неї, — певне, романтична вигадка; мабуть, він ніколи не бачив Марії Стюарт і служить тільки задля насолоди служити, завдяки вірі в католицьку церкву, завдяки мрійній радості від небезпечних пригод жінки, в якій бачить законну королеву Англії. Невимушений, необережний, балакучий, як і всі молоді палкі люди, він обстоює серед своїх друзів справу королеви, кілька молодих дворян-католиків приєднуються до нього. Дивні постаті збираються в його колі для жвавих розмов: фанатичний священник на ймення Беллерд, такий собі Севідж, сміливий відчайдух, і кілька невинних та дурних молодих дворян, які начиталися Плутарха і туманно мріють про героїчні вчинки. Але невдовзі в союзі чесних з'являються деякі чоловіки, які набагато рішучіші і в думках, і в діях, ніж Бебінгтон і його друзі, передусім той Гіфорд, якого згодом Єлизавета винагородить за службу річною пенсією в сто фунтів стерлінгів. Їм видається не досить просто врятувати ув'язнену королеву. З дивовижним запалом вони наполягають на не-

зрівнянню небезпечнішому вчинку: вбивстві Єлизавети, усунуванні «узурпаторки».

Річ зрозуміла, ті відважні й надто вже рішучі люди — не хто інші, як найняті поліційні шпигуни Волсінгема, що підсунув безсоромних поліцаїв у таємний союз молодих ідеалістів не тільки на те, щоб вчасно дізнаватися про всі їхні плани, а передусім на те, щоб штовхнути мрійника Бебінгтона далі, ніж він, власне, хоче. Адже той Бебінгтон (документи не лишають у цьому жодного сумніву) попервах планував із друзями не що інше, як рішучим наїздом під час полювання або з якоїсь іншої нагоди визволити Марію Стюарт з ув'язнення; такий аморальний учинок, як убивство, аж ніяк не відповідав його політично екзальтованій, але наскрізь гуманній натурі.

Але просте викрадення Марії Стюарт — не те, чого потребує Волсінгем для своєї мети, бо ж не забезпечує йому бажаних підстав для обвинувачення відповідно до змісту закону. Йому потрібно більше, для своїх темних цілей він потребує справжньої змови про вбивство. Він спонукає своїх мерзенних агентів-провокаторів наполягати й наполягати, аж поки нарешті Бебінгтон і його друзі справді починають розглядати потрібний Волсінгему замах на Єлизавету. 12 травня іспанський посол, що перебував у постійному зв'язку зі змовниками, повідомляє королю Філіпу II про радісний факт, що четверо дворян-католиків високого роду, які мають доступ до палацу Єлизавети, склали перед вівтарем присягу прибрати її з дороги отрутою або кинджалом. Ми бачимо: агенти-провокатори добре попрацювали. Нарешті зародилася інсценізована з наказу Волсінгема змова про вбивство.

Але на цьому виконано тільки першу частину завдання, яке поставив перед собою Волсінгем. Пастку закріпили тільки на одному краї, тепер треба зачепити ще й другий край. Змову про вбивство Марії Стюарт успішно сконструйовано, тепер починається тяжка праця: втягнути в неї Марію Стюарт і видобути “*consent*” ув'язненої, яка ні про що не здогадується. Волсінгем знов удається до шпигунської приманки. Він посилає своїх людей в осередок католицької конспірації, в Париж до Моргана, головного агента Філіпа II і Марії Стюарт,

щоб ті там поскаржилися, що Бєбінгтон і його люди надто прохолодно беруться до справи. Вони, власне, не дуже хочуть братися до вбивства, вагаються і зволікають. В інтересах святої справи вкрай необхідно підбадьорити тих нерішучих і млявих, а цього можна досягти тільки завдяки словам Марії Стюарт, що спонукає їх. Якби Бєбінгтон знав, що його шанована королева схвалює вбивство, то, безперечно, одразу взявся б до дій. Отже, для успіху великої справи, переконують шпигуни Моргана, необхідно, щоб він переконав Марію Стюарт написати Бєбінгтонові кілька слів, які б надихнули до дій.

Морган вагається. Він, здається, однієї ясної миті немов прозирнув гру Волсінгема. Проте шпигуни-приманки тиснуть і тиснуть, ідеться лише про кілька формальних рядків. Морган зрештою поступається, але, щоб застерегтися від будь-якої необережності, пише для Марії Стюарт проект листа Бєбінгтонові. А королева, безумовно довіряючи своєму агентові, слово в слово копіює той лист.

Тепер уже успішно для Волсінгема налагодився бажаний зв'язок між Марією Стюарт і змовою. Попервах ще дотримуються Морганової обережності, бо той перший лист Марії Стюарт до свого помічника, незважаючи на всю теплоту, ні до чого не зобов'язує і безневинний. Але Волсінгемові потрібна необережність, виразні признання і неприхована "*consent*" із запланованим замахом. За його дорученням поліційні агенти тепер знову звертаються до другого крила. Гіфорд тисне на нещасного Бєбінгтона: тепер, коли королева так великодушно виявила йому довіру, його безумовний обов'язок — із не меншою довірою втаємничити її в свої наміри. Адже такий небезпечний захід, як замах на Єлизавету, не можна здійснювати без згоди Марії Стюарт: навіщо мати завдяки сміливому візникові такий безпечний шлях, як не для змоги, щоб безперешкодно узгоджувати з нею всі подробиці й дослухатися до її вказівок? Бєбінгтон, несвітінний дурень, більш відважний, ніж розважливий, незграбно падає в пастку. Він посилає довгого листа своїй *très chère souveraine*, дорогій королеві, в якому до найменшої подробиці розкриває підготовані плани. Чом би не звеселити бідолашну жінку? Чом би не сказати їй наперед, що година визволення вже близько? Отже, бідолашний

дурень простодушно, немов його звістку до Марії Стюарт мав нести янгол невидимими шляхами, і анітрохи не здогадуєчись, що шпигуни та агенти вбивче чагують на кожне його слово, пояснив у довгому посланні бойові плани змовників. Розповів, що він сам разом із десятима шляхтичами і сотнею помічників визволить її, здійснивши сміливий наїзд на Чартлі, а водночас шестеро дворян у Лондоні, всі — його добрі й надійні друзі, віддані католицькій справі, усунуть «узурпаторку». Вогненна рішучість, повне усвідомлення власної небезпеки аж палають у цьому нерозумно відвертому листі, який справді можна читати тільки з хвилюванням. Були б потрібні холодне серце, вбога твереза душа, щоб із боягузливої обережності лишити таке признание лицарської готовності без відповіді та заохочення.

Саме на полум'яність серця, на вже не раз доведену небережність Марії Стюарт і розраховує Волсінгем. Якщо вона схвалить Бебінгтонове повідомлення про смерть, тоді він коло мети. Тоді Марія Стюарт позбавить їх клопоту знайти спосіб потай убити її. Тоді вона сама вдягне собі зашморг на шию.

Згубного листа надіслано. Шпигун Гіфорд одразу передав його до державної канцелярії, там його ретельно розшифрували і скопіювали. Зовні непошкоджений, цей лист переслали в бочці з пивом жінці, яка ні про що й не здогадувалася. 10 липня Марія Стюарт тримає його в руках, а двоє людей у Лондоні не менш схвилювано чекають, чи відповідь вона і як саме. Це Сесіл і Волсінгем, винахідники й керівники цієї підступної і вбивчої змови. Настала мить найвищої напруги, тремкі секунди, коли риба вже торкається наживки: чи схопить вона її? Жорстока мить, але все-таки: що кому до вподоби, можна бути в захваті від політичних методів Сесіла і Волсінгема, а можна відчувати до них огиду. Адже, хоч який мерзенний засіб, яким скористався Сесіл для знищення Марії Стюарт, цей державний діяч завжди служить ідеї; для нього усунування заклятого ворога протестантизму — нагальна державно-політична необхідність. А від Волсінгема, міністра поліції, важко вимагати, щоб він зрікся шпигунства й послуговувався тільки моральними методами.

А Єлизавета? Чи знає вона, що загалом у своєму житті під час кожної дії боязливо поглядала на потомків, що тут за лаштунками збудували вбивчу машину, підступнішу й небезпечнішу за будь-який ешафот? Її державні радники вдалися до тих огидних дій із її відома та її волі? Яку роль — слід поставити це запитання — відіграла королева Англії в цій жалюгідній змові проти своєї суперниці?

Відповісти неважко: подвійну роль. Щоправда, ми маємо безперечні свідчення, що Єлизавета знала про всі махінації Волсінгема, що вона від початку до кінця хід за ходом, деталь за деталлю терпіла і схвалювала шпигунські заходи приманювання, до яких удавалися Сесіл та Волсінгем, і, можливо, навіть радісно сприяла їм, тож історія ніколи не звільнить її від провини, що вона приглядалася, як довірену їй ув'язнену підступно заманують до згуби, а то й допомагала при цьому. І все-таки — це треба повторювати завжди — Єлизавета не була б Єлизаветою, якби діяла однозначно. Здатна до будь-якої брехні, всякого прикидання, будь-якого ошуканства, ця найдивовижніша з-поміж усіх жінок аж ніяк не була позбавлена сумління й ніколи не була однозначно аморальною і невеликодушною. У вирішальні миті певна великодушність серця завжди брала гору над насильством. Цього разу ми теж відчуваємо певну незатишність, що треба здобувати вигоду з таких мерзенних дій. Адже, поки слуги заманують жертву в пастку, Єлизавета раптом здійснює несподіваний поворот на користь Марії Стюарт, що опинилася під загрозою. Єлизавета викликала французького посла, який передавав усе листування Марії Стюарт до Чартлі й від Чартлі, не здогадуючись, що він при цьому ще й править за посланця купленим креатурам Волсінгема. «Пане амбасадоре, — каже Єлизавета йому коротко й виразно, — ви дуже часто спілкуєтесь із королевою Шотландії. Але, повірте мені, я знаю все, що відбувається в моєму королівстві. Я сама була в'язнем за доби, коли моя сестра правила як королева, і достеменно знаю, які вигадливі шляхи знаходять ув'язнені, щоб прихилити слуг і провадити таємне листування». Цими словами Єлизавета заспокоїла своє сумління. Вона ясно і недвозначно застерегла французького посла, а отже, й Марію Стюарт. Єлизавета сказала стільки, скільки могла, не зрадивши своїх людей.

Якщо Марія Стюарт тепер не вгамується, Єлизавета все-таки може вмити свої руки в невинності й гордо заявляти: останньої миті я таки застерегла її.

Але й Марія Стюарт не була б Марією Стюарт, якби дослухалася до засторог та відмовлянь, якби бодай коли-небудь діяла обережно й розважливо. Щоправда, лист Бєбінгтона вона схвалила спершу тільки одним рядком, що, як повідомив прикро розчарований Сєсілів ємісар, ще не містить *“her very heart”*, її внутрішнього ставлення, до плану вбивства. Марія Стюарт зволікає, вагається, чи треба довіряти, і навіть її секретар Но наполегливо відраджує давати писане слово в такій компрометувальній справі. Але план надто привабливий, поклик надто вже сповнений обіцянок, щоб Марія Стюарт могла чинити опір своїй згубній пристрасті до дипломатичної крутні та інтриг. *“Elle s’est laissée aller à l’accepter”*, «Вона дозволила собі погодитися», — зауважив Но з очевидним неспокоєм. Марія Стюарт на три дні замикається в кімнаті зі своїми таємними секретарями Но та Керлом і докладно, пункт за пунктом відповідає на окремі пропозиції. 17 липня, через кілька днів, як прийшов лист Бєбінгтона, її відповідь відіслали звичайним способом у півній бочці.

Але цього разу прикрому листу не довелося їздити далеко. Його не повезли до Лондона, де таємне листування Марії Стюарт загалом завжди розшифровували в державній канцелярії. Адже, сповнені нетерплячки раніше дізнатися про результат, Сєсіл і Волсінгем послали секретаря Фєліпса, що розшифровував листи, безпосередньо в Чартлі, щоб він зчитав відповідь, так би мовити, ще з мокрого аркуша. Дивній випадковості заманулося, що під час від’їзду воза Марія Стюарт побачила того посланця смерті. Чужа людина привернула її увагу. Але, оскільки той дзюбятий гидкий чоловік (вона описала його обличчя в одному з листів) привітав її, посміхнувшись, — він не міг стримати зловтіхи, — Марія Стюарт, затуманена надією, подумала, що це посланець її друзів, який приїхав оглянути місцевість напередодні запланованого визволення. Але Фєліпс мав розвідати набагато небезпечніші речі. Тільки-но доставши лист із бочки, він пожадливо заходився розшифровувати його. Здобич піймано, тепер треба якнайшвидше випустити тель-

бухи. Секретар швидко розшифровує рядок за рядком. Спершу йдуть лише загальні слова. Марія Стюарт дякує Бемінгтоніві й подає три різні пропозиції з приводу наїзду, який має силою визволити її з Чартлі. Це цікаве для шпигуна, але не найважливіше, не вирішальне. А потім серце Феліпса аж сіпнулось від лихої радості: нарешті він натрапив на місце, де чорним по білому написано про “consent” Марії Стюарт з убивством Єлизавети, саме цю згоду вже не один місяць прагнув отримати і виманював Волсінгем. Адже на повідомлення Бемінгтона, що шестеро дворян мають убити Єлизавету в її палаці, Марія Стюарт відповідає незворушно й по-діловому і додає вказівку: «Тоді справді треба послати тих шістьох людей на завдання і дати настанову, щоб після виконання задуму мене одразу вивезли звідси... перше ніж моя сторожа дізнається про те». Більшого й не треба. Цими словами Марія Стюарт виказала “*her very heart*”, схвалила план убивства, тепер нарешті поліційна змова Волсінгема скінчилася вдалим результатом. Бажаючи успіху, тиснуть одні одним брудні, а невдовзі ще й заплямовані кров’ю руки давальники й виконавці доручень, господарі і слуги. «Тепер Ви маєте досить її паперів», — пише, тріумфуючи Феліпс, креатура Волсінгема, своєму панові. Та й Еймієс Політ, здогадуючись, що невдовзі внаслідок страти жертви він утратить посаду тюремника, виповнюється просто-таки побожного хвилювання: «Господь благословив мої зусилля, — пише він, — і я радію, що він винагородив отак мою вірну службу».

Тепер, коли райська пташка потрапила в тенета, Волсінгему, власне, вже не треба довго зволікати. Його план виявився успішним, нище завдання виконано, але він тепер такий упевнений у своїй справі, що може дозволити собі похмуру насолоду погратися ще кілька днів із жертвою. Він дозволяє безперешкодно відправити Бемінгтоніві (давно вже скопійований) лист Марії Стюарт; не зашкодить, думає Волсінгем, якщо він ще раз відповість і цим збільшить на ще один документ досє звинувачення. Але Бемінгтон за якоюсь ознакою тим часом, певне, дізнався, що чиєсь лихе око прозирнуло його таємницю. Раптом безглуздий страх опанував відважного чоловіка, бо навіть найсміливіший відчуває, як здригаються його нерви, коли на нього має напасти невидима, невідчутна сила.

Бєбінгтон, наче зацькований пацюк, заметався в різні боки. Сїдає на коня і подається в ліси та луки, щоб утекти. Потім раптом повертається до Лондона і йде — мить Достоєвського — саме до того чоловіка, що грається його долею, до Волсінгема, то була незбагненна і все-таки збагненна втеча людини, яка схибнулася розумом, до свого найнебезпечнішого ворога. Бєбінгтон вочевидь прагне дізнатися у Волсінгема, чи той має щодо нього якісь підозри. Але міністр поліції, холодний і незворушний, не виказує себе і дає йому спокійно піти: краще нехай той дурень своєю необережністю дасть ще один доказ. Проте Бєбінгтон уже відчуває руку в пїтьмі. Він швидко пише листа одному другові, в якому, щоб надати собі сміливості, добирає справді героїчних, справді римських слів. «Приготували вогненну пїч, у якій має пройти випробування наша віра». Водночас Бєбінгтон заспокоює останнім словом Марію Стюарт, пишучи, що вона може довіряти йому. Але Волсінгем має вже досить доказового матеріалу і завдає удар. Арештували одного змовника, і Бєбінгтон, тільки-но до нього дійшла звістка, знає, що все втрачене. Він пропонує ще останню відчайдушну дію своєму товаришеві Севіджу: помчати просто в палац і вбити Єлизавету. Але вже запізно, нишпорки Волсінгема вже ходять за ними, і тільки завдяки зухвалій рішучості їм обом щастить утекти саме тоді, коли їх уже мали арештувати. Але куди? Всі шляхи перекрито, всі гавані попереджено, а вони не мають ані харчів, ані грошей. Десять днів друзі ховаються в лісі Сент-Джонс, що тоді був поблизу від Лондона, а сьогодні опинився в самому його центрі, десять днів жаху, безвихідного страху. Але голод нещадно душить їх, зрештою нужда загнала їх у дім одного приятеля, де вони поїли і прийняли останнє причастя; там їх арештували і в кайданах провели по місту. Ці сміливі, молоді, довірливі люди чекали тортур і вироку у в'язниці в Тауєрі, а над їхніми головами тріумфально бамкали лондонські дзвони. Народ радісними багаттями і врочистими процесіями святкував порятунок Єлизавети, ліквідацію змови і загибель Марії Стюарт.

Тим часом ув'язнена, ні про що не здогадуючись, переживає в замку Чартлі години радісного хвилювання, якого не знала вже багато років. Усі її нерви напружені. Щогодини

можуть надїхати вершники з повідомленням, що той “*desseing effectue*”, «задум реалізовано», сьогодні, завтра, післязавтра її, ув'язнену, можуть перевезти в Лондон у королівський замок, Марія Стюарт уже мріє, як аристократія і міщани, святково повбирані, чекають її коло міської брами, як радісно гучать дзвони. (Вона, безталанна, не знає, що дзвони справді вже задвигтіли і бамкають на дзвіницях і вежах, святкуючи порятунок Єлизавети.) Ще день, ще два, і все скінчиться, Англія і Шотландія будуть об'єднані під її королівською короною, католицькій вірі знову повернуть увесь світ.

Жоден лікар не має такого цілющого засобу для змученого тіла, для виснаженої душі, як надія. Відколи Марія Стюарт, завжди легковірна і сповнена довіри, марить, що вона так близько до свого тріумфу, в ній відбувається цілковита зміна. Її раптом опанувала нова свіжість, своєрідна молодість, і жінка, яка в останні роки знай страждала від виснаження, яка навряд чи могла півгодини ходити, не відчувши біль у боці, не нарікаючи на втому і ревматизм, вискакує тепер на коня. Її сама здивувавшись приголомшливому оновленню, вона пише (коли над змовниками вже замахнулися косою) своєму «доброму Моргану»: «Я дякую Господу, що він не довів мене до крайньої немочі і я ще можу стріляти з арбалета, щоб убити оленя, і мчати на коні за собаками».

Тому 8 серпня Марія Стюарт сприймає як приємну несподіванку запрошення загалом дуже неприязного Еймієса Політа — ох, дурний пуританин не здогадується, думає вона, як швидко скінчиться його тюремний нагляд — поїхати на лови до сусіднього замку Тіксол. Зібрали чималу кавалькаду: на коней сіли гофмаршал, обидва секретарі, лікар, і навіть Еймієс Політ, цього дня надто вже люб'язний і приязний, приєднався з кількома своїми солдатами до веселої виправи. Чудовий ранок, променистий і теплий, соковита зелень на луках. Марія Стюарт із силою підстрожує коня, щоб сильніше, щасливіше відчути життя, свободу в поривному русі зі свистом вітру у вухах. Уже багато тижнів, багато місяців не почувалася вона такою молодою, ніколи в ті похмурі роки не була вона така весела і свіжа, як цього пишного ранку. Все видається їй гарним, видається легким: той, кому надія окрилює серце, відчувається благословенним.

Перед брамою Тіксол-парку чвал уповільнюється, коні переходять на легенький клус. Серце Марії Стюарт раптом аж загуло. Перед брамою замку стоїть цілий загін вершників. Може, це нарешті, — о щасливий ранок! — Бебінгтон і його товариші? Невже він так завчасно виконав таємну обіцянку листа? Але дивна річ: лише один вершник відокремився від гурту і повільно та на диво врочисто під'їздить до них клусом, потім скидає капелюха і вклоняється, це сер Томас Джордж. А наступної миті Марія Стюарт відчула, як її серце, яке щойно так радісно калатало, зупинилося. Адже сер Томас Джордж повідомив її короткими словами, що змову Бебінгтона викрито і він має доручення арештувати її обох секретарів.

Марії Стюарт забракло мови. Кожне «так», кожне «ні», кожне запитання, кожна скарга могли б виказати її. Вона ще, можливо, не здогадується про весь масштаб небезпеки, але невдовзі, мабуть, її опанувала жорстока підозра, коли вона помітила, що Еймієс Політ не вживає ніяких заходів, щоб повернутися з нею в Чартлі. Тільки тепер вона збагнула сенс запрошення на полювання: її хотіли виманити з дому, щоб безперешкодно обшукати її кімнати. Безперечно, тепер переріють і переглянуть усі папери, захоплять усю дипломатичну канцелярію, яку вона так відкрито вела з суверенним чуттям безпеки, наче й далі була володарка, а не в'язень у чужій країні. Але Марії Стюарт дали досить і аж задосить часу, щоб подумати про всі свої помилки та недогляди, бо її утримують у Тіксолі сімнадцять днів, не даючи змоги написати або отримати бодай один рядок. Вона знає, що всі її таємниці тепер уже відомі, всі надії знищені. Марія Стюарт знову опустила на щабель нижче, вона вже не ув'язнена, а обвинувачена.

Марія Стюарт, повертаючись у Чартлі через сімнадцять днів, уже інша. Тепер не веселим чвалом із дротиком у руці серед надійних друзів виїздить вона з брами, а повільно й безмовно, серед численної охорони і ворогів, це втомлена, розчарована, постаріла жінка, яка знає, що вже ні на що не можна сподіватися. Тож чи справді вона здивувалася, побачивши, що всі її скрині та шафи зламані, всі папери та листи, які вона зберігала, конфісковано? Чи здивувалася вона, коли кілька

вірних людей із прислуги привітали її сльозами і розпачливими поглядами? Ні, тепер вона знає, що все минуло, все скінчилося. А втім, одна несподівана дрібна подія допомогла їй подолати перший тупий розпач. Унизу, в кімнаті для челяді, стогне в переїмах жінка, дружина Керла, її вірного секретаря, якого потягли в Лондон, щоб він там свідчив проти неї й допоміг занапастити її. Жінка лежить сама, годі знайти лікаря, що допоміг би їй, немає священника. Тож униз спускається Марія Стюарт, спонукана вічним жіночим сестринством і нещастям, щоб допомогти породіллі, а оскільки немає священника, вона сама, перехрестивши дитину, по-християнському привітала її в цьому світі.

Ще кілька днів лишається Марія Стюарт у ненависному замку, потім надходить наказ перевести її до іншого, де її мають утримувати ще суворіше, ще більш відгороджено від світу. Для неї обрали Фотерінґей, останній із замків, крізь які пройшла Марія Стюарт як гість і як в'язень, як королева і як принижена. Мандри скінчилися, невдовзі неспокійній жінці буде дарований спокій.

Але це все, що видається вже останнім трагізмом, лише лагідні страждання проти жорстоких мук, яких у ті дні завдали бідолашним молодикам, що жертвовно важили життя за Марії Стюарт. Світову історію завжди пишуть тільки несправедливо й асоціально, бо вона майже завжди зображує лише скруту могутніх, тріумф і трагізм монархів цієї землі. Проте байдуже мовчить про інших, малих людей у п'їтми, наче страждання і муки одного земного тіла не такі самі, як іншого. Бебінгтон і дев'ятеро його спільників — хто знає, хто називає ще й сьогодні їхні імена, тим часом як долю королеви увічнено на незліченних сценах, у книжках і картинах! — зазнали за три години страхітливих тортур більше фізичних мук, ніж Марія Стюарт за двадцять років свого нещастя. Відповідно до закону їм мала бути призначена лише смерть на шибениці, але творцям змови цього видається замало для тих, кого вони підбурили до змови. Разом із Сесілом і Волсінґемом сама Єлизавета — ще одна темна пляма на її честі — визначає, що страта Бебінгтона і його спільників має бути подовжена витонченими тортурами до тисячократної смерті. Шістьох цих побожних молодиків, серед них двох майже хлопців, які

не скоїли нічого, крім як дали кілька шматків хліба своєму приятелеві Бебінгтонові, коли той, утікаючи, попросив їсти перед їхнім домом, спершу, щоб задовольнити вимогу закону, на мить повісили, а потім живцем розрізали, щоб увесь сатанізм варварського сторіччя відлютував на їхніх чутливих, несказанно страждених тілах. Огидна різницька робота ката відбувається з моторошною ретельністю. Жертв сікли по-живому тілу так повільно і спричиняючи такий біль, що навіть покидьків лондонської потолочі опанував жах, тож муки іншим жертвам наступного дня були змушені скоротити. Місце страти ще раз було затоплене кров'ю і жахом через жінку, якій доля дала магічну силу вабити до згуби щоразу нову молодь. Ще раз, але востаннє! Бо тепер величний танок смерті, що почався з Шастеляра, вже закінчується. Тепер уже ніхто не прийде жертвувати собою задля її мрії про владу і велич. Тепер вона сама стане жертвою.

Розділ 22

ЄЛИЗАВЕТА ПРОТИ ЄЛИЗАВЕТИ

Серпень 1586-го — лютий 1587 року

Нарешті досягнуто мети. Марія Стюарт потрапила до пастки, дала “*consent*”, зробила себе винною. Тепер Єлизаветі, власне, нема чим перейматися, за неї вирішує і діє правосуддя. Боротьба протягом чверті сторіччя скінчилася, Єлизавета перемогла і може тепер радіти, як і народ, що галасливо й натхненно святкує на вулицях Лондона порятунок володарки від смертельної небезпеки й тріумф протестантської справи. Але до кожної осягненої мети таємничим чином завжди доміщується гіркота. Саме тепер, коли Єлизавета могла б ударили, їй затремтіла рука. Заманити необережну в пастку було в тисячу разів легше, ніж тепер убити безборонну і скуту. Якби Єлизавета хотіла насильством прибрати з дороги незручну ув'язнену, то давно б уже мала для цього сотні непомітних можливостей. Ще п'ятнадцять років тому парламент вимагав дати Марії Стюарт останнє попередження сокирою, а Джон Нокс зі свого смертного одра закликав Єлизавету: «Якщо не відрубати коріння, на гіллі знову будуть бруньки, і то швидше,

ніж можна уявити собі». Але вона завжди відповідала йому: «Ви не можете вбити пташку, що, тікаючи від яструба, залетіла до вас». Але тепер уже немає ніякого іншого вибору, крім помилування або смерті, тепер нарешті перед Єлизаветою вимогливо стоїть потреба вирішити, яку королева завжди відкладала, хоча вона невідкладна. Єлизавета здригнулася перед нею, вона знає, які страхітливі й навряд чи передбачувані наслідки матиме її вирок. Ми, люди сьогодення, навряд чи зможемо відчутти значущість і революційність постанови, яка тоді похитнула всю ще чинну світову ієрархію. Адже покласти голову помазаній королеві під сокиру означало не менше, ніж показати доти покірним народам Європи, що можна судити й монарха, страчувати його, він аж ніяк не є недоторканим, і тому в постанові Єлизавети йдеться не про смертну людину, а про ідею. Цей прецедент, що одного разу коронована голова вже впала на ешафот, сотні років має правити за засторогу всім королям землі; не було б страти Карла I, онука Марії Стюарт, без покликання на цей приклад; знову-таки, не втратили б Людовіка XVI і Марію Антуанетту, якби не доля Карла I. Зі своїм широким поглядом, із сильним чуттям людської відповідальності Єлизавета трохи здогадується про незворотність своєї постанови, вона вагається, зволікає, коливається, відкладає і відсуває. Ще раз, і то гостріше, ніж будь-коли давніше, в ній починається боротьба розуму проти почуття, боротьба Єлизавети проти Єлизавети. Боротьба людини з власним сумлінням — завжди приголомшливе видовище.

Поставши перед цим розколом свого бажання і небажання, Єлизавета прагне востаннє уникнути неминучого. Вона завжди відсувала від себе постанову, завжди знову тримала її в своїх руках. Останньої години вона ще раз спробувала скинути з себе відповідальність і перекласти її на Марію Стюарт. Єлизавета пише їй листа (він не зберігся), в якому наполегливо радить, щоб вона в приватній формі написала виразне зізнання про свою участь у змові, як королева королеві, тож у такому разі вона постане перед її особистим судом, а не перед публічним судом.

Ця пропозиція Єлизавети і справді становила єдине можливе вирішення, яке можна було б знайти ще тепер. Тільки

воно могло б урятувати Марію Стюарт від приниження публічного слухання, засудження і страти. Для Єлизавети воно знову-таки означало незмірну гарантію, бо внаслідок власноруч написаного компрометувального зізнання незручна претендентка немов тримала б себе під моральним арештом. Марія Стюарт тоді, ймовірно, могла б спокійно й далі жити десь у пійтмі, безборонна внаслідок свого зізнання, а Єлизавета спокійно жила б у сяєві на вершині свого владарювання. Ролі були б розподілені на довгий час, Марія Стюарт і Єлизавета вже б не стояли в історії поряд одна з одною і одна проти одної, а винна стояла б навколішки перед тією, що простила, помилувана — перед рятівницею свого життя.

Але Марія Стюарт уже не хоче, щоб її рятували. Її найдужчою силою завжди була гордість, тож вона зігне коліна радше перед ешафотом, ніж перед покровителькою, краще безглуздо брехати, ніж виразно признатися, краще загинути, ніж принизитися. Вона знає, що як володарка програла, на землі їй лишилася тепер тільки одна можливість засвідчити свою силу: довести несправедливість Єлизавети, своєї суперниці. Оскільки Марія Стюарт живою вже не може зашкодити своєму ворогові, вона рішуче хапається за останню зброю: зробити Єлизавету винною перед світом як жорстоку монархиню і присоромити її своєю славетною смертю.

Марія Стюарт відштовхнула подану руку, і тепер Єлизавета, відчуваючи тиск Сесіла й Волсінгема, змушена йти шляхом, що, власне, ненависний їй. Щоб забезпечити правові основи для запланованого судового процесу, спершу скликали коронних юристів, а коронні юристи майже завжди покірно схилялися до тієї постанови, якої вимагав той або той коронований володар. Вони ревно перерили історію, шукаючи прецедентів, чи вже коли-небудь піддавали королів справжньому судові, щоб звинувачення не було надто вже очевидним розривом із традицією, не становило *novum*, чогось нового. Але приклади, які вони нашкрябали, жалюгідні: Каетан, дрібний тетрарх за доби Цезаря; не менш невідомий Ліціній, швагер Константина, зрештою, Конрадин фон Гогенштауфен і Джованна Анжу, королева неапольська, — це єдині володарі, що, як можна було довести, загинули внаслідок су-

дового вироку. В своїй запопадливій ревності юристи зайшли навіть так далеко, що визнали зайвим дворянський суд, який запропонувала Єлизавета, бо ж заявили: оскільки «злочин» Марії Стюарт стався в Стаффордширі, досить поставити її перед судом присяжних того графства. Але такий демократичний судовий процес аж ніяк не підходить Єлизаветі. Вона дотримується форм, вона хоче, щоб онуку Тюдорів і доньку Стюартів усунули справді по-королівському, з гідністю й честю, з пишнотою та розкішшю, з усією повагою і шанобою, яка належить володарці, а не внаслідок вироку кількох селян і крамарів. Єлизавета гнівно напустилася на надміру запопадливих: «Воістину гарний був би цей суд над принцесою! Я вважаю за слушне, щоб уникнути такого безглуздя (засудження судом дванадцятьох присяжних), доручити розгляд такої важливої справи достатньому числу шляхетних осіб і суддів цієї країни. Адже ми володарки і на сцені світу стоїмо на очах усього світу». Єлизавета хоче для Марії Стюарт королівського процесу, королівської страти, королівського похорону і тому скликає дворянський суд, обраний з-поміж найкращих і найшляхетніших людей країни.

І все-таки Марія Стюарт не засвідчує ніякого бажання, щоб її слухали і судили навіть блакитнокрові піддані її сестри-королеви. «Як, — наскакує вона на посланців, приймаючи їх у своїй кімнаті й не ступивши навіть кроку їм назустріч, — невже ваша володарка не знає, що я народилась як королева? Невже вона думає, що я принижу своє становище, свою державу, рід, із якого я походжу, сина, що стане моїм наступником, іноземних королів та принців, чії права будуть принижені в моїй постаті, коли я дотримаюся такого запрошення? Ні! Ніколи! Хоч яка я можу видаватися схилена, моє серце випростане і не скориться ніякому приниженню».

Але вічний закон: ані щастя, ані нещастя не можуть цілковито змінити характер. І переваги, і вади Марії Стюарт завжди ті самі. В небезпечні миті вона завжди засвідчує велике самовладання, але потім завжди надто недбала, щоб підтримувати свою початкову твердість супроти тривалого тиску. Як і на судовому процесі в Йорку, вона зрештою знову дозволяє вивести себе зі своєї позиції недоторканного суверенітету й отак випускає з рук останню зброю, якої боїться

Єлизавета. Після довгої тяжкої боротьби вона згоджується відповідати перед делегатами Єлизавети.

14 серпня зала замку Фотерінгей набула святкового вигляду. Під глухою стіною зали спорудили балдахін над пишним фотелем, що всі ті години стояв пустий; цей фотель мав засвідчувати як символ німу присутність, мовляв, Єлизавета, королева Англії, невидимо головує на суді і саме згідно з її наміром та її ім'ям ухвалять остаточний вирок. Праворуч і ліворуч від підвищення сидять у порядку їхньої вищості різні члени суду, посередині зали стоїть стіл для обвинувачів, слідчих, правників і секретарів суду.

У ту залу Марію Стюарт, що в ті роки завжди одягалася в суворий чорний колір, завів за руку її гофмейстер. Зайшовши, Марія Стюарт озирнула збори і зневажливо проказала: «Як тут багато правників, а проте жодного за мене». Потім пішла до фотеля, що, як показали їй, стояв за кілька кроків від балдахіна, але на кілька сходинок нижче від тронного крісла. *“Overlordship”*, тобто завжди виборюване панування Англії над Шотландією, було унаочнене завдяки цьому дрібному тактичному упорядкуванню: фотель Єлизавети стояв вище від фотеля Марії Стюарт. Але навіть за мить до смерті Марія Стюарт не визнає такого підпорядкування. «Я королева, — сказала вона досить гучно, щоб її чули та розуміли, — я була одружена з королем Франції, і моє місце має бути там нагорі».

Тепер почалося слухання справи. Як і в Йорку та Вестмінстерському палаці, цей процес був інсценований зі зневагою до найпростіших правових уявлень. Головних свідків — того разу слуг Босвелла, цього разу Бебінгтона і його співників — із підозрілим поспіхом стратили ще до початку процесу, тільки їхні письмові, написані під загрозою смерті свідчення лежали на столі перед суддями. Ще одне порушення права: навіть обвинувальні документи, на основі яких мали судити Марію Стюарт, тобто її листи до Бебінгтона та листи Бебінгтона до неї, незбагненним чином зачитували не з оригіналів, а з копій. Марія Стюарт цілком слушно дорікнула Волсінгему: «Як я можу бути певна, що ви не сфальшували мої шифровані листи, щоб засудити мене до смерті?»

З погляду права захист тут міг би енергійно заперечувати, тож якби Марії Стюарт дозволили мати адвоката, йому було б легко вказати на такі відверто протиправні дії. Але Марія Стюарт стоїть сама перед суддями, не знаючи англійських законів, не знаючи обвинувальних матеріалів, і, на лихо, коїть ті самі помилки, як свого часу в Йорку та Вестмінстерському палаці. Вона не обмежується запереченням окремих справді підозрілих фактів, а відкидає все *en bloc*, загалом, заперечує навіть те, що годі заперечити. Спершу вона стверджує, мовляв, узагалі ніколи не знала Бебінгтона, і тільки на другий день під тягарем доказів була змушена признатися в тому, що раніше заперечувала. Цим Марія Стюарт погіршила свою моральну позицію, і вже запізно, коли вона останньої хвилини знову повернулася на стару позицію і вимагає «як королева права, щоб вірили моему королівському слову». Ніщо вже не зараджує, коли Марія Стюарт вигукує: «Я приїхала в цю країну з вірою в дружбу та обіцянки королеви Англії, і ось, мілорди, — при цих словах вона зняла перстень із пальця й показала його суддям, — знак прихильності і захисту, який я отримала від вашої королеви». Адже ті судді аж ніяк не хотіли захищати право, вічне й незаперечне, а захищали тільки свою королеву, хотіли спокою для рідної країни. Вирок давно вже визначений, і коли 28 жовтня в Зор'яній палаті (таємному верховному суді) Вестмінстерського палацу зібралися судді, тільки один, лорд Зуш, мав мужність заявити, що він не цілком переконаний, що Марія Стюарт замірялася на життя королеви Англії. Хоча своїми словами він позбавив вирок гарної оздобы одностайності, решта суддів слухняно визнали Марію Стюарт винною. Писар сів і гарними літерами записав той вирок на пергаменті: «...названа вище Марія Стюарт, що висувала претензію на корону Англійського королівства, схвалювала і вигадувала різні плани з метою поранити, знищити або вбити монаршу постать нашої володарки, королеви Англії». А покаранням за такий злочин, як уже раніше визначив парламент, є смерть.

Утверджувати право й оголошувати вирок було обов'язком зібраних дворян-суддів. Вони оголосили вирок про провину і смерть. Але в Єлизавети, королеви, є ще інше право, яке

стоїть над земним, високе і священне право, людське і великодушне: давати помилування за визнану провину. Тільки від її волі залежить перетворення вже оголошеної смерті знову в живе життя, ненависна потреба вирішувати знову припадає на неї і тільки на неї. Як тут захищатися? Єлизавета знову стоїть проти Єлизавети. Як в античній трагедії хор строфою і антистрофою ставав то праворуч, то ліворуч від людини, яку гнітило власне сумління, так і тепер ззовні та всередині країни залунали голоси, закликаючи одні до суворості, а інші до поблажливості. А над ними всіма стоїть у невидимій сфері суддя наших земних дій — історія, що завжди мовчить супроти живих і тільки тоді, коли закінчується їхнє буття, зважає їхні вчинки перед потомками.

Голоси праворуч завжди промовляють невблаганно й виразно: смерть, смерть, смерть. Державний секретар, коронна рада, найближчі друзі, лорди, міщани і народ — усі бачать тільки єдину можливість домогтися миру для країни і спокою для своєї королеви: коли впаде голова Марії Стюарт. Парламент подає врочисту петицію: «Ми найвірнопідданіше просимо з огляду на дальше існування релігії, яку визнаємо, і з огляду на безпеку монаршої постаті й добробут держави, щоб Ваша Величність негайно видала наказ оприлюднити належним чином вирок проти шотландської королеви, і просимо, оскільки не знаємо жодного іншого засобу гарантувати безпеку Вашої Величності, справедливої і швидкої страти названої королеви».

Єлизаветі той тиск бажаний. Вона нічого не прагне ще з більшою силою, ніж довести світові, що не вона переслідує Марію Стюарт, а англійський народ наполягає на виконанні судового вироку. Що гучніший, що далі чутний, що помітніший той галас, то краще. Адже в такому разі Єлизавета матиме нагоду виспівувати велику арію доброти і людяності на «світовій сцені», і досвідчена й добра акторка користується запропонованим приводом повною мірою. Вона зворушено дослухається до красномовної вимоги парламенту, смиренно дякує Богу, що його воля врятувала її від небезпеки для життя, а потім підносить голос і промовляє водночас і для світу, і для історії, щоб виправдатися від будь-якої провини за долю Марії Стюарт. «Хоча моє життя перебувало під небезпечною

загрозою, я признаюся, що ніщо не завдало мені більшого болю, як те, що людина мого роду, однакового становища й походження і така близька мені по крові, взяла на себе таку тяжку провину. Я така далека від будь-якої злостивості, що одразу після викриття спрямованих проти мене злочинних дій, потай написала їй, що, коли вона в довірчому листі напише мені зізнання, все можна було б залагодити тихо. Я писала їй не на те, щоб заманити в пастку, бо знала тоді все, в чому вона могла б зізнатися. Але навіть тепер, коли справа зайшла так далеко, я, якби вона захотіла засвідчити щире каяття і вже ніколи від свого ім'я не висувала претензій до мене, охоче простила б їй, якби від цього залежало тільки моє життя, а не безпека й добробут моєї держави. Бо тільки для вас і свого народу я б хотіла ще жити». Єлизавета відверто признається, якою мірою на її вагання вплинув страх перед присудом історії. «Адже ми, володарі, стоїмо на сцені перед поглядами й цікавістю всього світу. Найменшу брудну пляму на нашому одязі споглядатимуть, кожну слабкість у наших діях швидко помітять, і тому ми маємо бути особливо обережні, щоб наші дії завжди були справедливі й почесні». З цієї причини Єлизавета просить і парламент вибачити їй, що вона не вирішує одразу, «бо така моя манера, що навіть у справах набагато меншої ваги я повинна довго міркувати про те, що зрештою має бути ухвалене».

Ці слова щирі чи ні? І щирі, і нещирі водночас, бо в Єлизавети роздвоєність волі: вона б хотіла позбутися суперниці, а проте поставати перед світом як великодушна і схильна прощати. Через дванадцять днів вона знову запитала лорда-канцлера, чи немає можливості й пощадити життя Марії Стюарт, і водночас гарантувати безпеку власного. Але коронна рада і парламент знову тиснуть, що немає ніякого іншого виходу. Єлизавета знову бере слово. Цього разу в її словах звучить сильний і майже переконливий правдивий тон, вона ніколи не промовляла гарніше. Її слова виражають найглибші почуття: «Я сьогодні в більшому роздвоєнні сама з собою, ніж була коли-небудь у своєму житті, і не знаю, чи мені говорити, чи мовчати. Якщо я говоритиму й нарікатиму, я лицеміритиму, а якщо мовчатиму, то всі ваші старання були б даремні.

Вам може видатися дивним, що я скаржуся, але, признаюся, моє найглибше бажання полягало б у тому, щоб знайти якийсь інший вихід для захисту вашої безпеки і мого добробуту, ніж запропонований... Але, оскільки тепер з'ясовано, що мою безпеку можна гарантувати тільки через її смерть, мене опановує вкрай глибоке чуття смутку, що саме я, помилювавши вже багатьох бунтівників і промовчавши про такі численні зради, маю засвідчити жорстокість проти такої високої володарки...» Тут уже можна відчути, що у випадку, коли на Єлизавету енергійно тиснутимуть далі, вона схильна дати себе перекопати. Але розумна й двозначна, як і завжди, вона не зв'яже себе ніяким виразним «так» або «ні», а закінчує мову словами: «Я прошу вас, задовольніться на мить відповіддю без відповіді. Я не виступаю проти вашої думки, я розумію ваші причини, але прошу вас — і прийміть за це мою вдячність — вибачити мої внутрішні сумніви і сприйміть по-дружньому те, що я відповідаю вам без відповіді».

Голоси праворуч пролунали. Вони гучно й виразно проказали: смерть, смерть, смерть. Але й голоси ліворуч, голоси на користь серця стають дедалі красномовніші. Французький король посилає через море власне посольство й нагадує про спільні інтереси всіх монархів. Він нагадує Єлизаветі, що в недоторканності Марії Стюарт вона захищає і власну недоторканність, нагадує, що найвищий принцип доброго і щасливого врядування — не проливати крові. Нагадує про священне в усіх народів право гостинності, тож нехай Єлизавета не йде проти Бога, доторкаючись до голови помазаної королеви. Оскільки Єлизавета, дотримуючись своїх лукавих манер, дає половинчасті запевнення і вдається до фраз, про точне значення яких годі здогадатися, тон іноземних послів гострішає. Те, що спершу було проханням, підноситься до владної застороги, до відвертої погрози. Але Єлизавета, знаючи світ і вже чверть сторіччя обізнана з усіма викрутнями політики, має добрі вуха. Вона дослухається в усіх тих патетичних балачках лише до одного: чи посли в складках своїх тог мають ще й доручення розірвати дипломатичні відносини й оголосити війну. Невдовзі вона розчула, що позаду гучних, гримотливих слів не бряжчить залізо, що ані Генріх III, ані

Філіп II не мають поважного наміру діставати меча з піхов, якщо сокира ката опуститься на потилицю Марії Стюарт.

Тож на дипломатичні театральні громи Франції та Іспанії Єлизавета відповіла зрештою лише байдужим знизуванням плечей. Щоправда, знадобилося більше вправності, щоб відмахнутися від іншого протесту: з боку Шотландії. Бо, якщо взагалі хто-небудь на землі, то саме Яків VI мав би священний обов'язок перешкодити страті королеви Шотландії в чужій країні, бо ж пролита кров була б його кров'ю, бо жінка, якій мали відібрати життя, була тією самою, яка дала життя йому: рідною матір'ю. Проте для дитячої синівської любові в Якова VI було небагато місця. Відколи він став пансіонером і союзником Єлизавети, мати, що відмовляла йому в королівському титулі, врочисто зреклася його й намагалася передати його спадкове право іноземному королю, власне, застуге йому шлях. Тільки-но почувши про викриття змови Бебінгтона, він поквапився передати Єлизаветі побажання щастя і досить сердито сказав французькому послові, який перешкоджав йому під час його улюбленої справи — полювання — проханням, щоб він скористався своїм впливом на користь матері, що «нехай тепер вона сама висьорбує юшку, яку заварила» (*“qu'il fallait qu'elle but la boisson qu'elle avait brassé”*). Яків VI виразно заявив, що йому байдуже, «як суворо її утримують і якщо повісять усіх її мерзенних слуг». Але було б найкраще, «щоб вона взагалі більше нічим не переймалася, крім молитися Богові». Ні, ця вся справа не обходить його, і попервах цей не дуже сентиментальний син узагалі відмовляється посилати посольство до Лондона. Тільки тоді, коли Марію Стюарт уже засудили і в усій Шотландії зросло національне обурення, що чужа королева заміряється на життя помазаної королеви Шотландії, він зрештою був змушений подумати, яку гідну жалю постать він становитиме, якщо й далі мовчатиме і бодай *pro forma* не зробить чого-небудь. Щоправда, Яків VI не йде так далеко, як вимагає шотландський парламент, що у випадку страти слід одразу розірвати союз і навіть оголосити війну. Але все-таки сідає за стіл, пише Волсінґему енергійні, схвилювані та грізні листи і шле посольство до Лондона.

Єлизавета, зрозуміла річ, розраховувала на цей протест. Але й тут вона дослухається тільки до унтертонів. Піддані

Якова VI поділилися на дві групи. Перша, офіційна, вимагає гучно й виразно, що смертний вирок аж ніяк не можна виконувати. Вона погрожує розривом союзу, бряжчить мечами, а шотландські дворяни, які передають суворі слова, промовляють із пафосом щирої переконаності. Але не здогадуються, що, поки вони в залі аудієнцій гримлять і погрожують, тим часом інший агент, особистий агент Якова VI, через затильні двері прокрадається в приватні покої Єлизавети і там тихо домовляється про іншу вимогу, яка шотландському королю набагато важливіша, ніж життя його матері, а саме: про своє визнання спадкоємцем англійського трону. Цей потаємний переговірник Якова VI має доручення — так повідомляє добре поінформований французький посол — передати Єлизаветі, що, коли Яків так гучно та енергійно погрожує їй, це діється тільки задля його честі й створення зовнішнього враження (*“for his honour and reputation”*), і просить її не сприймати той запал *“in ill parte”*, «негативно», не вважати за вияв неприязні. Отже, Єлизавета отримала належне підтвердження того, про що, напевне, давно вже знала, тобто що Яків VI готовий мовчки проковтнути страту своєї матері (*“to digest it”*), якщо перед ним триматимуть наживку: запевнення або наполовину запевнення в наступності на троні. Невдовзі за лаштунками починають відбуватися ниці оборудки. Ворог Марії Стюарт і її син зближуються, вперше пов'язані одним темним наміром, бо обоє прагнуть потай одного й обоє хочуть, щоб це не розкрилося перед світом. Марія Стюарт застує шлях їм обом, але обоє змушені вдавати, ніби їхній найсвятіший, найважливіший, найдорожчий обов'язок — прикривати й захищати її. Адже насправді Єлизавета бореться не за життя своєї дарованої долею сестри, а Яків VI — не за життя рідної матері, а обоє борються тільки за гарні жести «на світовій сцені». Де-факто Яків VI давно вже дав зрозуміти, що навіть у крайньому випадку він не завдасть ніякого клопоту Єлизаветі, і цим, власне, дав їй дозвільну грамоту на страту рідної матері. Ще до того, як чужа людина, ворог послав Марію Стюарт на смерть, нею пожертвував рідний син.

Франція, Іспанія, Шотландія — ніхто, тепер Єлизавета вже знає, не буде справді перешкоджати їй, коли вона захоче покласти край. Тепер тільки одна людина ще могла б, напевне,

врятувати Марію Стюарт: сама Марія Стюарт. Їй треба було тільки попросити про помилування, і Єлизавета, напевне, вдовольнилася б цим внутрішнім тріумфом. У глибинах душі вона потай навіть чекає на цей заклик, який позбавить її мук сумління. В ті тижні зробили все, щоб зламати гордість Марії Стюарт. Єлизавета, тільки-но оголосили смертний вирок, послала їй документ про засудження, а Еймієс Політ, цей сухий, тверезий і внаслідок своєї набридливої порядності тільки ще огидніший службовець, одразу скористався тим приводом, щоб образити засуджену, яка для нього була лише *“une femme morte sans nulle dignité”*, «мертвою жінкою без ніякої гідності». Він уперше в її присутності не знімає з голови капелюха, — дрібне дурне зухвальство залежної душі, яка, дивлячись на чуже нещастя, набирається зарозумілості, а не смирення, — наказує її слугам одразу прибрати тронний балдахін із гербом Шотландії. Але прислуга відмовляється коритися тюремникові, а коли потім Політ звелів скинути той балдахін своїм підлеглим, Марія Стюарт вішає на місце, де доти був герб Шотландії, розп'ятя, показуючи, що за нею стоїть вища сила, ніж Шотландія; на кожну дріб'язкову й дратливу образу з боку своїх противників у неї завжди напохваті є сильний жест. «Мені погрожують, якщо я не попрошу помилування, — пише вона друзям, — але я кажу: якщо мені вже судилося вмерти, то нехай вони у своїй неправедності йдуть цим шляхом». Нехай Єлизавета вб'є її, тим гірше для Єлизавети! Краще смерть, яка принизить її суперницю перед історією, ніж лицемірно надана ласка, яка коронує її ворога аурую великодушності! Замість протестувати проти принесеного смертного вироку або просити помилування Марія Стюарт смиренно дякує християнському Богові за вирішення, зате Єлизаветі відповідає зверхньо як королева:

«Мадам, я всім серцем дякую Господові за ласку, що він завдяки Вашим заходам вирішив покласти край нудній прощі мого життя. Я не прошу Вас відкласти вирок, я мала задосить часу, щоб зазнати гіркоти життя. Я лише прошу від Вас (і ні від кого іншого), бо ж від міністрів, які обіймають в Англії перші посади, не могу чекати прихильності, таких пільг:

По-перше, я прошу, щоб моє тіло, тільки-но мої вороги наситяться моєю невинною кров'ю, мої слуги перевезли в

якусь освячену землю і там поховали, найкраще у Францію, де спочивають останки королеви, моєї шановної матері, щоб це бідолашне тіло, яке ніколи не мало спочинку, поки було пов'язане з моєю душею, знайшло той спокій, тільки-но розлучившись із нею. По-друге, я прошу Вашу Величність через властивий мені страх перед тиранією тих, чиєму насильству Ви віддали мене, щоб мене стратили не в якомусь прихованому місці, а перед очима моїх слуг та інших людей, які потім могли б скласти свідчення про мою релігійну вірність істинній церкві і про те, що кінець мого життя і мої останні зітхання спромоглися захистити мене від усіх брехливих чуток, які могли розпустити мої вороги. По-третє, я прошу, щоб мої слуги, які з дуже великою вірністю служили мені серед украй численних злигоднів, могли безперешкодно податися туди, куди хочуть, і тішилися тим малим майном, яке моя бідність лишила їм у моєму заповіті.

Я закликаю вас, мадам, пам'яттю про Генріха VII, нашого спільного предка, і титулом королеви, який я матиму аж до смерті, не лишити невиконаними мої такі справедливі бажання й запевнити мене в цьому словом, написаним Вашою рукою. Тоді я помру, як і жила. Ваша прихильна сестра і в'язень, Марія, королева».

Ми бачимо: навдивовижу і всупереч усім сподіванням в останні дні боротьби, що тривала десятиріччями, ролі помінялися: відколи Марії оголосили смертний вирок, вона почувается впевнено і безпечно. Її серце тремтить менше, коли вона бере вбивчий документ, ніж рука Єлизавети, яка має підписати його. Марія Стюарт має менший страх умирати, ніж Єлизавета — вбивати її.

Можливо, в глибинах душі Марія Стюарт не вірить, що Єлизавета матиме сміливість дозволити кату підняти руку проти неї, помазаній королеви, можливо, вона тільки про людське око, для омани надала собі зовнішньої впевненості, але, хай там як, навіть такий сповнений підозр спостерігач, як Еймієс Політ, не помітив найменшої ознаки неспокою. Марія Стюарт не запитує, не нарікає, не просить про якусь пільгу жодного охоронця. Вона вже не намагається налагодити таємні контакти з закордонними друзями, увесь її опір,

ухиляння та самооборона скінчилися, вона свідомо віддала свою волю долі та Богові: нехай він вирішує.

Марія Стюарт проводить свої години в серйозних готуваннях. Складає заповіт, наперед розподіляє своє земне майно поміж челяді, пише листи князям і королям світу, але вже не з метою спонукати їх посилати армії й готуватися до війни, а запевняє їх, що готова з чесною душею померти в католицькій вірі і за католицьку віру. Великий спокій нарешті опанував неспокійне серце, страх і надія, «найгірші людські вороги», як називав їх Ієте, вже не мають влади над зміцнілою душею. Точнісінько так, як і її сестра по долі Марія Антуанетта, Марія Стюарт тільки перед лицем смерті розуміє своє властиве завдання. Чуття історичної відповідальності велично бере гору над давнішим недбальством, вона готується вже не до помилування, а до справжнього, демонстративного вмирання, до тріумфу завдяки останній миті. Марія Стюарт знає, що тільки героїчна драматична смерть може спокутувати перед світом трагічну помилку її життя, і в цьому житті їй судилася тільки одна перемога: гідна смерть.

Яскраву протилежність до цього зосередженого, сповненого величі спокою засудженої в замку Фотерінгей становить невпевненість, шалена нервозність, несамовита й гнівна безпорадність Єлизавети в Лондоні. Марія Стюарт рішуча, а Єлизавета лише тупцяє навколо своєї постанови. Ще ніколи вона так тяжко не страждала від своєї суперниці, як тепер, коли цілковито тримає її в своїх руках. Єлизавета в ті тижні втратила сон, цілісінькими днями похмуро мовчить; усі ненастанно відчують, що вона переймається тільки єдиною і нестерпною думкою, чи підписувати їй смертний вирок, чи дозволити виконати його. Вона перевертає цю думку, наче Сізіф — камінь, але він знову скочується і з усією силою б'є її в груди, пригнічує душу. Марно звертаються до неї міністри, бо ще голосніше промовляє її сумління. Єлизавета відкидає кожну пропозицію і вимагає щоразу нової. Сесіл вважає, що вона «мінлива, як погода», хоче то смерті, то помилування, раз по раз запитує друзів і тисне на них, чи немає «якогось іншого шляху», хоч у глибинах душі знає, що немає. Але ж те все могло б просто статися, відбутися без її відома, без її вказівки, зрозуміло наказу, зроблено для неї, *замість* неї. Єлизавета де-

далі несамовитіше здригається і тремтить від страху перед відповідальністю, ненастанно зіставляє переваги і вади такої нечуваної дії і, доводячи міністрів до відчаю, день у день дво-значними, драгливими, нервозними і туманними фразами відсуває постанову в невизначеність. “*With weariness to talk her Majesty left off all till a time I know not when*”¹, — нарікає Сесіл, що як холодний і розумний рахівник не розуміє болю приголомшеної душі. Адже саму Єлизавету, хоча вона й дала Марії Стюарт суворого тюремника, день і ніч тримає тепер в ув’язненні ще суворіший, найжорстокіший, який є на землі: її сумління.

Три місяці, чотири місяці, п’ять місяців майже півроку триває ця внутрішня боротьба Єлизавети проти Єлизавети, чи повинна вона дослухатися голосу розуму, а чи голосу людяності. Під час такого нестерпного перенапруження нервів є, власне, тільки природним, що постанова одного дня прийшла раптово, наче вибух.

У середу 1 лютого 1587 року в парку Грінвічу адмірал Говард раптом викликав до себе державного писаря Дейвісона — Волсінгем мав щастя або розум бути того дня хворим — і наказав одразу піти до королеви і принести на підпис смертний вирок Марії Стюарт. Дейвісон узяв написаний рукою самого Сесіла документ і передав його разом із низкою інших паперів королеві. Але дивна річ, Єлизавета, велика акторка, раптом, здається, аж ніяк не квапиться підписувати. Вдає байдужість, розмовляє з Дейвісоном про геть далекі речі, визирає у вікно, чудуючись ясності зимового ранку. Лише потім цілком принагідно запитує Дейвісона: невже вона справді забула, що виразно наказала йому принести смертний вирок, — а він, власне, й приніс його. Дейвісон відповів, що документи на підпис, серед них і той, про який лорд Говард згадував окремо, принесено. Єлизавета бере аркуші, але стережеться перечитувати їх. Швидко підписує один за одним, серед них, зрозуміла річ, і смертний вирок Марії Стюарт; здається, Єлизавета з самого початку мала намір удавати, ніби вона через недбалість підписала серед інших паперів, ні про що не здо-

¹ «Відчуваючи втому розмовляти, Її Величність лишає все до часу, я не знаю якого» (англ.).

гадуючись, і вбивчий документ. Але в цієї мінливої жінки вітер змінює напрям завжди несподівано. Наступна мить уже зраджує, як вона добре усвідомлювала свої дії, бо недвозначно пояснює Дейвісону, що вона тільки тому так довго вагалася, щоб усім стало очевидно, як неохоче вона дала свою згоду. Але тепер нехай він занесе підписаний смертний вирок лорду-канцлеру, щоб той поставив на ньому велику державну печать, але щоб ніхто інший не знав про це, а потім нехай передасть “*warrant*”, «розпорядження» особам, які мають виконати його. Це доручення зрозуміле їй не лише Дейвісону ніякої змоги сумніватися в рішучій волі Єлизавети. Про те, якою мірою Єлизавета давно вже змирилася з цією думкою, свідчить ще переконливіше та обставина, що вона тепер холодно і ясно обговорює з Дейвісоном усі подробиці. Страта має відбутись у великій замковій залі, відкритий двір або внутрішній двір видаються їй не досить підходящими. Крім того, Єлизавета наполегливо вимагає тримати в таємниці від усіх факт підпису смертного вироку. Коли після довгих мук знайдено вирішення, на серці завжди стає легше. Тож і Єлизаветі підвищує настрій нарешті здобута впевненість; вона просто задоволена, бо жартівливо каже Дейвісону, що біль від цієї звістки, напевне, вб’є Волсінгема.

Дейвісон тепер вважає, — і це можна зрозуміти, — що справу закінчено. Він уклоняється і йде до дверей. Але насправді Єлизавета ніколи не вирішувала щось однозначно і ніколи якась справа в неї не закінчувалася насправді. Від дверей вона гукнула Дейвісона назад, веселий настрій, справжня чи вдавана рішучість нерішучої жінки вже цілковито зникли. Єлизавета неспокійно походжає по кімнаті. Може, все-таки є якийсь інший шлях? Зрештою, “*members of the Association*”, «члени асоціації», склали присягу вбити кожного, хто брав участь у змові проти неї. А оскільки Еймієс Політ і його помічник у Фотерінгеї, обидва — члени тієї асоціації, то чи не був би це їхній клятвий обов’язок — виконати цю дію і позбавити її, королеву, ганьби публічної страти? Нехай усе-таки Волсінгем, просить Єлизавету Дейвісона, напише їм обом і викладе цю думку.

Добрязі Дейвісону мало-помалу стає незатишно. Він попомильно відчуває, що королева вже вирішила справу і все ж

не хоче мати з нею нічого спільного; мабуть, він уже шкодує, що при цій такій важливій розмові немає жодного свідка. Але що йому лишається робити? Доручення зрозуміле. Дейвісон спершу йде до державної канцелярії й дає поставити печатку на смертному вироку, потім іде до Волсінгема, що на основі пропозиції Єлизавети одразу написав бажаного листа Еймієсу Політу. Королева, пише Волсінгем, із жалем помітила певний брак завзяття в ньому, бо ж він з огляду на небезпеку, яку Марія Стюарт становила для Її Величності, «сам і без дальших доручень» не дібрав якогось способу усунути Марію Стюарт. Він міг би взятися за це усування з чистим сумлінням, бо ж склав присягу асоціації, і отак позбавив би королеву тягара, бо ж її небажання проливати кров загальновідоме.

Той лист навряд чи міг дійти до Еймієса Політа, а відповідь із замку Фотерінгей аж ніяк ще не могла прийти, як у Гринвічі знову помінявся вітер. Наступного ранку, в четвер, у двері Дейвісона постукав посланець із запискою від королеви: якщо він ще не передав смертний вирок лорду-канцлеру, щоб той поставив печатку, то нехай і не передає, аж поки вона знову поговорить із ним. Дейвісон притїмом біжить до королеви і пояснює, що одразу виконав її наказ, на смертному вироку вже стоїть печатка. Єлизавета видається невдоволеною. Вона мовчить, але не дорікає Дейвісону. А передусім ця двозначна жодним словом не дає протилежного доручення, не каже повернути їй документ із печаткою. Лише знову нарікає, що той тягар завжди звалюють на її плечі. Схвильовано ходить по кімнаті. Дейвісон чекає, чекає на постанову, на доручення, на ясне і виразне слово. Але Єлизавета раптом виходить із кімнати, не давши ніяких розпоряджень.

Знову сцена шекспірівського формату, яку Єлизавета грає перед очима цього єдиного глядача, ми знову думаємо про Ричарда III, коли він нарікає Букінгему, що його ворог живе, а проте не дає виразного наказу вбити його. Той самий образований погляд Ричарда III, бо ж його васал розуміє його і водночас не хоче розуміти, побачив і нещасний Дейвісон. Бідолашний писар відчуває, що опинився на ковзкому ґрунті, й робить розпачливі намагання триматися за когось іншого:

тільки б не брати на себе самого таку страхітливу всесвітньо-історичну відповідальність! Він шукає спершу Геттона, друга королеви, й описує йому своє вкрай прикре становище: Єлизавета доручила йому довести смертний вирок до виконання, але з усієї її поведінки він тепер виснував, що вона згодом хотіла б заперечити той двозначно сформульований наказ. Геттон надто добре знає Єлизавету, щоб не прозирнути її подвійну гру, але теж не має ніякого бажання казати Дейвісону виразне «так» або «ні». Тепер уже кожен скидає відповідальність, немов м'яч, на іншого. Єлизавета скинула її на Дейвісона, Дейвісон намагається передати її Геттону. А Геттон і собі чимшвидше йде на розмову з державним секретарем Сесілом. Той теж не хоче робити цю справу своєю і скликав на наступний день своєрідну таємну державну раду. Запрошено тільки найближчих друзів і довірених осіб Єлизавети: Лестера, Геттона і сімох інших аристократів, які, близько спілкуючись із Єлизаветою, напрочуд добре знали її ненадійність. На цій нараді вперше пролунала виразна заява: Єлизавета, одно-стайно стверджували всі, з огляду на свій моральний авторитет намагається уникнути враження, ніби страта Марії Стюарт відбулася з її ініціативи. Вона прагне, щоб створити собі алібі, постати перед очима світу як «приголомшена» виконаним вироком. Отже, обов'язок її вірних слуг — теж грати ролі в цій комедії й виконати начебто супроти волі королеви те, чого насправді вона вимагає від них. Річ зрозуміла, відповідальність за це бажане нібито перевищення влади велика, тож тягар щирого або вдаваного гніву королеви не повинен падати на когось одного. Сесіл пропонує, щоб вони всі разом дали наказ про виконання страти, а потім усі разом узяли на себе й відповідальність за цю дію. Лорда Кента і лорда Шрузбері обрали як людей, які мали наглядати за виконанням смертного вироку, а секретаря Біла з належними інструкціями послали у Фотерінгей. Тепер та начебто провинна лежить на всіх десятиох учасниках державної ради, що перевищенням своїх повноважень (якого потай вимагала Єлизавета) нарешті зняла «тягар» із пліч королеви.

Однією з суттєвих рис, притаманних Єлизаветі, є загалом цікавість. Вона завжди прагне знати все і знати одразу, що

відбувається навколо її замку та в усій державі. Але як дивно: цього разу вона не запитує ані Дейвісона, ані Сесіла, ані будь-кого іншого, що тим часом відбувається з підписаним смертним вироком Марії Стюарт. У ці три дні вона, здається, цілковито забула про той єдиний клопіт, що вже кілька місяців щогодини займав її думки. Єлизавета немов напилася води з Лети, бо ця важлива справа, здається, безслідно зникла з її думок. І навіть наступного ранку, в неділю, коли королеві передали відповідь Еймієса Політа на її пропозицію, вона цілковито обминає мовчанням дальшу долю підписаного смертного вироку.

Відповідь Еймієса Політа не дуже втішила королеву. Він із першого погляду збагнув, яку невдячну роль йому прагнуть підсунути. І миттю зрозумів, яка лиха винагорода чекала б його, якби він справді усунув Марію Стюарт: королева прилюдно назвала б його вбивцею й передала судові. Ні, Еймієс Політ не сподівається ні на яку вдячність дому Тюдорів, він не хоче, щоб його обрали цапом розгрішення. Але, щоб не засвідчити непослуху перед королевою, розумний пуританин ховається за вищу інстанцію: за свого Бога. Політ мерщій накидає на свою відмову мантію моралі. «Моє серце виповнюється гіркою, — патетично відповідає він, — що мене спіткало нещастя бачити день, коли за бажанням моєї доброї володарки мене попросили виконати дію, яку забороняють Господь і право. Моє майно і маєтки, моє становище і моє життя перебувають у розпорядженні Вашої Величності, і я готовий віддати їх уже завтра, якщо Ви бажаєте цього, бо ж завдячую їх тільки Вашій ласкавій прихильності. Але нехай береже мене Господь від такого жалюгідного краху моєї свідомості й не дасть лишити моїм нащадкам таку велику ганебну пляму, що я пролив кров без згоди закону і без офіційного наказу. Я сподіваюся, що Ваша Величність із Вашою звичайною добротою приязно сприйме цю мою відповідь».

Але Єлизавета не думає сприймати з добротою лист Політа, якого вона ще недавно натхненно хвалила за його “*spotless actions, wise orders and safe regards*”, «бездоганні дії, мудрі накази і дбайливу турботу»; вона гнівно походжає по кімнаті і лає «делікатних і педантичних хлопців» (“*dainty and precise*”

fellows”), які все обіцяють і нічого не виконують. Політ, люте вона, порушник присяги, він підписав «Акт асоціації», щоб служити королеві навіть із небезпекою для свого життя. Таж не бракує людей, які залюбки виконали б ту дію, наприклад, такий собі Вінгфілд. Зі щирим або вдаваним гнівом королева навідає на нещасного Дейвісона, — розумний Волсінгем обрав собі кращу роль, повідомивши, мовляв, захворів, — що, на жаль, такий наївний, запропонував їй ступити на прямий шлях права. Люди, розумніші за нього, мають іншу думку. Тепер найкращий час, щоб нарешті закінчити цю справу, і ганьба для них усіх, що її ще досі не виконано.

Дейвісон мовчить. Він міг би похвалитися, що виконання вже йде повним ходом. Але відчуває, що не міг би сказати королеві щось прикріше, якби чесно розповів про те, що вона, напевне, завдяки нечесним шляхам давно вже знає: посланець зі скріпленим печаттю смертним вироком уже мчить у Фотерінгей, а разом із ним незграбний дужий чоловік, що має перетворити слово в кров, наказ у виконання: лондонський кат.

Розділ 23

«У МОЇЙ СМЕРТІ МІЙ ПОЧАТОК»

8 лютого 1587 року

“*En ta fin est mon commencement*” — цю тоді ще не зовсім збагненну фразу Марія Стюарт кілька років тому вишила на парчі. А тепер її здогад справдився. Тільки в трагічній смерті полягає справжній початок її слави, тільки смерть загладить провину її юних літ перед очима нащадків, змінить ставлення до її помилок. Засуджена вже кілька тижнів з обачністю та рішучістю готується до найтяжчого випробування. Двічі вона сама, ще молода королева, була змушена дивитись, як гине якийсь аристократ під сокирою, отже, рано дізналася, що жах такого непоправного нелюдського акту можна подолати тільки героїчним самовладанням. Марія Стюарт знає, що весь світ і потомки придивлятимуться до її поведінки, коли вона як перша помазана королева зігне голову над колодою, кожен трепет, кожне здригання, зволікання тієї ви-

рішальної миті були б зрадою її королівської слави. Тож у ті тижні чекання Марія Стюарт зосереджує всю свою внутрішню силу. Ця загалом імпульсивна жінка ні до чого не готувалася так спокійно й цілеспрямовано, як до своєї останньої години.

Отже, коли у вівторок 7 лютого слуги повідомили, що прибули лорди Шрузбері й Кент, а також кілька судовиків, на обличчі Марії Стюарт годі було помітити жоден слід переляку чи бодай лише подиву. Вона завбачливо скликає всіх своїх жінок та більшість челяді й тільки потім приймає посланців. Адже відтепер Марія Стюарт хоче, щоб її вірні слуги були присутні кожної окремої миті й могли б коли-небудь засвідчити, що донька Якова V, донька Марії Лотаринзької, королева, в чийх жилах тече кров Тюдорів і Стюартів, спромоглася навіть найтяжче пережити випростано і гідно. Шрузбері, чоловік, у чиєму домі вона жила майже двадцять років, зігнув коліно і сиву голову. Голос йому трохи тремтить, коли він повідомляє, що Єлизавета не могла не дослухатися до наполегливих прохань своїх підданих і звеліла виконати вирок. Марія Стюарт, здається, не дивується лихій звістці, без найменшого руху — вона знає, що кожен жест запишуть у книзі історії — слухає, як зачитують смертний вирок, потім незворушно хреститься й мовить: «Хвала Господу за звістку, яку ви принесли. Я не могла б отримати кращої, бо ж ви повідомили мені про кінець мого життя і ласку, яку засвідчив мені Господь, умерти за честь його ім'я і його католицької церкви». Марія Стюарт жодним словом не заперечує вирок. Вона вже не хоче боронитись як королева супроти несправедливості, яку накинула їй інша королева, а хоче як християнка прийняти страждання і, можливо, вже любить мучеництво як останній тріумф, який ще лишився їй у цьому житті. Марія Стюарт має лише два прохання: щоб її сповідник міг бути коло неї й давати духовну розраду і щоб виконання вироку відбувалося не наступного ж ранку і вона мала змогу ретельно віддати останні розпорядження. В обох проханнях їй відмовили. Їй не потрібний ніякий священик лжевчення, відповів граф Кент, фанатичний протестант, але він залюбки б прислав реформованого священика, щоб той дав їй настанови з істинної віри. Річ зрозуміла, в мить, коли Ма-

рія Стюарт своєю смертю хоче засвідчити своє віровизнання перед усім католицьким світом, вона відмовляється слухати повчання про істинну віру з вуст священника-єретика. Менш жорстокою, ніж ця дурна вимога до приреченої на смерть, є відмова в проханні відсунути страту. Адже, оскільки їй лишили тільки одну ніч на готування, ті нечисленні дозволені години будуть такі заповнені, що не лишиться місця для страху або хвилювання. Умирущому завжди, і це Господній подарунок людям, буде замало часу.

Марія Стюарт із розважливістю та обачністю, які, на лихо, давніше були чужі їй, розподіляє свої останні години. Як велична володарка вона прагне величної смерті і з бездоганним чуттям стилю, яке завжди вирізняло її, з успадкованим мистецьким чуттям і природженою гідністю поведінки в небезпечні миті, Марія Стюарт готується до смерті як до свята, як до тріумфу, до великої церемонії. Ніщо не має бути імпровізованим, нічого не слід полишати випадку, настроєві, дія всього має бути обрахована, все має бути по-королівському пишним і разучим. Кожну сповнену значення деталь вставлено як зворушливу або могутню приголомшливу строфу в героїчний вірш про взірцеву мученицьку смерть. Трохи раніше, ніж звичайно, щоб лишився час спокійно написати необхідні листи та зосередити думки, Марія Стюарт сіла їсти, урочисто спожила символічну останню вечерю. Поївши, зібрала навколо себе хатню челядь і звеліла налити собі келих вина. Поважно, але з ясним обличчям підняла наповнений келих над своїми вірними слугами, що всі поставали навколішки. Випила за їхнє здоров'я, а потім звернулася до них із промовою, наполегливо нагадавши всім бути вірними католицькій вірі й жити між собою в мирі. Попросила — це немов сцена з *vita sanctorum*, житія святих — у кожного окремо прощення за кожну несправедливість, заподіяну колинебудь свідомо або несвідомо. Лише потім дала кожному навмисне обраний подарунок, роздала персні, самоцвіти, ланцюжки і мережива — всі дрібні коштовності, що полегшували й прикрашали їй життя, яке вже минало. Слуги навколішки, мовчки і хлипаючи, взяли подарунки, та й сама королева всупереч своїй волі розчулилася від скорботної любові вірних слуг.

Нарешті Марія Стюарт підвелася й пішла в свою кімнату, де вже горіли воскові свічки коло письмового столу. Ще багато роботи між вечором і ранком: перечитати заповіт, дати розпорядження для тяжкої ходи на ешафот і написати останні листи. Перше, найнагальніше: Марія Стюарт просить свого сповідника не спати цілу ніч і молитися за неї; хоча він живе лише за дві або три кімнати від неї в тому самому замку, граф Кент — фанатизм ніколи не має жалю — заборонив людині, яка дає духовну розраду, виходити з кімнати, щоб Марія Стюарт не отримала «папистське» останнє причастя. Потім королева написала своїм родичам: Генріху III і герцогу Гізу; один особливий клопіт, але такий, що робить їй ще й особливу честь, гнітить її в останні години: після припинення виплати її французької вдовиної пенсії її хатня челядь лишиться без засобів існування. Тож Марія Стюарт просить французького короля взяти на себе обов'язок виплатити зазначені в заповіті суми і відправити панахиди «для найхристияннішої королеви, що йде на смерть як католичка, позбавлена всякого майна». Філіпу II і папі Марія Стюарт написала ще раніше. Лишилося б ще написати тільки володарці цього світу — Єлизаветі. Але до неї Марія Стюарт уже не звертає жодного слова. Вона вже не хоче ні про що просити і ні за що дякувати; тільки гордим мовчанням і чудовою смертю вона ще може присоромити давню суперницю.

Північ давно вже минула, коли Марія Стюарт лягає в ліжку. Все, що треба було зробити в житті, вона зробила. Душа лише на кілька годин ще мала право гостинності в змученому тілі. В кутку кімнати стоять навколішки й моляться німими вустами служниці: вони не хочуть турбувати заснулу. Але Марія Стюарт не спить. Із розплющеними очима вона дивиться у велику ніч, і тільки членам свого тіла дає трохи спочити, щоб завтра вранці вона випростана і з душевною силою могла постати перед ще сильнішою смертю.

Марія Стюарт одягалася для багатьох свят, для коронування і хрещення, для весілля і лицарських турнірів, для подорожей, війни та полювання, для аудієнцій, балів і турнірів, завжди вбиралася в пишноту, знаючи про силу, яку поширює на землі краса. Але ні з якої нагоди не одягалася

так ретельно, як для найвеличнішої години своєї долі: для смерті. Доти цілі дні та тижні вона була змушена уявляти собі найгідніший ритуал умирання і ретельно вибирала кожну деталь. Річ за річю переглянула свій гардероб відповідно до найгіднішого етикету для цієї ще ніколи не пережитої нагоди: здається, ніби вона хотіла і як жінка дати в останньому марнославстві взірець на всі часи, як довершено йде королева навіть на ешафот. Дві години, від шостої до восьмої години ранку, одягали її служниці. Не як злиденна грішниця, що тремтить у поганенькому вбранні, хоче Марія Стюарт постати перед колодою; святковий, урочистий одяг обирає вона для свого останнього виходу, свій найповажніший і найкращий: із темно-коричневого оксамиту, оторочений соболиним хутром, із високо піднятим білим коміром і спадними рукавами. Чорна шовкова мантія огорнула ту дивовижну пишноту, а важкий шлейф так довго тягнеться позаду, що гофмейстер Мелвілл мусить шанобливо нести його. Біла жалобна вдовина вуаль спадає від тім'я аж до землі, вишукані наплічники і чотки з самоцвітів заміняють усі земні прикраси, черевики з білого марокену нададуть крокам безшумності серед тиші чекання, коли вона йтиме на ешафот. Королева власноруч пошукала в скрині й дістала хусточку, якою їй мали зав'язати очі: тонесеньку, мов павутиння, річ із найтоншого батисту з золотою бахромою, певне, вона сама вишивала її. Кожну пряжку на одязі дібрано не випадково, кожну дрібницю просто-таки гармонійно узгоджено з тим, що чекало її, ретельно продумано навіть обставину, що перед колодою їй доведеться зняти ту похмуру пишноту на очах у чужих чоловіків. Для тієї останньої кривавої хвилини Марія Стюарт підготувала червоно-криваву спідню білизну і вогненно-червоні довгі рукавички, щоб, коли сокира вдарить їй у потилицю, кров, що бризне, не дуже вирізнялася на тлі одягу. Ще ніколи жодна засуджена жінка не вдягалася на смерть із таким мистецьким смаком і такою величністю.

О восьмій годині ранку постукали в двері. Марія Стюарт не відповідає, вона ще стоїть перед молитовною лавкою і читає вголос молитви за вмирущу. Тільки доказавши молитву, підвелася й відчинила двері після другого стукоту. Зайшов

шериф із білим жезлом у руці — невдовзі його зламають — і, низько вклонившись, шанобливо проказав: «Мадам, лорди чекають вас і послали мене до вас». — «Ходімо», — відповіла Марія Стюарт. Вона приготувалася.

Тепер починається остання путь. Підтримувана слугами з обох боків, Марія Стюарт повільно ступає хворими, ревматичними ногами. Вона тричі захистилася зброєю віри, щоб ніякий напад страху не похитнув її; на шиї в неї висить золоте розп'яття, з пояса звисають чотки з самоцвітів, у руці вона несе побожний меч — хрест зі слонової кістки: світ повинен бачити, як гине королева в католицькій вірі й за католицьку віру. Мають забути, які провини й дурниці обтяжували її молодість і що її ведуть до ката як співучасницю запланованого вбивства: на всю прийдешність вона хоче показати, що гине як мучениця католицької віри, як жертва її ворогів-еретиків.

Тільки до дверей, як продумано й ухвалено, Марію Стюарт проводжають і підтримують слуги. Адже не повинно виникнути враження, ніби вони беруть участь у ненависній дії й самі ведуть свою володарку на ешафот. Тільки у власному просторі хочуть вони допомагати їй і служити і не хочуть бути помічниками під час її жорстокої смерті. Від дверей аж до підніжжя сходів Марію Стюарт мають уже підтримувати двоє підлеглих Еймієса Політа: тільки вороги, противники повинні брати участь у злочині, в тому, щоб вести на ешафот помазану королеву. Внизу, на нижній сходинці сходів, перед входом у велику залу, де має відбутися страта, гофмейстер Ендрю Мелвілл стає навколішки, саме йому як шотландському дворянинові припадає завдання принести синові Марії Стюарт звістку про виконану страту. Королева підводить його з колін і обіймає. Їй бажана присутність цього вірного свідка, що може тільки зміцнити її твердість, якої вона присягнула дотримуватися. Коли Мелвілл каже: «Для мене це буде найтяжче завдання в моєму житті: повідомити, що моя шанована королева і володарка мертва», вона відповідає: «Ти повинен радше радіти, що я дійшла краю своїх мук. Принеси лише звістку, що я померла вірна своїй релігії, як щира католичка, справжня шотландка, справжня принцеса. Нехай Господь простить тим, хто жадав моєї смерті. І скажи моєму

синові, що я ніколи не зробила нічого, що могло б завдати йому шкоди і ніколи не віддавала наше суверенне право».

Після цих слів Марія Стюарт звернулася до графів Шрузбері та Кента і просить, щоб і жінки її почту мали змогу бути присутні під час страти. Граф Кент заперечує: жінки плачем і криком можуть спричинити неспокій і, можливо, навіть заворушення, коли занурять хусточки в кров королеви. Але Марія Стюарт наполягає на своїй останній волі: «Даю вам своє слово, — запевняє вона, — що вони такого не вчинять, і я певна, що ваша володарка не відмовила б іншій королеві мати коло себе в останню мить своїх дам для підтримки. Вона аж ніяк не могла б дати такий суворий наказ. Навіть якби я мала нижчий статус, вона б дозволила це, а я ж її найближча родичка, я від крові Генріха VII, королева-вдова Франції і помазана королева Шотландії».

Обидва графи радяться і зрештою погодилися, що Марію Стюарт можуть провести четверо її слуг і дві дами. Цього Марії Стюарт досить. У супроводі цих добірних і найвірніших слуг та Мелвілла, що ніс шлейф, Марія Стюарт зайшла вслід за шерифом і Шрузбері з Кентом до великої зали замку Фотерінгей.

У тій залі цілу ніч стукотіли молотки. Прибрали столи та стільці, в кінці зали спорудили поміст заввишки два фути й накрили, немов катафалк, чорним полотном. Перед оббитою чорною тканиною колодою посередині вже стоїть дбайливо поставлений чорний ослінчик із чорними подушками, там королева має схилити коліна, щоб отримати смертельний удар. Праворуч і ліворуч стоять крісла для графів Шрузбері та Кента як розпорядників Єлизавети, а під стіною стоять, застигли, немов металеві, вбрані в чорний оксамит і приховані чорними масками дві постаті без облич: кат і його помічник. На ту жорстоку й величну сцену мають ступити тільки жертва й кати, але в глибині зали все-таки тиснуться й глядачі. Там стоїть бар'єр, який охороняють Політ і його солдати, за бар'єром стоять двісті дворян, які притьмом прибули з усіх околиць дивитись унікальну й доти нечувану виставу, як страчуватимуть помазану королеву. А перед зачиненою брамою замку тиснуться, крім того, сотні й сотні просто-

люду, привабленого новиною, проте їм заборонили доступ. Тільки шляхетна кров може бачити, як проливають королівську.

Марія Стюарт спокійно заходить до зали. Королева з першого року життя, вона змалку навчилася поводитись покоролівському, і це високе мистецтво не покидає її і в найтяжчу мить. Із піднятою головою вона піднімається на дві сходинки до ешафота. Так само вона піднімалась і сходинками вівтаря в Реймському соборі, коли, п'ятнадцятирічна, зійшла на трон Франції. Отак вона зійшла б і на трон Англії, якби інші зорі стояли над її долею. Отак смиренно й водночас гордо схиляла вона коліна поряд із королем Франції, поряд із королем Шотландії, щоб прийняти благословення священника, як тепер схиляє голову, щоб прийняти благословення смерті. Марія Стюарт байдуже слухає, як секретар ще раз читає смертний вирок. Риси її обличчя засвідчували при цьому такий приязний і майже радісний вираз, що навіть Вінгфілд, жорстокий ворог, у своєму рапорті Сесілу був змушений згадати, що вона слухала оголошення свого смертного вироку як звістку про помилування.

Але суворе випробування ще чекає попереду. Марія Стюарт хоче, щоб її останні години були чисті й величні; вона має сяяти над світом як маяк віри, як пишний вогонь католицького мучеництва. Але протестантські лорди прагнуть запобігти тому, щоб останні жести її життя піднесли до виразного віровизнання побожної католички, і спробували останньої миті принизити величне поведження Марії Стюарт дріб'язковою злобою. Королева на короткому шляху зі своєї кімнати до зали страти не раз була змушена озиратися, чи немає все-таки серед присутніх її сповідника, щоб вона принаймні завдяки якомусь мовчазному знакові могла прийняти відпущення гріхів і благословення. Проте марно. Її сповідник не міг вийти зі своєї кімнати. А тепер, коли Марія Стюарт уже приготувалася зустріти смерть без релігійної розради, на ешафоті раптом з'явився доктор Флетчер, реформований священник із Пітерборо; аж до останньої секунди життя тривала моторошно-жорстока боротьба двох релігій, яка затьмарила її юність і занастила долю. Щоправда, лорди завдяки

тричі повтореній відмові Марії Стюарт достеменно знають, що ця побожна католичка радше помре без духовної підтримки, ніж із підтримкою священника-еретика. Але, як Марія Стюарт хоче вшанувати свою віру перед ешафотом, так і протестанти, вони теж вимагають присутності свого Бога. Під приводом ніжної турботи про спасіння душі реформований священник починає вкрай пересічну проповідь, яку Марія Стюарт, нетерпляча, щоб швидше померти, марно намагається урвати. Тричі, вже й четверте просить вона доктора Флетчера не завдавати собі клопоту, вона твердо дотримуватиметься католицької віри, за оборону якої завдяки Божій ласці може тепер пролити свою кров. Але дрібний священник має небагато поваги до волі вмирущої і забагато пихи. Він старанно підготував свою проповідь і почувається високо вшанованим, що має змогу прочитати її перед такими шляхетними слухачами. Він просторікує й розводиться далі, Марія Стюарт зрештою вже не знає ніякого іншого способу захисту від огидного проповідника, як узяти в одну руку, наче зброю, розп'яття, в другу — молитовник, упасти навколішки і голосно молитися латиною, щоб святими словами заглушити базикала. Замість спільно підняти голос до спільного Бога за душу відданої в жертву людини обидві релігії за два кроки від ешафота поборюють одна одну; як і завжди, дріб'язкова злоба сильніша за повагу до чужого лиха. Шрузбері, Кент, а з ними й більшість зібраних дворян моляться англійською мовою. Марія Стюарт та її челядь — латиною. Тільки тоді, коли пастор нарешті замовк і знову запанувала тиша, Марія Стюарт узяла слово, теж англійською мовою, і гучно виступила на захист покривдженої церкви Христової. Подякувала за кінець своїх страждань, голосно проказала, притискаючи розп'яття до грудей, що сподівається на спасіння через кров Ісуса Христа, чий хрест вона тримає в руках і ладна пролити кров за нього. Тільки раз фанатичний граф Кент спробував перешкодити її чистій молитві, закликав її відкинути ту *“popish trumperies”*, «папістську облуду». Але вмируща вже далека від усякої земної боротьби. Не відповідає жодним звуком і жодним поглядом, а підносить гучніше голос над залом і прощає від усього серця всім своїм ворогам, які так довго жадали її крові, й просить Бога привести їх до істини.

Настає тиша. Марія Стюарт знає, що тепер станеться. Ще раз цілує розп'яття, хреститься й каже: «Ісусе Христе, як простерти руки твої на цьому хресті, так і прийми мене у свої співчутливі руки й прости мені всі гріхи. Амінь».

Середньовіччя жорстоке й пронизане насильством, але не позбавлене душі. В багатьох своїх звичаях воно глибше усвідомлювало свою нелюдськість, ніж наша доба. Кожна страта, хоч яка варварська, мала тоді коротку мить людської величі серед жаху: перше ніж кат накладе руку, щоб убивати чи катувати, він мав просити у жертви прощення за провини на її живому тілі. Тож і тепер кат і його помічник стають у масках навколішки перед Марією Стюарт і просять прощення за смерть, яку змушені заподіяти їй. Марія Стюарт відповідає: «Я прощаю вам від щирого серця, бо сподіваюся, що ця смерть означатиме кінець усіх моїх мук». Лише тоді кат і його помічник підводяться й готуються до роботи.

Водночас дві жінки почали роздягати Марію Стюарт, вона й сама допомогла їм, знявши з шиї ланцюжок з *Agnus Dei*, Агнцем Божим. Вона зробила це твердою рукою, — як сказав посланець її ворога Сесіла, — «з таким поспіхом, наче їй не терпілося покинути цей світ». Коли з її пліч зняли чорну мантию й темний одяг, червона шовкова спідня білизна мов спалахнула, а коли служниці надягли їй на руки червоні рукавички, Марія Стюарт раптом постала, як криваве полум'я, як велична, незабутня постать. Тепер настала мить прощання. Королева обняла служниць і нагадала їм голосно не ридати й не нарікати. Лише потім стала навколішки на подушки і проказала гучним голосом латинський псалом: *“In te Domine, confido, ne confundar in aeternum”*¹.

Лишилося зробити небагато. Марія Стюарт ще тільки голову схилила на колоду, обнявши її, мов закохана у смерть, двома руками. Аж до останньої миті Марія Стюарт зберігала королівську велич. Жодним рухом, жодним словом не засвідчила вона страх. Донька Стюартів, Тюдорів, Гізів гідно приготувалася до смерті. Але чим зарадить уся людська гідність, уся завчена та успакована твердість супроти жаху, прита-

¹ «Господи, на тебе я покладаюся, не дай довіку збити мене з пуття».

манного кожній смерті! Страта живої людини ніколи — тут брешуть усі книжки та повідомлення — ніколи не може бути романтична й гідна захвату. Смерть від сокири ката завжди буде мерзеним страхом і ницим убивством. Перший удар ката був невлучним, дістався не по шиї, а глухо гупнув по потилиці. Здушений хрип і стогін вихопилися з вуст мученої жінки, але не гучно. Другий удар глибоко проник у шию, порснула кров. Але тільки третій удар відокремив голову від тулуба. Ще одна мерзенисть: коли кат підняв голову за волосся і хотів показати її, він схопив тільки перуку, а голова відпала. Наче кегельна куля покотилася вона, закривавлена, з гуркотом по дощаному помосту, а коли кат знову схопив її і підняв, люди побачили, мов примару, голову старої жінки з сивими коротко стриженими косами. На мить огида до вбивства паралізувала глядачів, ніхто не говорив і не дихав. Потім пастор із Пітерборо зрештою здобувся на голос: «Нехай живе королева!»

Блідо поглядає чужа, біла, як крейда, голова з проваленими очима на дворян, що, якби кості впали по-іншому, були б її найвірнішими слугами і найревнішими підданими. Ще чверть години конвульсивно здригаються губи, що надлюдським зусиллям здушили в собі страх живої істоти, і цокотять зуби. Щоб зменшити моторошність видовища, на безголове тіло і ту голову Медузи мерщій накривають чорною тканиною. А коли серед пригніченої тиші слуги вже хотіли забрати чорний вантаж, одна дрібна притичина розрядила збілілий жах. Тієї миті, коли кат підняв закривавлене тіло, щоб занести його до сусідньої кімнати, де його мали набальзамувати, під одягом щось ворухнулося. Маленький улюблений песик королеви непомітно для всіх прокрався в залу і немов у страху за свою долю пригорнувся до її тіла. Тепер він вискочив, мокрий від пролитої крові, гавкає і кусає, гарчить і скавчить, бо не хоче відійти від трупа. Кати намагаються силоміць забрати тваринку. Але її годі зловити чи приманити, вона несамовито кидається на чужих великих чорних тварюк, що так тяжко ранили її стратою і кров'ю улюбленої господині. Песик завзятіше за всіх і краще від сина Марії Стюарт та тисяч інших людей, які присягали їй у вірності, боровся за свою господиню.

ЕПІЛОГ

1587—1603 роки

У грецькій драмі після похмурої трагедії, яка довго розгортається, завжди йде коротка й зухвала сатира. Такого епілогу не бракує і в драмі Марії Стюарт. Уранці 8 лютого впала її голова, а вже наступного ранку про виконання страти дізнався весь Лондон. Безмежна радість привітала цю звістку і в місті, і в країні. Якби загалом наділена тонким слухом володарка раптом не стала глухою і німою, то саме тепер вона, Єлизавета, мала б, власне, запитати, яке свято за межами календарних відзначають отак бурхливо її піддані. Але вона мудро стережеться запитувати, тісно й дедалі тісніше закутується в мантию безздогадності. Їй мають офіційно повідомити — чи радше «заскочити» її звісткою — про страту суперниці.

Тяжке завдання повідомити тій, яка начебто ні про що не здогадується, про страту її «*dear sister*», «любої сестри», припадає Сесілу. Йому тепер не до веселощів. Уже двадцять років досвідчений радник не раз витримував і справді гнівні, і вдавані з державно-політичних міркувань бурі з нагод, подібних до теперішньої, тож і цього разу спокійний, статечний чоловік озброюється внутрішньо надто вже великою незворушністю, перше ніж зайти до зали аудієнцій своєї господині й нарешті офіційно повідомити їй про виконану страту. Але сцена, яка тепер розігралася, безпрецедентна. Як? Без її відома та виразного наказу наважилися стратити Марію Стюарт? Неможливо! Незбагненно! Та вона ніколи не вдалася б до такого жор-

стокого заходу, поки якийсь зовнішній ворог не ступить на англійську землю. Радники ошукали її, зрадили, поводилися з нею, мов шахраї. Ох, її бідолашна, нещасна сестра, вона стала жертвою найприкрішої помилки, ницого ошуканства! Єлизавета ридає, кричить і тупотить, мов скажена. Найбрутальніше лає сивого чоловіка за те, що він та інші члени ради наважилися без її виразного дозволу дати наказ про виконання підписаного її рукою смертного вироку.

Що ж, Сесіл і його друзі ані на мить не сумнівалися, що Єлизавета відцурається своєї продуманої наперед «незаконної» державної дії як «помилки підпорядкованих урядовців». Усвідомлюючи, що вона прагнула начебто їхнього непослуху, вони діяли спільно, щоб усім гуртом зняти «тягар» відповідальності з королеви. Проте гадали, що Єлизавета скористається цими викрутнями тільки перед світом, а *sub rosa*, потай, у залі приватних аудієнцій навіть подякує їм за швидке прибирання суперниці. Але Єлизавета так добре приготувалася до свого вдаваного гніву, що він усупереч її волі або принаймні по той бік її волі став щирим. І те, що спадає тепер на опущену голову Сесіла, — не театральна буря, а нищівний розряд справжньої люті, буря образ, злива лайок. Єлизавета мало не фізично нападає на свого найвірнішого радника, ображає його такими нечуваними словами, що старий чоловік просить про відставку, і справді, як покарання за його начебто зухвальство йому на якийсь час заборонили з'являтися до двору. Тільки тепер стало ясно, як вправно, як передбачливо діяв Волсінгем, властивий призвідця, захотівши у вирішальний день бути хворим або прикинутися хворим. Адже на його заступника, бідолаху Дейвісона, вилився повний шаплик пекучого королівського гніву. Йому судилося стати цапом розгрішення, демонстраційним об'єктом Єлизаветиної невинності. Він ніколи не мав права, присягає тепер Єлизавета, передавати смертний вирок Сесілу й дати поставити на ньому державну печать. Він діяв свавільно всупереч її бажанню та волі і своїм зухвалим поспіхом заподіяв їй незмірну шкоду. За наказом Єлизавети в Зоряній палаті подали офіційне звинувачення проти невірного, а насправді занадто вірного урядовця; судова постанова має врочисто ствердити перед Європою, що страта Марії Стюарт падає тягарем тіль-

ки на цього ошуканця, а Єлизавета ні про що не здогадувалася. Річ зрозуміла, ті самі державні радники, які присягали по-братньому поділити між собою відповідальність, ганебно кинули свого товариша напризволяще і лише поквапилися врятувати від королівської бурі свої міністерські посади та маєтності. Дейвісона, що не мав жодного свідка, коли Єлизавета давала доручення, засудили до штрафу десять тисяч фунтів стерлінгів, суми, якої він ніколи б не міг заплатити, і запроторили до в'язниці; щоправда, згодом йому потай призначили пенсію, але за життя Єлизавети він уже ніколи не міг з'явитися до двору, його кар'єрі поклали край, життя було остаточно занепащене. Придворним завжди небезпечно не розуміти потаємних бажань своїх володарів. Але в ще прикрішій ситуації вони інколи опиняються тоді, коли розуміють їх занадто добре.

Милі казочки про невинність Єлизавети, що ні про що не здогадувалася, були надто зухвало сфабриковані, щоб сучасники вважали їх за правду. Є, мабуть, лише єдина людина, яка згодом повірила тій фантазійній версії, і, хоч як дивно, це сама Єлизавета. Адже одна з дивовижних властивостей істеричних або істерично забарвлених натур полягає не тільки в їхній здатності приголомшливо добре брехати, а й в умінні брехати самому собі. Для них правдивим буде те, що вони хочуть вважати за правдиве, а їхні свідчення інколи можуть бути найчеснішою брехнею, і тому найнебезпечніші. Можливо, сама Єлизавета почувалася цілком чесною, коли на всі боки пояснювала й присягала, що не наказувала або не хотіла стратити Марію Стюарт. Адже одна половина її волі справді не хотіла цієї дії, і тепер спогад про те небажання мало-помалу згнітив часткову участь у дії, якої вона підступно бажала. Вибух люті, коли Єлизавета почула звістку, яку, щоправда, вважала за правдиву, проте не хотіла знати про неї, був не тільки завченим на пробах, як у театрі, а й водночас — у її натурі все двоїсте — щирим, справжнім гнівом, неможливістю простити собі, що вона дозволила згвалтувати свої найчистіші інстинкти, щирим гнівом і проти Сесіла, що втягнув її в цю справу, проте не тямив уберегти від відповідальності. Єлизавета була така полум'яна в своєму само-

навіюванні, мовляв, страта сталася без її волі, так намовляла себе і так брехала собі, що відтепер у її словах з'являється майже перекональний акцент. Уже не видається ошуканством, коли Єлизавета приймає французького посла в жалобному вбранні і присягає, що «ані смерть її батька, ані смерть сестри не зворушували так її серця», але вона лише «бідолашна стара жінка, яку оточують вороги». Якби члени державної ради, які утнули з нею таку гідну жалю витівку, не перебували так довго на її службі, вона поклала б їхні голови на колоду. Вона сама лише підписала смертний вирок, щоб заспокоїти народ, але наказала б справді виконати його тільки тоді, якби в Англію вдерлося якесь чужоземне військо.

Єлизавета підтримує напівправду, напівбрехню, мовляв, насправді вона не хотіла страти Марії Стюарт, і в своєму власноруч написаному листі до Якова VI, шотландського короля. Єлизавета знову запевняє в своєму тяжкому болю через «нищу помилку», яка сталася цілком усупереч її волі та без її згоди (*"without her knowledge and consent"*). Єлизавета закликає Бога в свідки, що вона «невинна в цій справі» й ніколи не думала наказувати стратити Марію (*"she never had thought to put the Queene, your mother, to death"*), хоча її радники щодня протуркали тим вуха. Щоб відкинути природний закид, що вона просто скинула провину на Дейвісона, Єлизавета гордо заявляє, що жодна сила у світі не спонукала б її перекласти на чийсь плечі те, що вона сама наказала.

Але Якову VI не дуже кортить дізнатися правду, він хоче тепер лише одного: відхилити підозру, ніби він не досить наполегливо захищав життя рідної матері. Річ зрозуміла, він не може одразу сказати «так» і «амінь», а повинен, як і Єлизавета, вдати несподіванку й обурення. Отже, Яків VI удається до величного жесту: врочисто заявляє, що такий учинок не повинен лишитися без помсти. Посланцеві Єлизавети заборонили ступати на шотландську землю, а її лист від прикордонного містечка Бервік доставив уже його посланець: світ повинен бачити, що Яків VI люто вишкірюється на вбивцю матері. Але лондонський кабінет давно вже домішав належну дозу порошку для поліпшення травлення, щоб спонукати сердитого сина мовчки «проковтнути» звістку про страту матері. Водночас із листом Єлизавети, призначеним для світової сцени,

до Единбурґа йде ще приватний, дипломатичний лист, у якому Волсінґем повідомляє шотландському державному секретареві, що Якову VI забезпечена наступність на троні Англії, і на цьому темна обгородка стала просто досконалою. Той солодкий трунок мов чарами подіяв на начебто тяжко засмученого сина. Яків VI уже не каже жодного слова про відмову від міждержавного союзу. Він не переймається тим, що материне тіло й далі лежить непоховане в закутку церкви. Не протестує, що грубо знехтувано її останню волю: знайти спочинок у французькій землі. Якимсь магічним способом він раптом переконався в невинності Єлизавети й охоче згоджується з брехливою версією про «помилку». «Отак Ви очистилися від своєї частки провини в тій прикрій події» (*“Ye purge youre self of the unhappy fact”*), — пише він Єлизаветі і бажає як бравий пансіонер англійської королеви, щоб її «почесне поводження навіки стало відомим у світі». Золотий вітер обіцянки швидко вгамував бурхливу хвилю невдоволення Якова VI. Тепер панують нікчемний мир і згода між сином і жінкою, яка оголосила смертний вирок його матері.

Мораль і політика ходять окремими шляхами. Тому про якусь подію завжди судять на абсолютно різних рівнях залежно від того, чи її оцінюють із позиції людяності, а чи політичної вигоди. З погляду моралі страта Марії Стюарт лишається цілком непростим актом: усупереч усьому міжнародному праву в мирний час утримували королеву сусідньої держави, потай підготували пастку й найпідступнішим чином штовхнули її до неї. Але так само не можна спростувати, що з державно-політичної позиції усунення Марії Стюарт було для Англії слушним заходом. Адже в політиці вирішує — на жаль! — не право, що стоїть за якимсь заходом, а його успіх. У страті Марії Стюарт успіх у політичному розумінні постфактум схвалює цю смерть, бо вона забезпечила Англії та її королеві не заворушення, а спокій. Сесіл і Волсінґем правильно оцінили реальну рівновагу сил. Вони знали, що іноземні держави завжди почуватимуться слабкими перед справді сильним урядом і поблажливо й боязливо дивитимуться на його насильство і навіть злочини. Вони слушно обрахували, що світ не збуриється через ту страту, і справді: фанфари пом-

сти з Франції і Шотландії зненацька замовкли. Генріх III не розірвав, як погрожував, дипломатичних відносин з Англією і так само, як тоді, коли йшлося про порятунок живої Марії Стюарт, не послав, щоб помститися за мертву, жодного солдата через Ла-Манш. Звичайно, він звелів відправити в соборі Матері Божої Паризької гарну жалобну месу, а поети написали кілька елегійних строф, але на цьому Марія Стюарт для Франції була скінчена і забута. В шотландському парламенті трохи погаласували, Яків VI одягся в жалобне вбрання, а невдовзі знову скакав на подарованих волею Єлизавети конях у супроводі хортів, яких вона прислала, задовольнявся ловами й далі був найзручнішим сусідом, якого мала коли-небудь Англія. Тільки іспанський король Філіп Повільний зосередився і спорядив Армаду. Але він стоїть сам, а проти нього — щастя Єлизавети, належне до її величі, як і в кожного славетного володаря. Ще до початку битви шторм розбив Армаду, і на цьому зазнав краху й віддавна спланований напад Контрреформації. Єлизавета остаточно перемогла, а Англія зі смертю Марії Стюарт вистояла проти своєї найбільшої небезпеки. Часи оборони минули, тепер могутня Англія може посилати свої флоти через океани в усі закутки землі й напрочуд вправно поєднувати їх у світову імперію. Зростає багатство, в останні роки життя Єлизавети квітне нове мистецтво. Королевою ще ніколи не захоплювалися дужче, не любили й не шанували її більше, ніж після її найгіршого вчинку. З каміння суворості та неправоти завжди вибудовували найбільші державні споруди, фундаменти завжди скріпляли кров'ю; неправота в політиці завжди належить тільки переможеним, а історія залізною ходою ступає через них далі.

Щоправда, синові Марії Стюарт ще судилося випробувати терпіння, бо не одним стрибком, як мріяв, дістався він на англійський трон, не так швидко, як сподівався, отримав ціну за свою продажну поблажливість. Він змушений — найтяжча мука для честолюбця — чекати, чекати й чекати. П'ятнадцять років, майже стільки, скільки його мати перебувала в ув'язненні в Єлизавети, він змушений бездіяльно куняти в Единбурзі й чекати, чекати, чекати, аж поки нарешті скіпетр випав із похололої руки старої жінки. Пригнічено сидить він у своїх замках у Шотландії, часто їздить на лови, пише трактати про

релігійні й політичні питання, але головна його робота — довге, пусте і дратливе чекання на певну новину з Лондона. Довго немає її. Здається, ніби пролита кров суперниці оживила жили Єлизавети. Після смерті Марії Стюарт вона стає дедалі сильніша, дедалі впевненіша, дедалі здоровіша. Тепер уже минулися її безсонні ночі, гарячковий неспокій сумління, від якого вона страждала місяці та роки, ніколи не здатна вирішити, він угамувався завдяки спокоеві, дарованому віднині її країні та життю. Ніщо земне вже не наважується претендувати на її трон, і навіть смерті ця ревнива жінка ще протиставить палку енергію, навіть їй не дає своєї корони. Сімдесятирічна жорстка й непоступлива жінка не хоче вмирати, цілими днями тиняється по палацу, з кімнати до кімнати, не лежить у ліжку, не сидить у кімнаті. Єлизавета борониться страхітливо й велично, щоб не лишити кому-небудь на землі місце, за яке так уперто й нещадно боролася.

Але нарешті настає її година, нарешті смерть у затятій боротьбі повалила неподатливу, але ще хриплять легені, ще б'ється, хоча мляво і дедалі млявіше старе, свавільне серце. Під вікнами чекає з осідланим конем посланець нетерплячого спадкоємця з Шотландії на певний ухвалений знак. Адже одна придворна дама Єлизавети пообіцяла кинути перстень тієї самої миті, коли королева випростає ноги. Чекати доводиться довго. Посланець марно поглядає вгору; стара королева, що так і лишилася старою панною і спроводила чимало залицяльників, ще й смерть не підпускає до свого тіла. Нарешті, 24 березня, рипнула шибка, жіноча рука похапцем висунулася назовні, упав перстень. Посланець одразу вискакує на коня, мчить без перепочинку два з половиною дні до Единбурга, цей гін уславився на довгі роки. Тридцять сім років тому лорд Мелвілл мчав з Единбурга до Лондона повідомити Єлизаветі, що Марія Стюарт привела на світ сина, не менш гарячково, ніж тепер уже інший посланець мчав в Единбург до того сина повідомити, що смерть Єлизавети подарувала йому другу корону. Адже шотландський король Яків VI став тієї миті нарешті ще й англійським королем, нарешті Яковом I. У сина Марії Стюарт обидві корони поєдналися назавжди, згубна боротьба протягом багатьох поколінь скінчилася. Історія часто йде темними і кривими шляхами,

але зрештою завжди набуває історичного сенсу, необхідність зрештою завжди утверджує своє право.

Яків I із задоволенням улаштувався в палаці Уайт-холл, про який його мати мріяла як про свій. Нарешті він позбувся фінансового клопоту, а його честолюбство охололо; його думки спрямовані тепер на задоволення, а не безсмертя. Він часто їздить на лови, залюбки відвідує театр, і там — це єдине добро, за яке його можна вихваляти — став покровителем такого собі Шекспіра та інших гідних честі письменників. Слабкий, ледачий і необдарований, без ніякої духовної благодаті, властивої Єлизаветі, без сміливості й палкості романтичної матері, він простодушно править спадщиною обох жінок-ворогів: те, чого обидві жадали з пекучою напругою душі та розуму, дісталось в руки йому, що терпляче чекав, без боротьби. І тепер, коли Англія і Шотландія об'єднані, можна й забути, що шотландська королева й англійська королева занапащали одна одній життя ненавистю і ворожнечею. Жодна з них не має правоти, і жодна — неправоти, смерть повернула їм обом однаковий статус. Тож тепер вони, що так довго стояли одна проти одної, можуть спочити одна коло одної. Яків I звелів перенести з урочистими смолоскипами тіло матері з цвинтаря в Пітерборо, де вона лежала самотня, немов відкинута, у склеп англійських королів, у Вестмінстерське абатство. Поставили вирізьблене з каменю зображення Марії Стюарт, а поряд із ним — вирізьблене з каменю зображення Єлизавети. Тепер давній розбрат ущух навіки, одна з одною вже не сперечаються за право і простір. Якщо за життя вони з ворожістю уникали одна одної і ніколи не дивились одна одній у вічі, тепер спочивають нарешті по-сестринському поряд в одному священному сні безсмертя.

ЗМІСТ

Вступ	3
Dramatis personae	7
Розділ 1. Королева в колиці. <i>1542—1548 роки</i>	10
Розділ 2. Юність у Франції	20
Розділ 3. Королева, вдова і все-таки королева. <i>Липень 1560-го — серпень 1561 року</i>	31
Розділ 4. Повернення в Шотландію. <i>Серпень 1561 року</i>	46
Розділ 5. Покотився камінь. <i>1561—1563 роки</i>	60
Розділ 6. Великий політичний шлюбний ринок. <i>1563—1565 роки</i>	72
Розділ 7. Другий шлюб. <i>1565 рік</i>	90
Розділ 8. Доленосна ніч у Голіруді. <i>9 березня 1566 року</i>	104
Розділ 9. Зражені зрадники. <i>Березень—червень 1566 року</i>	120
Розділ 10. Страхітливий збіг обставин. <i>Липень — Різдво 1566 року</i>	134
Розділ 11. Трагедія пристрасті. <i>1566—1567 роки</i>	148

Розділ 12. Шлях до вбивства. 22 січня — 9 лютого 1567 року	171
Розділ 13. Quos deus perdere vult... Лютий—квітень 1567 року	185
Розділ 14. Шлях без виходу. Квітень—червень 1567 року	201
Розділ 15. Усування з трону. Літо 1567 року	222
Розділ 16. Прощання зі свободою. Літо 1567-го — літо 1568 року	234
Розділ 17. Сплетено мережу. 16 травня — 28 червня 1568 року	247
Розділ 18. Мережу затягують. Липень 1568-го — січень 1569 року	256
Розділ 19. Роки в затінку. 1569—1584 роки	267
Розділ 20. Останній раунд. 1584—1585 роки	279
Розділ 21. Покладуть край. Вересень 1585-го — серпень 1586 року	289
Розділ 22. Єлизавета проти Єлизавети. Серпень 1586-го — лютий 1587 року	309
Розділ 23. «У моїй смерті мій початок». 8 лютого 1587 року	328
Епілог. 1587—1603 роки	339

Літературно-художнє видання

ЦВЕЙГ Стефан
МАРІЯ СТЮАРТ

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *А. М. Гончаченко*

Підписано до друку 07.10.17. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 18,48. Облік.-вид. арк. 21,30.
Тираж 2000 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «ПЕТ»
вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4526 від 18.04.2013